

265.965

OSZK

4

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MOMMI

RÓMIA

TÖRTÉNE

OSZ

4

A
váci kegyes-tanítórendi ház
KÖNYVTÁRA.

Nn. betű IV. a. 5. szám.

A RÓMAI AK TÖRTÉNETE

KÖNYV TÁR

ADOTT KÖNYV

A RÓMAI AK TÖRTÉNETE A RÓMAI AK TÖRTÉNETE

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

ADOTT KÖNYV TÁR

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

NEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

#265.965

R
2

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

1968/R leltár

TARTALOM.

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög államok meghódításáig.

(II. FELE)

IX. Fejezet.	Az ázsiai Antiochos elleni háboru	Lap. 3
X. Fejezet.	A harmadik makedóniai háboru	44
XI. Fejezet.	Kormány és kormányzottak	84
XII. Fejezet.	Talaj- és pénzgazdaság	149
XIII. Fejezet.	Hit és erkölcs	191
XIV. Fejezet.	Irodalom és művészet	217

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög
államok meghódításáig.

arduum res gestas scribere.

Sallustius.

(MÁSODIK FELE.)

IX. FEJEZET.

Az ázsiai Antiochos elleni háboru.

Az ázsiai birodalomban a Seleukidák koronáját 531 Nagy Antio-
óta III. Antiochos király, az uralkodóház alapítójá-
nak ősunokája, viselte. Ő is tizenkilencz éves korában
jutott az uralomra, mint Philippos, és, főkép első keleti
hadjárataiban, elég tevékenységet és vállalkozási szellemet
fejtett ki arra, hogy udvari nyelven nagynak nevezhessék
a nélkül, hogy ez által túlságosan nevetségessé legyen.
Egyébiránt inkább ellenfeleinek, főkép az egyiptomi Phi-
lopatornak tunyasága, mintsem saját érdemei által sikerült
birodalmának integritását némileg helyre állítania, s előbb
Media és Parthyene keleti satrapiákat, utóbb az Achæos
által a Tauroson innen Kis-Ázsiában alapított külön álla-
mot is visszacsatolnia a koronához. Midőn először kísérté
meg a fájdalmasan nélkülözött syriai partvidéket az egyip-
tomiaktól elfoglalni, a Trasiménus tó melletti ütközet évé-
ben Philopator által Raphia mellett véresen visszaveretett,
és Antiochos óvakodott Egyiptommal a viszályt megújítani
mindaddig, míg ennek egy bármily gyöngye férfiú ült a trón-
ján. Philopator halála után (549) elérkezettnek látszott
a pillanat, melyben Egyiptommal elbánni lehet; Antiochos

chos.
223.

205.

e czélra frígyet kötött Philippossal, és mialatt ez a kis-ázsiai városokat támadta meg, ő Koilesyriára vetette magát. Midőn a rómaiak a görög ügyekbe avatkoztak, pillanatra úgy tetszett, mintha Antiochos Philippossal készülne egyesülni ellenök, a mit a dolgok állása és a frígyszerződés magokkal is hoztak volna. De Antiochos nem bírván annyi előrelátással, hogy egyáltalában a rómaiak beavatkozását a kelet ügyeibe teljes erélylyel visszautasítsa, úgy hitte, hogy a maga hasznát legjobban az által biztosíthatja, ha Philipposnak könnyen előre látható legyőzetését a rómaiak által arra használja fel, hogy az egyiptomi birodalmat, melyet vele meg akart osztani, most egészen a maga számára foglalja el. Daczára azon szoros viszonynak, melyben Róma az alexandriai udvarral és a királyi gyámgyermekkel állt, a senátusnak korántsem volt szándéka komolyan venni a „védnök“ szerepét, melyre névleg vállalkozott; szilárdan el levén határozva, hogy az ázsiai ügyekkel csak a legvégső szükség esetén fog törődni, s hogy a római hatalom határai gyanánt Herakles oszlopait és a Hellespontot tartja meg, szabad kezet engedett a nagykirálynak. Ez természetesen szintén aligha törekedett komolyan a tulajdonképi Egyiptom meghódítására, a mit könnyebb volt kimondani mint megtenni; ellenben hozzá látott Egyiptom külföldi birtokainak egymásután való elfoglalásához és először is kilíkiiai, syriai és palæstinai birtokait támadta meg. Azon nagy győzelem, melyet 556-ban nyert Panion hegye mellett a Jordán forrásainál Skopas egyiptomi hadvezér felett, nem csak e tartomány teljes birtokát szerezte meg neki egészen a tulajdonképi Egyiptom határáig, hanem egyszersmind annyira ráíjesztett a fiatal király egyiptomi gyámjaira, miszerint ezek, hogy Antiochost az Egyiptomba betöréstől visszatartsák, készek voltak békét kötni, és azt gyámfiok-

nak Antiochos leányával, Kleopatrával való eljegyzése által meg is pecsételni. Miután Antiochos első célját ekkép elérte, a következő évben, a kynoskephalæi ütközet évében egy 100 fedeles és 100 nyílt hajóból álló erős hajóhaddal Kis-Ázsiába ment, hogy Egyiptomnak Kis-Ázsia déli és nyugoti partján fekvő egykori birtokait hatalmába vegye — az egyiptomi kormány e kerületeket, melyek tényleg Philippos kezében voltak, a békében valószínűleg átengedte Antiochosnak s alkalmasint ennek javára általában lemondott minden külföldi birtokáról — és hogy a kis-ázsiai görögöket egyáltalán ismét a birodalomhoz csatolja. Egyszersmind erős syriai szárazföldi sereget gyűjtött össze Sardesben. — E vállalat éle közvetve a rómaiak ellen irányult, kik kezdettől fogva feltételül szabták Philippos elé, hogy őrsegeit vonja ki Kis-Ázsiából s hogy a rhodosiakat és pergamoniakat területek, a szabad városokat addigi alkotmányuk birtokában zavartalanul meghagyja, s kiknek most látniok kellett, a mint Philippos helyében Antiochos teszi rájuk kezét. Attalost pedig és a rhodosiakat most Antiochos részéről közvetetlenül fenyegette ugyanazon veszély, mely őket néhány év előtt a Philippos elleni háborúra bírta; és ezek természetesen épen úgy igyekeztek a rómaiakat ezen háborúba is bevonni, a mint bevonták az imént befejezett harcza Makedóniával. Attalos már 555/6-ban kért katonai segílyt a rómaiaktól Antiochos ellen, ki országát megszállotta, mialatt Attalos hadai a római háborúban voltak elfoglalva. Sőt az erőlyesebb rhodosiak, midőn Antiochos hajóhada 557-ben a kis-ázsiai part hosszában felfelé vitorlázott, nyíltan kijelentették a királynak, hogy a chelidóniai szigetek (a lykiai parton) átlépését hadizenetnek fogják tekinteni, s midőn Antiochos erre nem hajtott, bátorságot merítve a kynos-

Bonyodal-
mak Rómá-
val.

199/8.

197.

kephalæi ütközetnek épen ekkor érkezett híréből, rögtön megkezdték ellene a háborút és a legfontosabb káriai városokat, Kaunost, Halikarnassost, Myndost, továbbá Sámos szigetét csakugyan védelmökbe is vették a király ellen. A félszabad városok közül is, bár legtöbbször meghajoltak előtte, néhányan, és pedig a jelentékenyebbek közül Smyrna, Alexandreia Troas és Lampsakos, Philippos legyőztetésének hírére szintén felbátorodva, ellene szegültek a syriainak és sürgető kéréseiket a rhodosiakéval egyesítették. Nem szenved kétséget, hogy Antiochos, a mennyiben egyáltalán képes volt magát valamire elhatározni és határozatához ragaszkodni, már ekkor feltette magában, hogy nem csak Egyiptom ázsiai birtokait keríti hatalmába, hanem hogy Európában is hódításokat fog tenni és ez ügyben, ha nem keresi is a háborút Rómával, de nem is fog útjából kitérni. Ennyiben tehát a rómaiaknak elég okuk volt szövetségeseik kérelmére hajtani és Ázsiában közvetlenül beavatkozni; de nem igen mutatkoztak erre hajlandónak. Nem csak a makedóniai háboru folyama alatt késlekedtek és nem nyújtottak Attalosnak egyéb védelmet diplomatiái közbenjárásuknál, mely különben egyelőre megtette hatását; hanem még a háboru után is, ámbár kimondták, hogy azon városokat, melyek Ptolemæos és Philippos kezében voltak, Antiochosnak nem szabad elfoglalnia, s bár Abydos, Kios, Myrina ázsiai városok szabadsága ott pompázott a római okmányokban, még sem tettek semmit ezek szabadságának megvalósítására és elnézték, a mint Antiochos király, midőn a makedóniai őrsegek a városokból kivonultak, a kedvező alkalmat arra használta fel, hogy azokat saját hadaival szállassa meg. Sőt annyira mentek, hogy 557 tavaszán még Antiochosnak partraszállását Európában és a thrák Chersonesosba betörését is

tétlenül nézték, hol is a király Sestost és Madytost birtokába vette és jó sok időt fordított a thrák barbárok megfékezésére s a feldúlt Lysimacheia helyreállítására, melyet fő fegyverraktárává és újonnan alapított thrákiai satrapiájának székhelyévé szemelt ki. Flamínus, kire ez ügyek vezetése bízva volt, küldött ugyan követeket a királyhoz Lysimacheiába, kik előtte az egyiptomi terület integritásáról és minden hellenek szabadságáról beszéltek; de eredménye a dolognak nem volt. A király viszont arról beszélt, hogy kétségbe vonhatatlan jogcímmel bír Lysimachosnak egykori birodalmára, melyet őse, Seleukos, hódított meg; kifejtette, hogy nem célja hódítani, hanem csupán öröklött birodalmának integritását megóvni és visszaautasította a rómaiak közbenjárását a közte és a neki meghódolt kis-ázsiai városok közt fennforgó viszályokban. Teljes joggal hozzá tehetette, hogy Egyiptommal már békét kötött, hogy tehát a rómaiaknak e tekintetben nincs formaszerinti okuk a beavatkozásra *). A király váratlan visszatérése Ázsiába, melynek oka azon ál hír volt, mely szerint Egyiptom fiatal királya meghalt, és az ennek alapján tervezett partraszállás Kyproson vagy épen Alexandriában, — véget vetett az értekezésnek, a nélkül hogy az némi befejezésre, nem hogy eredményre vezetett volna. A következő 559-ki évben Antiochos, nagyobb hajóhaddal és hadsereggel ismét Lysimacheiába jött s az új satrapia

195.

*) Hieronymus határozott tanuskodása, ki a syriai Kleopatra eljegyeztetését Ptolomæos Epiphanessel 556-ra teszi, kapcsolatban a Líviusnál 33. 40 és Appiánnál *Syr.* 3 található célzásokkal, valamint a házasságnak valóságos megkötésével 561-ben, kétségtelenné teszik, hogy a rómaiak beavatkozása az egyiptomi ügyekbe ez esetben formailag indokolatlan volt.

198.

193.

berendezésével foglalkozott, melyet fiának, Seleukosnak szánt; Ephesosban Hannibál jött hozzá, ki Karthágóból kénytelen volt menekülni, s azon szerfelett megtisztelő fogadtatás, melyben részesült, már magában véve hadizenetet jelentett Róma ellen. Mindezek daczára Flamínus még 560. tavaszán minden római őrseget kivont Görögországból. Ez a fennforgó viszonyok közt, ha nem volt is rossz hiszemű, vétkes eljárás, minden esetre kiáltó hiba volt; mert nem nyomhatjuk el azon gondolatot, miszerint Flamínus, csak hogy a háboru végleges befejezésének és Hellas felszabadításának dicsőségét csorbíthatlanul haza vihesse magával, beérte azzal, hogy a felkelés és háboru izzó parázsát egyelőre felületesen betemesse. A római államférfiúnak talán igaza lehetett, midőn minden kísérletet, melynek czélja volt Görögországot közvetetlenül alája vetni Rómának, és a rómaiak minden beavatkozását az ázsiai ügyekbe, politikai hibának nyilvánította; de a forrongó oppositio Görögországban, az ázsiaiak beteges elbizakodása, és Róma elkeseredett ellenségének, ki már egyszer a nyugotot felfegyverezte Róma ellen, jelenléte a syriai fő hadiszálláson, — mindezek elég világosan jelezték, hogy rövid időn a hellen kelet újra fegyverben fog állni, és hogy e felkelés nem akarhat mást, mint legalább is azt, hogy Görögország Róma védnöksége alól a Róma-ellenes érületű államok védnöksége alá jusson, és hogy ha e czél egyszer eléretett, még tovább fog törekedni. Világos, hogy Róma ezt meg nem engedhette. Flamínus, midőn a háboru mindezen biztos előjeleit semmibe sem véve a római őrsegeket Görögországból kivonta, és ugyanekkor mégis oly követelésekkel lépett Ázsia királya elé, melyeket nem szándékozott hadi erejével támogatni, ugyanannyival tett szóval többet, a mennyivel kevesebbet

tettel a kellőnél, és hiúsága kedvéért, mely elhitette vele, hogy Rómának békét, a két világrész görögjeinek pedig szabadságot szerzett, megfeledkezett úgy hadvezéri, mint polgári kötelességéről.

Antiochos e váratlan időhaladékokat arra használta fel, hogy úgy birodalma bensejében, mint szomszédai irányában viszonyait megszilárdítsa, mielőtt bele bocsátkoznék a háborúba, melyre már elszánta magát, és melyre annál inkább el volt tökéelve, minél inkább látszott ellenfele késedelmeskedni. Egyiptom fiatal királyát most (561) összeházasítja jegyesével, leányával, Kleopatrával; hogy vejének egyúttal megígérte volna a tőle elfoglalt tartományok visszaadását, azt utóbb az egyiptomiak ugyan állították, de úgy látszik, nem volt igazok; és tényleg a tartomány a syriai birodalomhoz maradt csatolva *). Eumenest, ki atyját, Attalost, 557-ben követte Pergamon trónján, megkínálta a tőle elvett városok visszaadásával és hasonlóképp egyik leányának kezével, ha eláll a római szövetségtől. Egy harmadik leányát hasonló módon nőül adta Ariarathesnek, Kappadókia királyának, a galatiaiakat pedig ajándékok által nyerte meg, míg a folyton lázongó pisídiiaiakat és más apró népségeket fegyverrel hódoltatott meg. A bizantioniaknak terjedelmes privilégiumokat adott; a kis-ázsiai városokra nézve a király kijelentette, hogy a régi szabad városoknak, mint

Antiochos
készlételei a
Róma elleni
háborúra.

193.

197.

*) E mellett Polybios 28, 1 tanuskodását bírjuk, melyet Judea további története tökéletesen megerősít; Eusebius (p. 117 Mai) téved, midőn Philometort teszi Syria urává. Azt ugyan látjuk, hogy 567 körül syriai adóbérlők Alexandreiába szállítják a beszedett adót, (József 12, 4, 7); de ez, a souverainitási jogok sérelme nélkül kétségkívül csak azért történt, mert Kleopatra hozománya a városi illetékek átengedéséből állt; s utóbb valószínűleg épen ez adott okot a kitört viszályra.

187.

Rhodosnak és Kyzikosnak függetlenségét elismeri, a többiekre nézve pedig uralkodói jogának pusztán formaszerinti elismerésével megelégszik; sőt értésökre adta azt is, hogy kész magát a rhodosiak, mint választott bírák, ítél-tének alávetni. Az európai Görögországban biztos volt az aetóliaiak felől és Philippost is ismét fegyverfogásra remélte bírhatni. Sőt Hannibálnak egy tervét is helyben hagyta, mely szerint ez Antiochostól egy 100 hajóból álló hajóhadat, s 10,000 gyalogból és 1000 lovasból álló száraz-földi sereget volt kapandó, hogy ezzel először Karthágóban a harmadik pún, azután pedig Itáliában a második hannibáli háborút megkezdje; tyrusi ügynökök mentek Karthágóba, hogy itt a felkelést előkészítsék. Végre még a spanyol felkelés sikerére is számítottak, mely épen akkor érte el tetőpontját, midőn Hannibál Karthágót oda hagyta. — Mialatt ekkép nagy kiterjedésben és nagy eszközökkel elő-készítettetett a Róma elleni vihar, most úgy, mint mindig, az ezen vállalatba bonyolodott hellenek voltak azok, kik legkevesebbet nyomtak a latban s mégis leginkább fontoskodtak és türelmetlenkedtek. Az elkeseredett és elbiza-kodott aetóliaiak végre magok is hinni kezdték, hogy Phi-lippost ők győzték le, nem pedig a rómaiak, és alig tud-ták elvárni, hogy Antiochos Görögországba benyomúljon. Politikájokat eléggé jellemzi azon válasz, melyet kevéssel utóbb stratégiájok adott Flamíniusnak, ki a Róma elleni hadizenetnek másolatát kérte tőle, s mely úgy hangzott: hogy azt maga fogja neki megvinni, majd mikor az aetóliai sereg a Tiberis partján fog táborozni. Az aetóliaiak a sy-riai király ügyviselőivé lettek Görögország számára, és mindkét félt megcsalták, a királyt, midőn elhitették vele, hogy az egész görögség tárt karokkal fogja fogadni, mint megmentőjét, s azokat, kik Görögországban rájuk hallgat-

Aetóliai
üzelmek
Róma ellen.

tak, midőn azzal ámították őket, hogy a király partraszállása sokkal közelebb van, mint volt valóban. Ily módon csakugyan sikerült az önfejűségében együgyű Nábist fegyverfogásra bírniok s ezzel Görögországot két évvel Flamínus eltávozása után, 562 tavaszán ismét háborúba keverniök; de czéljokat ezzel eltévesztették. Nábis Gythionra vetette magát, a szabad lakonok azon városai egyikére, melyek az utolsó szerződés által az acháioknak jutottak, s azt bevette, de az acháiok hadban jártas stratégiája, Philopömen, őt a barbotheni hegyeknél megverte s a tyrannus alig bírta seregének negyedrésztét fővárosába visszavezetni, melyben Philopömen aztán körülfogta. Miután a háboru ezen kezdete nem volt alkalmas Antiochosnak Európába való csábítására, az aetóliaiak elhatározták, hogy Spártát, Chalkist és Demetriast magok elfoglalják és e fontos városok megnyerése által rábírák a királyt a hajóra szállásra. Először is Spártát úgy szándékoztak kézre keríteni, hogy az aetóliai Alexamenos azon ürügy alatt, hogy a szerződés szerinti hadjutalékot hozza, 1000 emberrel a városba nyomúljon s ez alkalommal Nábist eltévén láb alól, azt megszállja. A terv végrehajtatott és Nábis egy hadi szemle alkalmával megöletett; de midőn az aetóliaiak ezután rablás végett a városban elszéledtek, a lakedaemoniaiak időt nyerve összeszedték magokat s őket mind egy lábíg levágták. Erre Philopömen biztatására a város belépett az achái szövetségbe. Mialatt ekkép az aetóliaiaknak e dicsőséges tervök nem csak nem sikerült, sőt ellenkezőleg azon eredményre vezetett, hogy majdnem az egész Peloponnesust az ellenpárt kezében egyesítette, az alatt Chalkisban is alig jártak jobban, miután a benne levő római párt az aetóliaiak és a chalkisi száműzöttek ellen Eretria és az Euboeán fekvő Karystos római érzelmű

polgárságát még jókor segélyül hitta. Demetrias megszál-
lása ellenben sikerült, miután a magnésiaiak, kiknek a vá-
ros jutott, nem ok nélkül attól tartottak, hogy a rómaiak
e várost Philipposnak ígérték, jutalmul Antiochos ellen
nyújtott támogatásáért, mihez még az járult, hogy több
szakasz aetóliai lovasságnak sikerült azon ürügy alatt,
hogy Eurylochosnak, a Róma elleni oppositio visszahívott
fejének, kíséretét képezik, a városba lopódnia. A magné-
siak ekkép félig önkénytesen, félig kényszerítve az aetóliaiak
pártjára álltak, mely körülményt ezek siettek a Seleukidá-
nál hasznokra fordítani.

Szakítás An-
tiochos és
Róma közt.

Antiochos elszánta magát. A Rómával való szakítást,
bármikép igyekeztek is azt a követségküldések diplomatiái
palliativ szere által halasztgatni, tovább már nem lehetett
elkerülni. Flamínus, kinek szava a keleti ügyekben a se-
nátusban a makedóniai háboru után is döntő maradt, a
193. király követei, Menippos és Hegesianax előtt már 561. ta-
vaszán kimondta Róma ultimátumát: hogy vagy pusztúljon
Európából és Ázsiában gazdálkodjék kénye kedve szerint,
vagy tartsa meg Thrákiát és tűrje el, hogy a rómaiak
Smyrna, Lampsakos és Alexandreia Troas felett védúri
jogot gyakoroljanak. Antiochos és a senátus követei, Pu-
blius Sulpícus és Publius Villius, még egyszer tanácskoz-
tak e feltételek felett a király kis-ázsiai fő fegyverhelyén
192. és fő hadiszállásán Ephesosban, 562. tavaszán, és mindkét
fél azon meggyőződéssel vált el egymástól, hogy a békés
kiegyenlítés lehetősége már elenyészett. Rómában ettől
fogva elhatározták a háborút. Egy 30 hajóból álló, 3000
katonával megrakott hajóhaddal Aulus Atílius Serranus
192. már 562. tavaszán megjelent Gythion előtt, s megérkezése
siettette az acháioi és spártaiak közti szerződés megköté-
sét; a sicíliai és keletitália partok erős őrségekkel rakat-

tak meg, hogy netaláni kikötési kísérletek ellen biztosítva legyenek; őszre pedig már Görögországba váratott egy szárazföldi hadsereg. Flamínus 562. tavasza óta a senátus megbízásából beutazta Görögországot, hogy az ellenpárt ármányait meghiusítsa és Görögország idő előtti kiűritését lehetőleg jóvá tegye. Az aetóliaiak már annyira mentek, hogy népgyűlésök forma szerint elhatározta a Róma elleni háborút. Ellenben sikerült Flamínusnak Chalkist a rómaiak számára megmentenie, 500 acháiból és 500 pergamoniból álló őrseget vetvén beléje. Továbbá kísérletet tett Demetrias visszaszerzésére; s a magnésiaiak ingadoztak. Antiochosnak, habár néhány kis-ázsiai város, melynek a nagy háboru kitörése előtti meghódítását feltette magában, még ellenállott, most nem volt szabad tovább késnie a partra szállással, ha nem akarta, hogy a rómaiak visszaszerezzék magoknak mindazon előnyöket, melyekről két évvel előbb lemondtak, midőn őrsegeiket Görögországból kivonták. Antiochos összeszedte az épen rendelkezésére álló hajókat és hadakat — összesen 40 fedeles hajót, 10,000 gyalogot, 500 lovast és 6 elefántot — s a thrák Chersonesosról megindult Görögország felé, hol 562. őszén Pteleon mellett a pagasæi öbölben partra lépett s a közel fekvő Demetriast azonnal megszállta. Körülbelül ugyanekkor kötött ki egy, Marcus Bæbius prætor vezérlete alatt álló, mintegy 25,000 főnyi sereg Apollóniánál. Így a háboru mindkét félén megkezdett.

Most az volt a kérdés, mennyire fog megvalósulni azon nagy mérvben tervezett coalíció Róma ellen, melynek fejeként Antiochos fellépett. A mi először is azon tervet illette, mely szerint Karthágóban és Itáliában kellett volna a rómaiaknak ellenségeket támasztani, e tekintetben Hannibált, mint mindenütt, úgy az ephesosi udvarnál is azon sors

192.

192.

A kisebb hatalmak állása.

Karthágó és Hannibál.

érte, hogy nagyszerű és emelkedett szellemű terveit szatócskodó és nyomorúlt emberek számára szötte. Megvalósításukra nem történt egyéb, mint hogy néhány karthágói hazafi compromittáltatott; a karthágóiak nem tehettek egyebet, mint feltétlenül engedelmeskedni a rómaiaknak. A camarillának Hannibál sehogy sem kellett, az udvari ármány magára nézve kényelmetlennek találta Hannibál nagyságát; s miután mindenféle ízetlen eszközt megkísértett mellőzésére, például azt, hogy azon hadvezért, kinek nevével a rómaiak gyermekeiket ijesztgették, a római követekkel való egyetértéssel vádolta, végre sikerült a nagy Antiochost, ki, mint minden jelentéktelen uralkodó, nagyra volt a maga önállóságával, s ki felett legkönnyebben lehetett azon ijesztés segélyével uralkodni, hogy valaki uralkodni kíván rajta, azon bölcs gondolatra juttatnia, hogy nem szabad magát e nagy hírű ember által elhomályosíttatnia; mire aztán a legfelső tanácsban elhatározottat, hogy a phœnikiai ezentúl csak alárendelt fontosságú megbízatásokra és csak tanácsadásra használtassék, előre elvégeztetvén, hogy tanácsa soha meg ne fogadtassék. Hannibál azzal bosszulta meg magát e csőcseléken, hogy minden megbízatást elvállalt és fényesen teljesített. — Ázsiában Kappadókia tartott a nagy királylyal; ellenben a bithyniai Prusiás, mint mindig, most is az erősebbnek részére állt. Eumenes király hű maradt családjá régi politikájához, melynek voltaképen csak most volt gyümölcseit szedendő. Nem csak állhatatosan visszautasította Antiochos ajánlatait, hanem folytonosan ösztönözte a rómaiakat a háborúra, melytől birodalmának növekedését várta. Hasonlókép a rhodosiak és byzantioniak is régi szövetségeikhez csatlakoztak. Egyiptom szintén Róma részére állt és támogatást ajánlott szállítmányok és hadak alakjában,

melyet azonban Róma el nem fogadott. — Európában Makedónia.
attól függött legtöbb, minő állást fog a makedóniai Philippos elfoglalni. A józan politikának talán arra kellett volna őt bírnia, hogy feledve mindazt a mi történt és nem történt, Antiochossal egyesüljön; de Philippost rendszerint nem ily tekintetek, hanem a rokon- és ellenszenv vezérelték, és gyűlölete, könnyen felfoghatólag, sokkal erősebb volt a hűtlen frigyárs ellen, ki őt a közös ellenséggel szemben cserben hagyta, hogy ennek fejében a zsákmány neki járó részét is magának foglalja le és Thrákiában alkalmatlan szomszédjává lehessen, mint sem legyőzője ellen, ki kímélettel és tisztelettel bánt vele. Ehhez járult, hogy Antiochos, midőn ízetlen módon trónkövetelőket állított fel a makedóniai koronára, és a Kynoskephalénél a földön hamvadó makedóniai csontokat nagy pompával eltemette, a szenvedélyes embert mélyen megsértette, úgy hogy Philippos összes haderejét őszinte buzgalommal bocsátotta a rómaiak rendelkezésére. Ép oly határozottan, mint Görögország első hatalma, ragaszkodott Rómához a második is, az achái szövetség; a kisebb községek közül ezenkívül hívek maradtak a thessáliaiak és athéniek, mely utóbbiaknál egy Flamínus által a várba vetett achái őrség a meglehets erejű hazafi pártot észre térítette. Az epeirosiak azon voltak, hogy a mennyire csak lehet, mindkét félnek kedvében járjanak. Ekkép Antiochos pártjára az aetóliaiakon és magnésiaikon kívül nem állt más, mint az athamánok gyöngé királya Amynder, ki a makedóniai királyi koronára nyújtott esztelen kilátások által vakíttatta el magát; a böeótiaiak, kiknél még mindig a Róma elleni opposíció volt kormányon; s Peloponnesusban az elisiek és messeniek, kik már megszokták, hogy az aetóliaiak oldalán álljanak az acháikkal szemben. Ez természetesen igen

A kisebb görög államok.

épületes kezdet volt s azon korlátlan hatalommal összekötött fő hadvezéri cím, melyet az aetóliaiak a nagykirálynak megadtak, még gúnynyal látszott tetézni a veszteséget. A szövettek szokás szerint most is kölcsönösen reászedték egymást: a király Ázsia megszámlálhatatlan fegyveresei helyett akkora sereget hozott, mely alig tette ki felét egy közönséges consuli seregnek, s azon tárt karok helyett, melyekkel valamennyi hellennek a római iga alóli megváltót fogadnia kellett volna, néhány klephta csapat és néhány elkorcsosodott polgárság ajánlta fel a királynak frígytársi támogatását.

Antiochos
Görögországban.

Egyelőre Antiochos a tulajdonképi Görögországban természetesen megelőzte a rómaiakat. Chalkis, melynek a rómaiak görög szövetségeseiből volt őrsége, visszautasítá ez első felszólítást; de midőn Antiochos összes haderejével a vár előtt megjelent, ez megadta magát, s egy római szakasz, mely elkésve érkezett a vár megszállására, Delion mellett Antiochos által semmivé tétetett. Euboea ekkép a rómaiak számára elveszett. Ezenkívül Antiochos már a télen, az aetóliaiakkal és athamánokkal egyesülten kísérletet tett Thessália elfoglalására; a Termopyléket meg is szállta, Pheræt és más városokat bevett, de Appius Claudius Apollóniából 2000 emberrel ide sietett, Larisát felmentette az ostrom alól és itt állást foglalt. Antiochos, bele fáradva a téli hadjáratba, inkább visszament víg hadiszállására Chalkisba, hol megeredt a dínom-dánom, és a király, ötven éve és harczy tervei daczára, egy szép chalkisi nővel lakodalmat ült. Így tölt el az 562/3-iki tél, a nélkül hogy Antiochos a Görögországban való ide-oda irkálásnál sokkal többet cselekedett volna, — tintával és tollal viselte a háborút, a mint egy római tiszt mondá. Kora tavasszal

563-ban Apollóniában megérkezett a római törzskar: a fővezér Manius Acilius Glabrió, egy alacsony származású, de jeles, és úgy az ellenség mint saját katonái előtt félelmes hadvezér, az admirál Gáius Livius, a hadi tribúnok sorában Marcus Porcius Cátó, Spanyolország legyőzője, és Lúcius Valerius Flaccus, kik, ámbár már consulok voltak, régi római szokás szerint nem röstelltek mint egyszerű légio-parancsnokok belépni a hadseregbe. Hajókat és hadakat hoztak magokkal, ez utóbbiak közt Massinissától küldött numídiái lovasokat és líyai elefántokat, valamint a senátusnak azon engedélyét, hogy az Itálián kívüli szövetségesektől egészen 5000 főig terjedhető segédcsapatokat fogadhatnak el, miáltal a római haderő összes száma vagy 40,000 emberre emelkedett. A király, ki tavasz kezdetén az aetóliaiakhoz utazott s ezek földjéről egy czéltalan kirándulást tett Akarnániába, Glabrió partra szállásának hírére visszatért fő hadiszállására, hogy a hadjáratot teljes komolysággal megkezdje. De saját, valamint ázsiai helytartóinak késedelmeskedése folytán, megfoghatatlan módon minden várt támogatása elmaradt, úgy hogy nem volt egyebe azon gyöngye seregnél, melylyel a múlt év őszén Pteleonnál partra szállt, s melyet azóta a feslett erkölcsű téli szállásokban betegség és szökés megtizedelt. Az aetóliaiak, kik oly óriási tömegek kiállítására vállalkoztak, most, midőn kenyértörésre került a dolog, szintén csak 4000 embert küldtek fővezérök zászlai alá. A római hadak már megkezdtek miveleteiket Thessáliában, hol előcsapatuk összeköttetésben a makedóniai sereggel, Antiochos örségeit kiverte a thessáliai városokból s az athamánok földjét megszállta. A consul nyomon követte előcsapatait a fő hadsereggel, s a rómaiak összes hadereje Larisában gyűlt

191.
A rómaiak
partra száll-
lása.

Ütközet a
Thermopy-
laeknél.

össze. Antiochos, a helyett hogy gyorsan visszatérne Ázsiába s a csatátért átengedné a minden tekintetben túlnyomó ellenfélnek, elhatározta, hogy az általa megszállott Thermopylaekben elsánczolja magát s ott megvárja a nagy hadsereg megérkezését Ázsiából. Ő maga a fő szorosban foglalt állást, az aetóliaiaknak pedig megparancsolta, hogy azon magas útat szállják meg, melyen egykor Xerxesnek sikerült a spártaiakat megkerülnie. De csak az aetóliai hadak felének tetszett a fővezér e parancsát végrehajtani; a többi 2000 ember a közel fekvő Herakleia városba vetette magát, s itt nem vett más részt az ütközetben, mint, hogy csata közben megkísérté a római tábornokot meglepni és kirabolni. A hegyre felállított aetóliaiak is csak hanyagúl és kelletlenül végezték az őrségi szolgálatot; a Kallidromoson álló előőrsük Cató által meglepette magát, és az ázsiai phalanx, melyet a consul e közben elülről támadt meg, szétporlott, midőn a rómaiak a hegyről leereszkedve oldalról estek neki. Miután Antiochos miről sem gondoskodott s a visszavonulásra nem gondolt, serege részben a csataterén, részben futás között megsemmisített; alig bírt egy kis csapat Demetriasba, s maga a király 500-emberrel Chalkisba menekülni. Itt sietve hajóra szállt Ephesos felé; Európa a thrák birtokok kivételével el volt veszve rá nézve s még a várak sem voltak tovább védelmezhetők. Chalkis megadta magát a rómaiaknak, Demetrias pedig Philipposnak, kinek, kárpótlásul az Acháia Phthiotisban fekvő Lámia városért, melynek elfoglalásával már majdnem készen volt, de a consul parancsára felhagyott, megengedett, hogy minden Antiochoshoz átpártolt községet a tulajdonképi Thessáliában, sőt magát az aetóliai határterületet, a dolópii és aperántiai vidékeket is a maga számára elfoglalja. A kik Görögországban Antiochos ré-

A rómaiak
Görögorszá-
got meg-
szállják.

szére nyilatkoztak, most siettek békét kötni; az epeirosiak alázatosan bocsánatot kértek kétértelmű magokviseletéért, a bœótiiaiak feltétlenül megadták magokat, az elisieik és messéneiek, ez utóbbiak némi ellenkezés után, meghódoltak az acháioknak. Bebizonyúlt, a mit Hannibál előre megmondott a királynak, hogy t. i. a görögök, kik minden győző előtt meghajolnak, mitsem nyomnak a latban. Még magok az ætóliaiak is békét igyekeztek kötni a mélyen megbántott rómaiakkal, midőn Herakleiába zárkózott hadtestök makacs ellentállás után capitulációra kényszerítettek; de a római consul szigorú követeléseik és egy Antiochostól még jókor érkezett pénzküldemény bátorságot adott nekik az alkudozásokat ismét megszakítani és Naupaktosban két hónapon át kiállani az ostromot. A város már a végső szorongattatásban volt, s bevétele vagy megadása már a küszöbön állt, midőn Flamínius, ki szakadatlanul azon volt, hogy minden hellen községet megóvhasson saját oktalanságának legkárosabb következményeitől és nyersebb társainak szigorától, közbe lépett, és egyelőre tűrhető fegyverszünetet eszközölt. Ezzel, legalább egyelőre, egész Görögországban helyre állt a nyugalom.

Terhesebb háboru várt a rómaiakra Ázsiában; melyet nem annyira maga az ellenség, mint a nagy távolság s a hazával való összeköttetés bizonytalansága tüntetett fel igen aggasztó színben, pedig Antiochos rövidlátó önfűsége folytán a háborút aligha lehetett másképp befejezni, mint úgy, ha saját országában támadtatik meg. Első feladat most a tenger biztosítása volt. A római hajóhad, melynek a görögországi hadjárat alatt feladata volt a Görögország és Kis-Ázsia közti összeköttetést megszakítani, és melynek, a Thermopylaek melletti ütközet ideje táján sikerült is Andros mellett egy erős ázsiai szállítmányt meg-

Tengeri há-
boru és elő-
készületek
az Ázsiába
átkelésre.

támadnia, ettől fogva azzal foglalkozott, hogy a rómaiak átkelését Ázsiába a következő évre előkészítse s e végre mindenk előtt az ægæi tengerről az ellenséges hajóhadat elűzze. Ez Iónia Chios felé kinyúló földnyelvének déli partján, Kyssus kikötőjében horgonyozott; itt kereste fel Gáius Livius a római hajóhaddal, mely 75 római, 24 pergamoni és 6 karthágói fedeles hajóból állt. A syriai admirál, a Rhodosból kivándorlott Polyxenidas, csak 70 fedeles hajót bírt vele szembe állítani; de miután a római hajóhad még a rhodosi hajókra várakozott, és Polyxenidas bízott főkép a tyrusi és sidoni hajók nagyobb harczképességében, rögtön megkezdte a harczot. Kezdetben ugyan sikerült az ázsiaiaknak egy karthágói hajót elsüllyeszteniök, de a mint a kapóhidak alkalmazására került a sor, a római vitézség győzött, s az ázsiaiak csak evezőik és vitorláik gyorsaságának köszönhatték, hogy 23 hajónál többet nem vesztek. Még a futók üldözése közben 25 rhodosi hajó csatlakozott a rómaiakhoz, kiknek túlnyomó hatalma e vizeken most kétszeresen el volt döntve. Az ellenséges hajóhad ettől fogva békésen horgonyozott az ephesosi kikötőben, s miután nem sikerült őt második ütközetre bírni, a római-szövetséges hajóhad télre eloszlott, s a római hajók a Pergamon közelében fekvő Kone kikötőjébe vonultak. A telet mindkét fél előkészületekkel töltötte a jövő évi hadjáratra. A rómaiak a kis-ázsiai görögöket igyekeztek a magok részére vonni: Smyrna, mely a királynak, ki a várost hatalmába akarta keríteni, minden kísérlétét állhatatosan visszautasította, tárt karokkal fogadta a rómaiakat, s a római párt Sámosban, Chiosban, Erythræben, Klazomenæben, Phokæában, Kymében s más helyeken is felülkerekedett. Antiochos elhatározta, hogy, hacsak lehetséges, meggátolja a rómaiak átkelését Ázsiába,

mi okból a tengeren sietve fegyverkezett s egyfelől az Ephesos mellett állomásozó hajóhadat Polyxenidas által helyreállíttatta és megszorítottatta, másfelől Hannibál által Lykiában, Syriában és Phœniikiában új hajóhadat szereltett fel, s ezenkívül nagy terjedelmű birodalmának minden részéből roppant szárazföldi sereget gyűjtött Kis-Ázsiába. A római hajóhad a jövő (564) év elején ismét megkezdte mívelteit. Gáius Lívius a rhodosi hajóhad által, mely ezúttal 36 hajóból állt és jókor megérkezett, az Ephesosnál állomásozó ellenséges hajóhadat szemmel tartatta, s a római és pergamoni hajók legnagyobb részével a Hellespontra vitorlázott, hogy megbiztatásához képest, az ott levő várak elfoglalása által a szárazföldi sereg átkelésének útját egyengesse. Sestost már megszállta és Abydossal már majdnem végkép elbánt, midőn a rhodosi hajóhad megveretésének híre visszahívta. A rhodosi admirál Pausistratos, kivel földije elhitette, hogy el szándékozik pártolni Antiochostól, a samosi kikötőben meglepette magát; ő maga elesett, valamennyi hajója öt rhodosinak és két kousinak kivételével megsemmisítettett, Sámos, Phokæa, Kyme pedig e vereség hírére Seleukoshoz pártoltak, ki e vidékeken a szárazföldön apja nevében parancsnokolt. Midőn azonban a római hajóhad egyrészt Káne, másrészt a Hellespont felől ismét ide érkezett s rövid idő múlva húsz új rhodosi hajó egyesült vele Sámosnál, Polyxenidas ismét kénytelen volt az ephesosi kikötőbe zárkózni. Miután a kínált tengeri ütközetet nem fogadta el s a rómaiak, legénységök csekély száma folytán, a szárazföldi oldalon támadásra nem gondolhattak, a római hajóhad sem tehetett mást, mint hogy szintén állást foglalt Sámos mellett. Egy osztálya ezalatt Patarába ment a lykiai partra, egyrészt hogy a rhodosiaknak az innen ellenök irányzott igen terhes támadások

ellenében békét szerezzen, másrészt és főképp azért, hogy azon ellenséges hajóhadat, melynek Hannibál vezérlete alatt kellett jönnie, az aegæi tengertől elzárja. Midőn a hajóraj Patara ellenében mire sem tudott menni, az új admirál Lúcius Aemílius Regillus, ki 20 hadihajóval érkezett Rómából és Gáius Líviust Sámosnál felváltotta, annyira megharagudott, hogy egész hajóhadával útnak indult oda; alig sikerült tisztjeinek útközben megértetni vele, hogy közvetlen feladata nem Patara meghódítása, hanem az aegæi tengernek megszállva tartása, — és őt Sámosba visszatérésre bírniok. A kis-ázsiai szárazföldön Seleukos ezalatt megkezdte Pergamon ostromát, mialatt Antiochos a fő hadsereggel a pergamoni területet és a mytiléneiek szárazföldi birtokait pusztította; azt remélvén, hogy még a római segítség megérkezése előtt elbánhatnak a gyűlölt Attalidával. A római hajóhad Elæába és az adramyttioni kikötőbe ment, hogy frígytársán segítsen; de miután az admirálnak katonasága nem volt, nem bírt menni semmire. Pergamon elveszettnek látszott; de az ostromlók lassúsága és hanyagsága folytán Eumenesnek sikerült Diophanes vezetése alatt álló achái segédhadakat hoznia a városba, melyeknek merész és szerencsés támadásai Antiochosnak az ostromlással megbízott gall zsoldosait arra kényszerítették, hogy az ostrommal felhagyjanak. Antiochos tervei a déli vizeken is meghiúsultak. A Hannibál által felszerelt és vezérelt hajóhad, miután az állandó nyugoti szelek által sokáig feltartóztatott, végre megkísérté az aegæi tengerbe bejuthatni; de az Eurymedon torkolatánál Aspendos előtt Pamphyliában egy, Eudamos vezérlete alatt álló rhodosi hajóhaddal találkozott; s azon tengeri ütközetben, melyet a két hajóhad itt vívott, a rhodosi hajók és tengerésztisztek jelessége győzött Hannibál taktikáján s a túlnyomó számon, —

ez volt az első tengeri csata és az utolsó Róma elleni ütközet, melyet Karthágó nagy fia vívott. A győztes rhodosi hajóhad erre Patara mellett foglalt állást s itt meggátolta a két ázsiai hajóhad szándékolt egyesülését. Az aegæi tengeren a római-rhodosi hajóhadat, miután azáltal, hogy a pergamoni hajókat a Hellespontra küldte az ugyanekkor oda érkező szárazföldi sereg támogatására, számban megfoggyott, most viszont Polyxenidas támadta meg, kinek kilencz hajóval volt többje mint ellenfelének. A ki nem igazított naptár szerint december 23-kán, a kiigazított szerint körülbelül augusztus végén 564-ben, Myonnesos hegyfoknál, Teos és Kolophon közt került ütközetre a dolog; a rómaiak áttörték az ellenség harczrendjét s teljesen körülfogták bal szárnyát, úgy annyira, hogy 42 hajóját elfoglalták vagy elsüllyesztették. A tengeri szellemek templomán, mely e győzelem emlékére a Mars mezején építtetett, egy saturnusi mértékben készült felírás századokon át hirdette a rómaiaknak, mikép veretett meg az ázsiai hajóhad Antiochos királynak és összes szárazföldi seregének szemeláttára, s mikép „egyenlítették ki a rómaiak a nagy viszályt és győzték le a királyokat.“ Ettől fogva az ellenség hajói nem mertek többé a sík tengeren mutatkozni, s többé meg sem kísértették a római sereg átkelését megakadályozni.

190.

A háboru viselésére az ázsiai szárazföldön Róma a zámái győzöt szemelte ki, ki a névleges fő hadparancsnok, saját szellemileg jelentéktelen és katonailag tehetség nélküli testvére Lúcius Scípió helyett tényleg viselte a fő parancsnokságot. Az eddig alsó Itáliában álló tartalékot Görögországba, Glabrió seregét pedig Ázsiába szánták; midőn köztudomásra jutott, hogy ki fogja azt vezényelni, 5000 a hannibáli háborúban szolgált veterán önkényt

Ázsiai had-
járat.

jelentkezett, hogy még egyszer harcolhasson a szeretett vezér oldalán. A Scípiók a római naptár szerint júliusban, helyesebben azonban márcziusban érkeztek a sereghez, hogy az ázsiai hadjáratot megkezdjék; de kellemetlenül voltak meglepetve, midőn e helyett végnélküli harcba bonyolodva látták magokat a kétségbe eső Aetóliával. A senátus, túlzottnak találván Flamínius határtalan kíméletét a hellenek iránt, az aetóliaiaknak csak feltétlen meghódolás és oly hadisarcz fizetése közt engedett választást, melyet egyenesen képtelennek voltak megfizetni, a mi újra fegyverfogásra kényszerítette őket; s nem volt kiszámítható, mikor fog e hegyi és várháboru véget érni. Scípió e kényelmetlen akadályt hat havi fegyverszünet kötése által hárította el útból, s azzal megindult Ázsiába. Miután az egyik ellenséges hajóhad az ægæi tengeren csak körül volt zárolva s a másik, mely a déli tengerről volt érkezendő, a távortartásával megbízott hajóraj daczára bármikor megjelenhetett rajta, tanácsosnak látszott a szárazföldi utat választani Makedónián és Thrákián keresztül és a Hellesponton kelni át; itt nem kellett komoly akadályoktól tartani, miután Makedónia királyában, Philipposban, teljesen meg lehetett bízni, miután Prusias, Bithynia királya, szintén szövetségben állt Rómával és a római hajóhad könnyen megfészkelhette magát a tengerszorosban. A makedóniai és thrák part mentében elnyúló hosszú és fáradságos utat Scípió lényeges veszteségek nélkül megtette; Philippos gondoskodott egyfelől az élelmi szerekről, másfelől a thrák vadaknál a jó fogadtatásról. Azonban ezalatt egyrészt az aetóliaiakkal, másrészt útközben annyi időt vesztett, hogy a hadsereg körülbelül csak a myonnesosi ütközet ideje táján ért a thrák Chersonesosra. De Scípió bámulatos szerencséje, mint egykor Spanyolország-

ban és Afrikában, úgy Ázsiában is elhárított útjából minden akadályt. Antiochos a myonnesosi ütközet hírére annyira elvesztette fejét, hogy Európában Lysimacheia erős őrséggel megrakott és élelmi szerekkel jól ellátott várából az őrséget és a polgárságot, mely híven ragaszkodott a város visszaállítójához, kivonta, de e mellett elfeledte Aenosból és Maroneiából szintén kivonni a bennök levő őrségeket s a gazdag raktárakat megsemmisíteni, az ázsiai parton pedig gátolatlanul hagyta a rómaiakat kiszállani, s ezalatt Sardesben azzal töltötte az időt, hogy szidta a sorsot, mely ekkép ellene fordult. Alig kétséges, hogy, ha csak a nyárnak már nem távol levő végéig Lysimacheiát védelmezte volna és nagy seregével a Hellespont felé nyomúl, Scípió kénytelen lett volna az európai parton, katonai úgy mint politikai tekintetben éppen nem biztosított állásban, tért téli szállásra. — Mialatt az ázsiai partra kiszállt rómaiak néhány napot időztek, részint hogy az út fáradságait kipihenjék, részint vezérökre várakozva, kit vallásos kötelezettségek tartóztattak vissza, táborukban megjelentek a nagykirály követei a béke felett tanácskozni. Antiochos felajánlta a hadi költségek felének megtérítését, európai birtokainak, valamint valamennyi Róma pártjára állott kis-ázsiai görög városnak átengedését; de Scípió az összes hadi költségek fedezését és egész Kis-Ázsia átengedését követelte. Ama feltételek, úgy mondá, elfogadhatók lettek volna akkor, midőn serege még Lysimacheia előtt, vagy csak még a Hellesponton innen állott; most azonban, midőn a ló már érzi nem csak a zablát, hanem a lovast is, többé ki nem elégítők. A nagykirály kísérletei, ki keleti módon pénzen akarta az ellenséges hadvezértől a békét megvásárolni — mívégre évi jövedelmének felét kínálta Scípiónak! — érdemökhöz képest hajó-

A rómaiak
átkelnek a
Hellespon-
ton.

törést szenvedtek; a büszke polgár, jutalmúl fogságba esett fiának ingyen visszaadásáért azon baráti tanácsot adta a nagy királynak, hogy kössön békét bármily feltételek alatt. Tényleg azonban nem így álltak a dolgok; ha a király el tudta volna magát szánni arra, hogy a háborút hosszúira nyújtsa és Ázsia belsejébe visszavonúlva az ellenséget maga után vonja, korántsem lett volna lehetetlen, hogy a háboru rá nézve kedvezőleg végződjék. De Antiochos ellenfelének alkalmasint kiszámított elbizakodása által felfingerelve és nem bírván elég kitartással hossz-
szas és következetes hadviselésre, sietett óriási, de egyenlőtlen és fegyelmetlen tömegeit minél előbb szembe állítani

A magnésiai
ütközet.

190.

a római légiókkal. A római hadak Smyrnától nem messze, Hermos völgyében Magnésia mellett, a Sipylos partján találkoztak késő őszkor 564-ben az ellenséggel. Antiochosnak közel 80,000 embere, köztök 12,000 lovasa, volt; a rómaiak, kikhez az acháiok, pergamoniak és makedóniaiak közül vagy 5000 önkénytes csatlakozott, e számnak még felét sem közelítették meg; de annyira biztosak voltak a győzelemről, hogy még Elæában betegen hátramaradt hadvezérok felgyógyulását sem várták be, kinek helyében Gnæus Domítius vette át a parancsnokságot. Antiochos két harczrendet alakított, csak hogy roppant tömegeit felállíthassa; az elsőben a könnyű fegyverzetűek tömege állott, a peltasták, az ívdobók, a parittyások, a mysusok, a dahæk és elymæusok lovas vadászai, az arabok tevéiken és a kaszás szekerek; a második harczrendben a szárnyakat a nehéz lovasság foglalta el (a kataphraktusok, egy neme a vasasoknak), mellettök a középső harczrendben a gall és kappadókiai gyalogság állt, a centrumban pedig a makedóniai módon fegyverzett phalanx 16,000 embere, mely a seregnek magvát képezte, de a szűk téren el nem férvén

kénytelen volt 32 embernyi mélységben kettős sorokba felállani. A két harcrend közti téren 54 elefánt állt, a phalanx és a nehéz lovasság tömegei közé beosztva. A rómaiak a bal szárnyra, melynek a folyó szolgált fedezetül, csak néhány dandárt állítottak; lovasságuk tömegét és az összes könnyű csapatokat a jobb szárnyra küldték, melyet Eumenes vezényelt; a légiók középre állottak. Eumenes kezdte meg az ütközetet azzal, hogy ijászait és parittyáit a kaszás szekerekre küldte azon parancscsal, hogy a fogatokra fordítsák fő figyelmöket; s rövid idő alatt nem csak ezek voltak szétrobbantva, hanem magokkal ragadták a legközelebb álló tevéken nyargalókat is; sőt már a második harcrendben a nehéz lovasságnak ezek megett álló balszárnya is megzavarodott. Eumenes erre az összes 3000-nyi római lovassággal azon zsoldos gyalogságra vetette magát, mely a második harcrendben a phalanx és a nehéz lovasság balszárnya közt állt, s miután ez meghátrált, a már zavarba jött vasasok is futásnak eredtek. A phalanx, mely éppen most a könnyű csapatokat keresztülbocsátotta és a római légiók ellen készült előnyomúlni, a lovasság által oldalról megtámadtatván, feltartóztatott s kénytelen volt megállni és két felé fordítani homlokzatát, mely mozdulatban nagy előnyére vált sorainak mélysége. Ha a nehéz ázsiai lovasság kéznél lett volna, az ütközetet ismét helyre lehetett volna állítani, de a bal szárny szét volt robbantva, a jobbik pedig, melyet Antiochos maga vezetett, a vele szemben álló kis római lovas hadosztályt maga előtt űzve már a rómaiak táboráig jutott, kik csak nagy fáradsággal bírták magokat e támadás ellen megvédeni. De ennek folytán a döntő perczben a lovasok nem voltak a csatatéren. A rómaiak óvakodtak a phalanxot légióikkal támadni meg, hanem ijászait és parittyáit küldték ellene, kiknek

a sűrűn összetorlódott tömegben minden lövésök talált. A phalanx mindazonáltal lassan és rendben vonúlt vissza, míg nem a közbenső hézagokban álló elefántok megvadultak és a harcrendet megtörték. Erre az összes hadsereg vad futásban megbomlott; a tábor megvédésére tett kísérlet meghiusult és csak a halottak s foglyok számát szaporította. A beállt határtalan zavar folytán nem hihetetlen, hogy Antiochos vesztesége csakugyan 50,000 emberre ment, mint állítatik; a rómaiaknak, kiknek légioi nem is jutottak a harczba, e győzelem, mely a harmadik világrészt kezökbe adta, 24 lovasukba és 300 gyalog katonájokba került. Kis-Ázsia meghódolt, Ephesossal együtt, honnan az admirálnak gyorsan menekülnie kellett a hajóhaddal, valamint a székváros, Sardes is. A király békét kért és elfogadta a rómaiak által elébe szabott feltételeket, melyek szokás szerint ugyanazok voltak, melyek az ütközet előtt ajánltattak, tehát főkép Kis-Ázsia átengedését foglalták magokban. A béke helybenhagyásáig a sereg Kis-Ázsiában időzött a király költségén, mi ennek 3000 talentumába (5 millió tallér) került. Antiochos maga, könnyelmű és feslett természete folytán, csakhamar megvigasztalódott fél birodalmának elvesztése felett; és kitelhetett tőle azon állítás, hogy hálával tartozik a rómaiaknak, a miért levették vállairól túlságosan nagy birodalma kormányzásának terhét. De Ázsia a magnésiai napon kitöröltetett a nagyhatalmak sorából; és nagy birodalom talán még soha nem bukott el oly gyorsan, oly tökéletesen, és oly szégyenletesen, mint a Seleukidáké e nagynak nevezett Antiochos alatt. Őt magát kevéssel utóbb (567) Elymaisban, a perzsa öböltől felfelé, Bél templomának kirablása alkalmával, melynek kincseivel akarta üres pénztárát megtölteni, az elkeseredett nép agyonverte.

Békekötés.

A győzelem kivívása után a római kormánynak rendeznie kellett Kis-Ázsia és Görögország ügyeit. Amabban Antiochos ugyan le volt verve, de a bennföldön levő szövetségesei és satrapái, a phrygiai, kappadókiai és paphlagoniai dynasták, bízva távol helyzetökben, késtek a hódolattal, a kis-ázsiai kelták pedig, kik nem álltak tulajdonképi frígyben Antiochossal, hanem csak ősi szokás szerint megengedték neki, hogy tartományukban zsoldos hadakat toborzhasson, szintén nem látták szükségesnek a rómaiakkal törődni. Ez az új római fő vezérnek, Gnæus Manlius Volsónak, ki 565. tavaszán Lúcius Scípiót Kis-Ázsiában felváltotta, kellemes ürügyül szolgált arra, hogy maga is érdemeket szerezhessen magának a haza körül, s hogy a rómaiak védúri uralmát ép úgy érvényesítse a kis-ázsiai hellemek felett, a mint az Spanyolországban és Galliában érvényesítettet; ámbár a senátus szigorúbb tagjai úgy találták, hogy e háborúnak sem czélja, sem oka nincs. A consul Ephesosból felkerekedett; a felső Mæander mentén és Pamphyliában mérték úgy mint ok nélkül fosztogatta a városokat és fejedelmeket, azután éjszagnak fordult a kelták ellen. Ezeknek nyugoti cantona, a tolistobóioiok, Olympos hegyére, a középső, a tektóságok Magaba hegyére vonultak családotúl és vagyonostúl, azon reményben, hogy itt megvédhetik magokat mindaddig, míg a tél az ellenséget elvonulásra kényszeríti. De a római parittyások és ijászok lövegei, melyek az ezeket nem ismerő keltákkal szemben majdnem annyiszor eldöntötték a diadalt a mennyi-szer mai nap a löfegyver dönti el a vadak ellenében, elfoglalták a magaslatokat, s a kelták megverettek egyikében azon ütközeteknek, minők előbb és utóbb akárhány-szor vívattak a Pó és a Szajna partjain, mely azonban itt ép oly sajátságos színben tűnik fel, mint ez éjszaki törzs-

Expedíció a
kis - ázsiai
kelták ellen

nek egész szereplése e helyen a görög és phrygiai nemzetteknek közepette. A halottak s még inkább a foglyok száma mindkét helyen óriási volt. A megmaradtak a Halyszon át a harmadik kelta megyébe, a trokmusokhoz menekültek, kiket a consul békében hagyott, miután a Scípió és Antiochos közt létre jött békepontozatokban kijelölt határt nem merte átlépni.

Kis-Ázsia
rendezése.
189.

A kis-ázsiai viszonyok részben az Antiochossal kötött béke (565), részben egy római bizottság határozatai által rendezettek, melynek élén Volsó consul állt. Kezesek állításán kívül, kik közt ifjabb hasonnevű fia is volt, Antiochosra Ázsia kincseinek tömegéhez mért 15,000 euboeai talentumra ($25\frac{1}{2}$ millió tallér) rúgó hadisarcz fizetése rovatott, mely összegnek egy ötödrésze rögtön, a többi tizenkét évi részletben volt fizetendő; továbbá le kellett mondania minden európai birtokáról és Kis-Ázsiának azon részéről, mely a Halystól, egész folyásának mentében és a taurosi hegyláncztól, mely Kilíkiát választja el Lykaoniától, nyugotnak fekszik, úgy hogy Elő-Ázsiában nem maradt egyebe Kilíkiánál. Az elő-ázsiai királyságok és fejedelemségek feletti védúri joga természetesen elenyészett; még a római határon túl is, nem csak Kappadókia jutott független helyzetbe Ázsiával, vagy, a mint a Seleukidák birodalma ezentúl rendszerint és megfelelőbben neveztetik, Syriával szemben, hanem még a két Arménia satrapái, Artaxias és Zariadris is, ha nem is egyenesen a római békeszerződés értelmében, de mégis római befolyás alatt, önálló királyokká lettek és új dynastiákat alapítottak. A syriai királynak ezentúl nem volt joga a nyugoti államok ellen támadó háborút viselni, sem védelmi háboru esetében, békekötés alkalmával, tőlök területet szerezni, nem volt joga a Kilíkiában levő Kalykadnos torkolatától nyugot

felé hadihajókkal járni a tengeren, kivéven ha követeket, kezeseket vagy adót küld ily hajókon, egyáltalában nem tarthatott többet tíz fedeles hajónál, kivéve a védelmi háboru esetét; nem volt szabad harczi elefántokat szelidíttetnie, végre megtiltatott a nyugoti államokban fegyvereseket toborzania, vagy azokból származó szökevényeket és politikai menekülteket befogadnia. A meghatározott számot meghaladó hadihajóit, elefántjait, s a nála tartózkodó politikai menekülteket kiadta. Kárpótlásul a nagykirály a római polgárközség barátjának címét kapta. A syriai állam ezzel tengeren és szárazon, teljesen és örökre ki volt zárva a nyugoti világból; és jellemző a Seleukidák birodalmának erőtlén és laza szervezetére nézve, hogy az egyetlen volt minden Róma által legyőzött nagyhatalmak között, mely első legyőzetése után soha többé meg nem kísérté a fegyverfogást. — Ariarathes, Kappadókia királya, miután országa túl feküdt azon határon, melyet a rómaiak védnökségek elé vontak, 600 talentumnyi (1 millió tallér) bírsággal megmenekült, mely ezenfelül még vejének, Eumenesnek, kérésére felényire leszállíttatott. — Prusias Bithynia királya megtartotta régi területét úgy, mint a kelták; ezeknek azonban meg kellett fogadniok, hogy fegyveres csapatokat többé nem küldenek át határaikon, a mi véget vetett azon szégyenletes adóknak, melyeket számos kis-ázsiai város fizetett nekik. Róma ezzel valódi jót tett a kis-ázsiai görögökkel, mit ezek nem is késtek arany kosszorúkkal és a legfellengzőbb dicsbeszédekkel meghálálni. — Elő-Ázsiában nehézségekkel járt a birtokszabályozás, főkép miután itt Eumenes dynastiai politikája összeütközésbe jött a görög Hansáéval; de végre sikerült a következő egyességet hozni létre. Mindazon görög városok, melyek a magnésiai ütközet napján szabadok voltak s a

A görög szabad városok.

rómaiak részén állottak, szabadságukban megerősítették, és jövőre nézve valamennyien felmentettek a különböző dynastáknak addig fizetett adó kötelezettsége alól, kivéve azokat, melyek eddig Eumenesnek tartoztak adót fizetni. Így lettek szabadokká névszerint Dardanos és Ílion városok, a rómaiak régi törzsrokonai még Aeneias korából, továbbá Kyme, Smyrna, Klazomenæ, Erythræ, Chios, Kolophon, Milétos, és más régi hírneves városok. Phokæa, melyet a római hajóhad katonái a capituláció feltételeinek ellenére kifosztottak, ámbár nem esett a szerződésben kijelölt sorozatba, kárpótlásul e szenvedett sérelemért, kivételesen szintén visszakapta határát és szabadságát. A görög-ázsiai Hansa legtöbb városai ezenkívül még területi növekedésekben és más előnyökben is részesültek. Legjobban természetesen Rhodos járt, mely Lykiát kapta Telmissos kivételével és Kária nagyobb részét a Mæandertől délnek; Antiochos ezenkívül a maga birodalmában biztosította a rhodosiaknak birtokaikat és követeléseiket, valamint addig élvezett vámmentességekét. — Minden egyéb, tehát a zsákmány túlnyomó része, az Attalidáknak jutott, kiknek régi hűségét Róma iránt, valamint Eumenesnek e háborúban kiállt nagy szorongattatását és személyes érdemét a döntő ütközet megnyerése körül, Róma úgy megjutalmazta, a hogy soha még király frigyártása szolgálatát meg nem hálálta. Eumenes Európában a Chersonesost kapta Lysimacheiával; Ázsiában, a már birtokában levő Mysián kívül Phrygiát a Hellespont mellett, Lydiát Ephesossal és Sardessal, Kária éjszaki szegélyét a Mæanderig, Trallessal és Magnésziával, Nagy-Phrygiát és Lykaoniát Kilikia egy részével együtt, a milyasi tartományt Phrygia és Lykia közt, és kikötő városul a déli tengeren Telmissos lykiai várost; Pamphylia nézve utóbb Eumenes és Antiochos

A pergamoni
birodalom
nagyobb-
dása.

vitáztak a felett, vajon innen vagy túl fekszik-e a Tauroson, és e szerint kit illet meg. Ezenkívül védúri és adószedési jogot kapott azon görög városok felett, melyek nem nyerték vissza egészen szabadságukat; de erre nézve is meghatároztatott, hogy e városok szabadságlevelei megmaradjanak és adójok fel ne emeltessék. Továbbá Antiochosnak köteleznie kellett magát, hogy azon 350 talentumot (600,000 tallér), melylyel Eumenes atyjának, Attalosnak tartozott, fiának kifizeti s azonfelül őt a hátralévő gabna-szállításokért 127 talentummal (218,000 tallér) kárpótolja. Végre megkapta a királyi erdőket s az Antiochos által kiszolgáltatott elefántokat, azonban a hadihajókat nem, melyek elégettettek; tengeri hatalmat nem tűrtek a rómaiak magok mellett. Ezáltal az Attalidák birodalma keleti Európában és Ázsiában azzá lett, a mi Numidia volt Afrikában, egy Rómától függő hatalmas állammá, absolut alkotmánynyal, melynek hivatása is, képessége is volt úgy Makedóniát mint Syriát féken tartani, a nélkül hogy, rendkívüli eseteket kivéve, Róma támogatására szorúlna. Ezen alkotással, melyet Róma politikája tett szükségessé, a mennyire lehetett, megegyeztették az ázsiai görögök felszabadítását, melyet Róma köztársasági és nemzeti rokonszenvei és hiusága követeltek. A római kormány szilárdan el volt tökéelve, hogy a Tauroson és Halyson túl fekvő távolabb kelet ügyeivel nem fog törődni; ezt igen világosan mutatják az Antiochossal kötött békének feltételei, s még világosabban az, hogy a senátus határozottan megtagadta a rhodosiak azon kérését, hogy adjon szabadságot Soloi városának Kilikiában. Ép ily híven ragaszkodott a római kormány azon felállított elvéhez is, hogy a tengeren túl közvetetlen birtokokat nem szerez. Miután a római hajóhad még egy kirándulást tett Krétába, és az ott rabszolgáskül eladott

188. rómaiak szabadon-bocsátását kieszközölte, a hajóhad úgy mint a szárazföldi hadsereg, 566. nyár utóján elhagyta Ázsiát, mely alkalommal a szárazföldi seregnek, mely ismét Thrákián ment keresztül, a hadvezér hanyagsága folytán sokat kellett a vadak támadásaitól szenvednie. A rómaiak a keletről nem hoztak haza egyebet dicsőségnél és arany-nál, mely kettő e korban már az arany koszorúban, a hálafelíratok e gyakorlati nemében, egyesülni szokott.

Görögország
rendezése.

Az európai Görögország az ázsiai háboru által szintén megingattatott és új rendezésre szorult. Az aetóliaiak, kik még mindig nem tudták magokat semmiségökbe bele találni, az 564. tavaszán Scípióval kötött fegyverszünetök után nem csak az Itália és Görögország közti közlekedést tették nehezzé és biztalanná kephalléniai kalózaik által, hanem, hazug hírek által tévedésbe ejtve az ázsiai ügyek menete felől, talán még a fegyverszünet letelte előtt, azon oktalanságot követték el, hogy Amynandert visszahelyezték athamáni trónjára, és Philippossal az általa megszállt aetóliai és thessáliai határvidékeken verekedni kezdtek, miközben a király többször pórul járt. Magától értetik, hogy ezek után, midőn békét kértek, Rómától válaszul egy sereget kaptak, mely Marcus Fulvius Nobilior vezérlete alatt kötött ki partjokra. A consul 565. tavaszán érkezett a légiókhoz és tizenöt napi ostrom után egy, az őrségre nézve tisztességes capituláció segélyével bevette Ambrakiát, mialatt a makedóniaiak, illyrek, epeirosiak, akarnániaiak és acháiook szintén megtámadták az aetóliaiakat. Tulajdonképi ellentállásról szó sem lehetett; s midőn az aetóliaiak ismételten békét kértek, a rómaiak fel is hagytak a háborúval és oly feltételeket szabtak eléjük, melyeket ily alávaló és hitszegő ellenféllel szemben méltányosaknak kell neveznünk. Az aetóliaiak mindazon városokat és területeket, melyek ellen-

190.

Harcz és
béke Aetó-
liával.

189.

feleik kezében voltak, elvesztették, nevezetesen Ambrakiát, mely utóbb egy, Marcus Fulvius ellen Rómában szőtt ár-
mány következtében szabaddá és önállóvá lett, továbbá Oiniát, mely az akarnániaknak adatott; valamint hogy Kephalléniáról is le kellett mondaniok. Elvesztették a há-
boru és béke jogát és e tekintetben Róma külviszonyaitól lettek függőkké; végre erős pénzbírságot fizettek. Kephallénia saját szakállára ellene szegült e szerződésnek s csak akkor vetette magát alája, midőn Marcus Fulvius a szigeten kikötött; Sáme lakosai pedig, attól tartván hogy jó fekvésű városukból egy római gyarmat által ki fognak szoríttatni, az első meghódolás után ismét elpártoltak és négy hónapig tartó ostromot álltak ki, míg végre a város bevételre és minden lakosa rabszolgául eladatott. — Róma itt is ragaszkodott azon elvéhez, hogy Itáliára s az itáliai szigetekre szorítkozik. Magának a zsákmányból mit sem foglalt le Kephallénia és Zakynthos szigetekén kívül, melyek kíváncsiak voltak Kerkyra és más ádriai tengeri állomások birtokának kiegészítésére. A többi szerzett föld Róma szövetségeseinek adatott; de a két legjelentékenyebb ezek közül, Philippos és az acháioi, korántsem voltak a magok részével megelégedve. Philippos nem ok nélkül sértve érezte magát. Joggal mondhatta, hogy az utolsó háboru lényeges nehézségei, melyek nem az ellenségben, hanem az összeköttetések távolságában és biztalanságában rejlettek, leginkább az ő loyális támogatása segélyével győzettek le. A senátus ezt el is ismerte, midőn hátralévő adóját elengedte és kezeseit visszaküldte; de területi növekedésben, mint remélte, nem részesítette. Philippos a magnesi területet Demetriással, melyet az aetóliaiaktól vett el, megtartotta; ezenkívül tényleg birtokában maradt a dolopi és athamániai tartománynak és Thessália egy részé-

nek, melyekből szintén ő vetette ki az aetóliaiakat. Thrákiának bennföldje ugyan makedóniai védnökség alatt maradt, de a parti városok valamint Thásos és Lemnos szigete felett mi sem határozottatott, a Chersonesos pedig nyíltan Eumenesnek adatott; és könnyű volt belátni, miszerint Eumenes csak azért kapott Európában is birtokot, hogy ne csak Ázsiát, hanem szükség esetében Makedóniát is féken tarthassa. A büszke és sok tekintetben lovagias férfinak elkeseredése ennél fogva természetes volt; csak hogy nem cselszövény, hanem a kikerülhetetlen politikai szükség vezette a rómaiakat eljárásukban. Makedónia azért lakolt, hogy egykor első rendű hatalom volt és mint egyenrangú fél viselt Rómával háborút: Rómának itt, és pedig itt sokkal inkább mint Karthágóban, gondoskodnia kellett róla, nehogy ez ország régi hatalmát ismét visszanyerje. —

Az acháiok.

Másképp állt a dolog az acháiokkal. Az Antiochos elleni háboru tartama alatt végre kielégítették rég táplált vágyukat és az egész Peloponnesost bele vitték szövetségökbe, midőn először Spartát, azután, midőn az ázsiaiak Görögországból már kiűzettek, Elist és Messénét is többé-kevésbé rákényszerítették a belépésre. A rómaiak ezt meghagyták történni, sőt túrték azt is, hogy az acháiok ebben szándékos kíméletlenséggel jártak el Róma irányában. Midőn Messéne kijelentette, hogy a rómaiaknak meghódol, de nem akar belépni a szövetségbe s az acháiok erre erőszakot használtak ellene, Flamínus ugyan nem mulasztotta el figyelmeztetni őket arra, hogy ily külön intézkedések a zsákmány egy része felett már magokban véve is helytelenek, s azon viszonynál fogva, melyben az acháiok Rómával állnak, határozottan illetlenek, de azért a hellenek iránti politikátlan engedékenységeben az acháiok akaratát lényegében mégis teljesítette. De ezzel a dolognak még nem

szakadt vége. Az acháiook, törpe nagyobbodási dühöktől sarkalva Pleuron aetóliai várost, melyet a háboru folyama alatt megszálltak, nem adták ki kezökből, sőt kényszerített tagjává tették szövetségöknek; Zakynthost utolsó birtokosának, Amyndernek helytartójától megvették s még Aeginát is szerették volna hozzá szerezni. Csak igen kellettlenül adták ki ama szigetet a rómaiaknak és rossz kedvvel hallgatták Flamínius jó akaró tanácsát, hogy ériék be Peloponnesossal. Azt hitték, tartoznak vele önmagoknak, hogy államuk függetlenségét annál inkább fitogtassák, minél csekélyebb volt az a valóságban; harczy jogról beszélltek s az acháiook hű segélyéről a rómaiak háborúiban; az achái tartomány-gyűlésen azt kérdezték a római követektől, mi gondja Rómának Messénére, mikor Acháia mit sem törődik Cápúával; s azon emelkedett szellemű hazafi, ki ezeket mondotta, megtapsoltatott és biztosnak tekinthette megválasztatását. Mindez igen helyes és magasztos lett volna, ha nem lett volna még nevetségesebb. Mély igazságosság, de egyszersmind nagy nyomorúság rejlett abban, hogy Róma, bármily komolyan törekedett is a hellenek szabadságát megalapítani és hálájokat kiérdemelni, még sem tudott nekik egyebet nyújtani anarchiánál és tőlök mást kapni hálátlanságnál. A védúri hatalom ellen irányúlt hellen ellenszenvek kétségkívül szintén igen nemes érzelmeken alapúltak, és egyes hangadó férfiak személyes deréksége kétségbe nem vonható. De azért ezen achái hazafiaskodás nem kevesbbé oktalanság s valódi történelmi torzkép marad. Ezen becsületérv és nemzeti érzékenység mellett az egész nemzetet az első embertől az utolsóig a tehetetlenség legalaposabb érzete hatja át. Mindenki szakadatlanul Róma szavát lesi, a szabadelvű ember úgy mint a szolgai lélek hálát adnak istennek, ha egy decre-

Az achái
hazafiak.

tum, melytől féltek, elmarad ; feldúzzák orrukat, ha a senátus értésükre adja, hogy tanácsos lesz önkényt engedniök, nehogy kényszerítve kelljen ugyanazt tenniök ; megteszik a mit tenni kell, de „a formák megmentése végett“ ha csak lehet, sértő módon Rómára nézve ; jelentéseket tesznek, magyarázatokat adnak, halogatják a dolgot, átcúsúznak ha lehet, s ha már mindez nem segít, egy hazafias sóhajtással megadják magokat. Ez üzelmek igényt tarthatnának, ha nem is helyeslésünkre, de elnézésünkre, ha a nép vezetői el lettek volna szánva a küzdelemre s a bukást fölibe helyezték volna a nemzet szolgaságának ; de sem Philopœmen, sem Lykortas nem gondoltak ily politikai öngyilkosságra — szerettek volna szabadok lenni, ha lehet, de mindenek előtt mégis élni akartak. Ezenkívül Rómának oly félelmes beavatkozását Görögország belügyeibe sohasem a rómaiak, hanem mindannyiszor magok a görögök idézik elő, kik mint a gyermekek, a botot, melytől félnek, egymás hátára hozzák. A hellen és hellenutáni kor tudós csöcselékének azon az undorodásig ismételt szemrehányása, mely szerint a rómaiak szándékosan szították a belviszályt Görögországban, a legoktalanabb ízetlenségek egyike, melyet politizáló philologusok valaha kigondoltak. Nem a rómaiak vitték a viszályt Görögországba, hanem a görögök hordták viszályaikat Rómába. Nevezetesen az acháiók, kik kikerekítési dühökben észre sem vették, mennyire saját javokra szolgált az, hogy Flaminíus az atóliai érzelmű városokat nem kebelezte szövetségükbe, Lakedæmonban és Messénében a belviszálynak bő forrását nyitották meg magoknak. E községek egyes tagjai szakadatlanul könyörögtek Rómának, hogy mentse ki őket a gyűlölt közösségből, s ezek közt eléggé jellemző módon még azok is, kik az acháióknak köszönték, hogy hazájokba

Bonyodal-
mak az
acháiók és
spártaiak
közt.

visszatérhettek. Az achái szövetség Spártában és Messénében soha sem készült el az újjáteremtés és újjászervezés munkájával; a tartomány-gyűlés határozatait e városok legdühösebb kivándorlottjai diktálták. Négy évvel Spártának névleges belépése után a szövetségbe, nyílt háborúra és az örűltségig tökéletes restaurációra került a dolog, mely alkalommal mindazon rabszolgák, kiknek Nábis polgárjogot adott, ismét rabszolgákkul eladattak és árukból egy oszlop-folyosó építtetett Megalopolis achái városban, továbbá Spárta régi vagyoni viszonyai ismét helyreállítottak, Lykurgos törvényei helyébe az acháiokéi tétettek, a város falai pedig leromboltattak (566). E gazdálkodás következtében végre minden oldalról a római senátushoz fordultak, hogy ítéljen a dologban, — méltó büntetéseül a senátus érzelgős politikájának. Távol attól, hogy kelleténél többet avatkozott volna ez ügyekbe, a senátus nem csak mintaszerű közönösséggel tűrte el az acháiook elvszilárdságának tűszúrásait, hanem a legvadabb garázdálkodást is bűnös egykedvűséggel nézte. Acháióában nagy volt az öröm, midőn a restauráció után azon hír jött Rómából, hogy a senátus rosszalja ugyan a történeteket, de egyetlen rendszabályt sem semmisített meg. A lakedaemoniakért Róma nem tett egyebet annál, hogy a senátus, megbotránykozva azon törvényszéki gyilkosságon, melyet az acháiook hatvan vagy nyolczvan spártain elkövettek, a népgyűléstől elvette a büntető igazságszolgáltatás jogát, — a mi természetesen égre kiáltó beavatkozás volt egy független állam belügyeibe! A római államférfiak a lehető legkevesebbet törődtek e dióhéjba szorított botrányokkal, a mit legjobban azon sokszoros panaszok bizonyítanak, melyek a senátus felületes, ellenmondásokkal teljes és homályos végzései ellen emeltettek; de mikép is adhatott volna világos feleletet, midőn

- egyszerre négy spártai párt beszélt egymás ellen a senátusban? Ehhez járult azon személyes benyomás, melyet e peloponnesosi államférfiak túlnyomó része tett Rómában; még maga Flamínus is fejét csóválta, midőn egy ily nagy politikus ma egy tánczot produkált előtte s másnap eljött vele államügyekről tanácskozni. Annysira jutott a dolog, hogy a senátus végre türelmét veszítve kijelenté a peloponnesosiaknak, hogy többé mit sem fog nekik válaszolni s hogy tehetnek a mit akarnak (572). Ez megfogható, de nem volt helyes; azon helyzetben, melyet a rómaiak elfoglaltak, erkölcsi és politikai kötelességök volt Görögországban komolyan és következetesen működni a dolgok valamely tűrhető rendjének helyreállításán. Azon achái Kallikrates, ki 575-ben a senátushoz fordult, hogy azt a peloponnesosi állapotokról felvilágosítsa és következetes és kötelességszerű beavatkozásra bírja, mint ember talán még kevesebbet ért földijénél Philoemennél, ki ama hazafiaskodó politikának fő megalapítója volt; de legalább igaza volt.

Hannibál
halála.

A római község clientélája ekkép a földközi tenger keleti végétől a nyugotiig, minden országra kiterjedt; nem akadt többé állam, melyet Róma méltónak talált volna arra, hogy féljen tőle. De élt még egy ember, kit Róma e ritka megtiszteltetésben részesített: ama hazátlan karthágói, ki előbb az egész nyugotot, azután az egész keletet fegyverbe állította Róma ellen, s ki talán amott csak a becestelen aristokratikus, emitt csak az esztelen udvari politikán szenvedett hajótörést. Antiochosnak a békében köteleznie kellett magát Hannibál kiadására; ez azonban előbb Krétába, azután Bithyniába menekült *) s most Prusiás király udva-

*) Hogy Arméniában is járt és Artaxiás király kérésére az Araxes partján Artaxata várost építette volna, (Strábó 11,

rában élt, ezt támogatva Eumenes elleni háborúiban, és mint mindig, győzve vizen és szárazon. Mondják, hogy Prusiást is háborúra igyekezett ingerelni Róma ellen; oly oktalanságra, mely úgy, a mint elmondatik, kevésbé hihetőleg hangzik. Bizonyosabb az, hogy a római senátus ugyan saját méltósága alattinak tartotta az aggastyánt végső menhelyéből is kiüldözni, — mert azon hagyomány, mely a senátust is vádolja, nem látszik hitelre méltónak, — hogy azonban Flamínus, ki nyugtalan hiuságában mindig új czélokat hajhászott nagy tettek elkövethetésére, saját szakállára megkísérté Rómát megmenteni Hannibáltól úgy mint a görögöket bilincseiktől, s hogy korának legnagyobb embere ellen a tört, ha maga nem emelte is, a mi ellenkezett volna a diplomatiával, de megköszörülte és irányozta. Prusiás, az ázsiai nyomorúlt fejedelmek legsilányab-bika, szerencséjének tartotta, ha a római követnek e csekély szívességet megteheti, melyet az homályos kitételekben kért tőle, és Hannibál, midőn házát gyilkosoktól körülfogva látta, megmérgezte magát. Egy római hozzá teszi, hogy már régóta el volt rá készülve, mert ismerte a rómaiakat és a királyok szavának becsét. Halálának éve nem bizonyos; valószínűleg az 571. év második felében halt meg, hatvan-két éves korában. Születésekor Róma kétséges sikerrel küzdött Sicília birtokáért; s ő épen elég sokáig élt, hogy láthassa a nyugot teljes meghódítását, hogy maga még megvívhasssa utolsó csatáját Rómával, saját, rómaivá lett szülővárosának hajói ellen, hogy aztán el kelljen néznie, mikép győzte le Róma a keletet is, oly gyorsan, mint a

183.

528. 1.; Plutarch *Luc.* 31), az kétségkívül koholmány; de jellemző, mennyire bele szövődik Hannibál alakja, majdnem úgy mint Sándoré, a keleti mondákba.

Scípió ha-
lála.

vihar a kormányvesztett hajót, és e mellett érezze, hogy egyedül ő volna képes azt vezetni. Midőn meghalt, nem lehetett többé reménye, mely még meghiusulhatna; de gyermekkorában tett esküjét félszázados harczaiban becsületesen megtartotta. — Ugyanez időtájt, valószínűleg ugyan-ezen évben halt meg azon férfiú is, kit a rómaiak Hannibál legyőzőjének szoktak nevezni, Publius Scípió. Őt a szerencse mindazon kedvezéseivel elárasztotta, melyeket ellenfelétől megtagadott, oly diadalokkal, melyek övéi is voltak, nem is. Spanyolországot, Afrikát, Ázsiát ő csatolta a birodalomhoz, és Róma, melyet születésekor Itália első községeként látott, halálakor ura volt az összes mívelt világnak. Neki magának annyi győzelmi czíme volt, hogy jutott belőlök testvérének és unokatestvérének is *). És mégis, utolsó éveiben őt is keserű bánat emésztette, s alig haladva meg az ötven évet, halt meg önkénytes számkivetésében, meghagyva övéinek, hogy holttestét ne szülővárosában temessék el, melyért élt és melyben ősei nyugodtak. Nem tudjuk pontosan, mi űzte ki őt a városból. Azon, megvesztegetés és sikkasztás miatt emelt vádak, melyek ellene és még inkább öcsce Lúcius ellen emeltettek, kétségkívül pusztá rágalom voltak, melyek elkeseredésének ily fokát nem magyarázzák meg eléggé; ámbár jellemző rá nézve, hogy számadási könyveit, a helyett hogy magát velök egyszerűen igazolná, a nép és vádlói szeme láttára széttépte, és a rómaiakat felszólította, kövessék őt Jupiter templomába és üljék meg vele zámai győzelmének évfordulóját. A nép a faképnél hagyta a vádlót, és Scípiót a Capitóliumra kísérte; de ez volt utolsó szép napja a magasra emelkedett férfinak. Büszkesége, azon meggyőződése, hogy más és

*) Africanus, Asiagenus, Hispallus.

különb ember a többieknel, igen határozott családi politikája, mely nevezetesen öcscséből Lúciusból visszataszító szalmabábot faragott a hős bátya számára, sokakat sértett, és nem ok nélkül. Valamint az igazi büszkeség fedezi a szívet, úgy tárja fel azt a gőg minden csapás és minden tűszúrás előtt, és aláássa a lélek eredeti emelkedettségét is. De az ily, valódi aranyból és hiu csillogásból sajátságosan vegyült természeteknek, minő Scípió volt, mindig egyik sajátságát képezi az, hogy ifjúságuk szerencséjére és fényére szorúlnak hogy varázsuk hatását fenntartsák, és hogy, midőn e varázs oszlani kezd, valamennyié közül magának a varázslónak ébredése lesz a legfájdalmasabb.

X. FEJEZET.

A harmadik makedóniai háboru.

Philippos el-
kedvetlene-
dése Róma
ellen.

A makedóniai Philippost érzékenyen sértette azon bánásmód, melyben a rómaiak az Antiochossal kötött béke után részesítették; s a dolgok további menete nem volt alkalmas bosszankodását lecsillapítani. Görögországi és thrákiiai szomszédjai, nagyobbbrészt oly községek, melyek egykor nem kevesbbé reszkettek Makedónia, mint most Róma nevétől, most, a mint illet, feladatukká tették az elbukott nagyhatalomnak mindazon bántalmakat visszaadni, melyeket II. Philippos kora óta Makedónia részéről szenvedtek; az e korbéli hellenek haszontalan gőgje és olcsó Makedónia-ellenes hazafiséga gátolatlanúl nyilatkozott a különféle szövetségek országgyűlésein és a római senátus elé vitt folytonos panaszokban. Philipposnak a rómaiak átengedték mindazt, a mit az aetóliaiaktól elfoglalt; de Thessáliában forma szerint csak a magnesiek szövetsége csatlakozott volt az aetóliaiakhoz, míg azon városok, melyeket Philippos két más thessáliai szövetségben, a szorosabb értelemben vett thessáliainak és a perrhæbiainak területén foglalt el az aetóliaiaktól, most illető szövetségeik által

visszaköveteltettek, azon indokolással, hogy Philippos e városokat nem hódította meg, csak felszabadította. Az athamánok is úgy tartották, hogy szabadságot követelhetnek, Eumenes szintén követelte azon tengeri városokat, melyeket Antiochos bírt a tulajdonképi Thrákiában, nevezetesen Aenost és Maroneiát, ámbár az Antiochossal kötött békében nyíltan csak a thrák Chersonesos ítéltetett neki oda. Mindezen sérelmek és valamennyi szomszédjának számos más csekélyebb panasza, melyeket a Prusiás királynak Eumenes ellen nyújtott támogatás, a kereskedelmi versengés, a megsértett szerződések vagy elrablott marhák felett emeltek, Rómába özönlöttek; a makedóniai király kénytelen volt eltűrni, hogy a római senátus előtt a souverain csöcselék által pörbe fogassék, és igazságot kapjon vagy annak ellenkezőjét, a mint jött; látnia kellett, hogy az ítélet mindig ellene szólt, fogcsikorgatva kellett őrségeit a thrák partról, a thessáliei és perrhæbiai városokból visszavonnia, és udvariasan fogadnia a római biztosokat, kik eljöttek megvizsgálni, ha vajon minden szabályszerűleg végrehajtatott-e. Rómában nem voltak Philippos ellen úgy elkeseredve, mint Karthágó ellen, sőt sok tekintetben egyenesen hajlottak a makedóniai uralkodó felé; vele szemben nem sértették meg oly kíméletlenül a formákat mint Líbyában, de a valóságban, Makedónia helyzete egy volt Karthágóéval. Philippos azonban nem tudta ezeket phœnikiai békétúréssal elviselni. Szenvedélyes természete, legyőzetése után, haragjával inkább hűtlen szövetségesei, mintsem tiszteletre méltó ellenfele ellen fordúlt, és régóta megszokván, hogy ne makedóniai, hanem személyes politikát űzzön, az Antiochos elleni háborúban nem látott egyebet, mint kedvező alkalmat a pillanatnyi bosszúra azon frígytárs ellen, ki őt gyalázatosan cserben hagyta és elárulta. E

célját elérte ; de a rómaiak, kik átlátták, hogy Philipposzt nem a Róma iránti barátság, hanem az Antiochos elleni gyűlölet vezette, s kik különben is nem szokták politikájokat a rokon és ellenszenv hangulataihoz alkalmazni, óvakodtak Philipposzt bármily lényeges előnyben részesíteni, és inkább az Attalidákat, kik első felemelkedésük óta szenvedélyes viszályban álltak Makedóniával s Philippos királynak úgy politikailag mint személyesen legelkeseredettebb gyűlölete tárgyát képezték, az Attalidákat, kiknek minden keleti hatalmak közt legtöbb részök volt Makedónia és Syria feldarabolásában és a római véduralomnak a keletre való kiterjesztésében, az Attalidákat, kik az utolsó háborúban, melyben Philippos önkényt és őszintén a rómaiakkal tartott, lételők érdekében kénytelenek voltak Rómához csatlakozni, — ez Attalidákat inkább felhasználták arra, hogy nagyjában ismét helyreállítsák Lysimachos birodalmát, melynek megsemmisítése Sándor után legfontosabb vívmánya volt Makedónia uralkodóinak, és ez által oly államot tegyenek Makedónia szomszédjává, mely hatalomra nézve egyenrangú legyen vele s egyúttal Róma védnöksége alatt álljon. Ennek daczára, a dolgok ekkori helyzetében, egy bölcs és népe felett odaadással uralkodó király talán eltökélte volna magát, hogy nem újíttja meg többé az egyenetlen harczot Róma ellen ; de Philippos, kinek jellemében a nemes indokok közül a becsületérzés, a nemtelenek közül a bosszúvágy volt a leghatalmasabb, nem hallgatott a lemondás, vagy, ha úgy tetszik, a gyávaság szavára, és lelke mélyében el volt szánva még egyszer megkoczkáztatni a háborút. Midőn egyszer ismét új szidalmaknak vette hírét, minők a thessáliai országgyűléseken Makedónia ellen felhangzani szoktak, Theokritosnak azon sorával fe-

lelt reájok, hogy az utolsó nap még le nem áldozott *).

Philippos elhatározásának előkészítésében és elrejtésében oly nyugalomnak, komolyságnak és következetességnek adta jelét, melyek, ha jobb időkben bírt volna velök, a világ eseményeit talán más irányba terelhették volna. Nevezetesen azon simulékonysága a rómaiak iránt, melyen a nélkülözhetetlenül szükséges időt megvásárolta, nehéz megpróbáltatás volt a kemény és büszke emberre nézve, melyet azonban erős lélekkel elviselt — alattvalói azonban és a viszály ártatlan tárgyai, mint a szerencsétlen Maroneia, természetesen nehezen megkeserülték elfojtott bosszúságát. Már 571-ben úgy látszott, mintha a háborúnak ki kellene törnie; de Philippos ifjabb fia, Demetrios, apja parancsára közbenjárva, ismét kibékíté őt Rómával, hol néhány éven át élt mint kezes, és köz szeretetben állott. A senátus, főkép Flamínus, ki a görög ügyeket vezette, Makedóniában római pártot igyekezett alakítani, mely képes legyen Philipposnak a rómaiak előtt természetesen nem ismeretlen törekvéseit ellensúlyozni, és ennek fejévé, sőt talán Makedónia leendő királyává az ifjabb herceget szemelte ki, ki szenvedélyesen ragaszkodott Rómához. A senátus szándékos világossággal értésére adta Philipposnak, hogy csak fia kedvéért bocsát meg az apának; a minek természetes következése az lett, hogy magában a királyi házban is egyenetlenségek támadtak, s hogy főkép a királynak idősebb és atyja által a trónon utódjának kijelölt, de egyenetlen házasságban született fia, Perseus, öcscsében leendő vetélytársát megrontani igyekezett. Nincs nyoma, hogy Demetrios beártotta volna magát a

Philippos
utolsó éveit.

183.

*) *Ἡδὴ γὰρ φροσάδει πάνθ' ἄλιον ἄμμι δεδύκειν.*

római ármányokba; csak a bűnnek alaptalan gyanuja kényszeríté őt bűnrészessé lenni, és ekkor is, úgy látszik, nem volt egyéb szándéka, mint Rómába menekülni. Perseusnak azonban volt rá gondolja, hogy atyja e szándékról a kellő módon értesüljön; egy Flamíniustól Demetriosnak írt koholt levél megtette a többit és kicsalta az apától azon parancsot, hogy fiát el kell tenni láb alól. Későn jutottak Perseus ármányai Philipposnak tudomására, s midőn a testvérgyilkost büntetni és a trónöröklésből kizárni készült, elragadta a halál. Demetriásban halt meg 575-ben, ötvenkilencz éves korában. Birodalmát romba döntve, házátpusztúlva hagyta maga után, és megtört lélekkel vallotta be magának, hogy minden fáradsága és minden gaz tette hiába való volt. — Fia Perseus erre elfoglalta a trónt, a nélkül, hogy akár Makedóniában, akár a római senátusban ellenmondásra talált volna. Termetes férfi volt, jártas a testgyakorlat minden nemében, a táborban nőtt fel és megszokta a parancsolást, és mint atyja, szerette az uralkodást és nem válogatta az eszközöket. Őt nem csábították a bor és az asszonyok, melyek kedvéért Philippos gyakran feledte a kormányzás ügyeit; ép oly állhatatos és kitartó volt, mint apja könnyelmű és szenvedélyes. Philippost, ki már gyermekkorában királylyá lett, és kit a szerencse uralkodásának első húsz évében folytonosan kísért, sorsa elkényeztette és megrontotta; Perseus harminczegy éves korában lépett a trónra, és valamint már gyermekkorában elvitetett a szerencsétlen római háborúba, a mint a lealáztatás nyomása alatt és az állam közel újjászületésének reményében emelkedett fel, úgy örökölte apjától a birodalommal együtt szorongattatásait, elkeseredését és reményeit. És csakugyan, a legnagyobb határozottsággal látott apja művének folytatásához, és buzgóbban készült a

179.

Perseus
király.

Róma elleni háborúra, mint Philippos; miben reá nézve még hozzájárult az, hogy bizony nem a rómaiak hibája volt, hogy ő jutott a makedóniai koronához. A büszke makedóniai nemzet büszkén tekintett azon fejedelemre, kit már megszokott fiatalsága élén állva és harczolva látni; földiei és számos, minden törzsből való hellenek benne vélték feltalálni a szükséges vezért a következő szabadságharcban. De Perseus nem volt az a minek látszott; hiányzott benne Philippos genialitása és ruganyossága, e valóban királyi tulajdonok, melyeket a szerencse elhomályosított és meggyalázott, de a szükség tisztító ereje ismét érvényre emelt. Philippos elhagyta magát és nem törődött az ország ügyeivel: de midőn kenyértörésre került a dolog, volt ereje a gyors és komoly cselekvésre. Perseus terjedelmes és finom terveket szőtt s fáradhatatlan kitarással követte őket; de midőn az óra ütött, s az a mit tervelt és előkészített, a maga élő valóságában előtte állt, megijedt saját művétől. Korlátolt természetek szokásaként az eszköz czéllá lett kezében; halomra gyűjtötte a kincset a római háboru számára, s midőn a rómaiak az országban álltak, nem birt aranyaitól megválni. Jellemző, hogy a vereség után az apának első dolga volt kabinetjében megsemmisíteni azon papirokat, melyek másokat compromittálhattak volna, a fiúnak pedig magához venni pénztárát és vele hajóra szállni. Rendes időkben ép oly, sőt különb hétköznapi király lehetett volna, mint sok más; de nem volt hivatva oly vállalat vezetésére, mely már előre megbukott, ha nem akad egy rendkívüli ember, ki lelket öntsön beléje.

Makedónia hatalma nem volt csekély. Az ország ragaszkodása az Antigonidák házához rendületlen volt, s a

Makedónia
segédesz-
közei.

nemzeti érzületet csupán itt nem bénította meg a politikai pártok viszálya. A monarchiai alkotmány ama nagy előnyét, mely abban áll, hogy minden kormányváltás véget vet a régi viszálynak és haragnak, és új korszakát deríti fel az új embereknek és megújult reményeknek, a király ügyesen használta fel, s uralkodását azon kezdte, hogy általános amnestiát adott, visszahítt a menekült tönkrementeket és elengedte a hátrálékos adókat. Az apa gyűlöletes szigora ily módon nem csak hasznot, hanem szeretetet is jövedelmezett a fiúnak. Huszonhat békeév a makedóniai lakosságban támadt hézagokat egyrészt betöltötte, másrészt módot nyújtott a kormánynak, hogy komolyan gondoskodjék az ország e tulajdonképi nyílt sebének orvoslásáról. Philippos a makedóniaiakat házasságra és gyermeknemzésre kötelezte; a parti városokat, melyeknek lakóit az ország bensejébe vonta, megbízható hűségű és fegyverfogható thrák gyarmatosokkal népesítette be; hogy a dardanusok pusztító betöréseinek egyszer mindenkorra véget vessen, éjszak felé válaszfalat emelt közéjük és országa közé az által, hogy az ország határától a barbárok földjéig terjedő tartományt pusztasággá változtatta, és új városokat alapított az éjszaki tartományokban. Szóval, lépésről lépésre mind azt megtette Makedónia érdekében, a mi által utóbb Augustus másodszor megalapította a római birodalmat. Serege nagy volt — 30,000 embert számlált a hadjuttalékok és zsoldos hadak nélkül — s a fiatal legénység a thrák barbárok elleni szakadatlan határszéli harcokban be volt gyakorolva. Különös, hogy Philippos nem kísérté meg seregét a rómainak mintájára szervezni, mint Hannibál; de megfogható, ha felveszszük, mily becsben tartották a makedóniaiak a magok gyakran legyőzött, de azért még mindig legyőzhetetlennek vélt phalanxjokat. Azon új pénz-

források által, melyeket Philippos a bányákban, vámokban és tizedekben teremtett magának, és a felvirágzó földművelés és kereskedelem segélyével sikerült a kincstárt, a mag- és fegyvertárakat ismét megtölteni; midőn a háboru kitört, a makedóniai állami kincstárban annyi pénz volt, hogy belőle az akkori seregnek s azonkívül még 10,000 főnyi bérelt hadnak zsoldját tíz éven át ki lehetett fizetni, a nyilvános magtárakban ugyanennyi időre volt gabnakészlet (18 millió medimnos vagy porosz véka), fegyver pedig volt elég egy három akkora sereg számára, mint mekkora talpon állt. Makedónia csakugyan egészen más országgá lett, mint volt akkor, midőn a második római háboru által meglepetett; a birodalom hatalma minden tekintetben legalább is megkétszereződött, — Hannibál egy mindenben sokkal csekélyebb hatalommal képes volt Rómát alapjaiban megrendíteni. — Nem ily kedvezők voltak a külviszonyok. A dolog természetében rejlett, hogy Makedóniának most Hannibál és Antiochos terveit kellett felelevenítenie és megkísértenie egy coalítiót alakítani Róma suprematiája ellen minden elnyomott államokból s annak élére állani; s a pydnai udvar csakugyan mindenfelé meg is tette kísérleteit. A siker azonban csekély volt. Állították ugyan, hogy az itáliaiak hűsége ingadoz; de barátoknak és ellenségnek be kellett látnia, hogy a samnít háborúk megújulása nem éppen valószínű. A makedóniai küldöttek éjjeli tanácskozásai a karthágói senátussal, melyeket Massinissa jelentett fel Rómába, komoly és értelmes embereket szintén nem ijeszthettek meg, még ha nem voltak is pusztá koholmány, a mi igen lehetséges. Syria és Bithynia királyait Makedónia házasságkötések segélyével igyekezett érdekeinek megnyerni, de a dolog vége csak az lett, hogy a diplomatia azon halhatatlan naivsága, mely szerelmi viszonyok által

Megkísértett
coalíció
Róma ellen.

akar országokat hódítani, ismét prostituálta magát. Eumenes, kinek megnyerését megkísérteni nevetséges lett volna, Perseus ügynökei szerették volna eltenni láb alól; elhatároztatott tehát, hogy Rómából visszatértében, hol Makedónia ellen dolgozott, Delphi mellett meggyilkoltassék, de a gaz

Bastarnusok. terv megghiúsult. — Fontosabbak voltak Perseus törekvései az éjszaki barbároknak s a helleneknek fellázítására Róma ellen. Philipposnak terve volt, Makedónia régi ellenségeit, a mai Serbiában lakó dardanusokat, egy másik, a Duna bal partjáról átvont még vadabb, német származású nép, a bastarnusok által elnyomatni, azután ezekkel és az ez által mozgásba tett egész néplavínával szárazföldi úton Itáliába menni és Lombardiába betörni, — mi végből az útba eső Alp-szorosokat már kifürkésztette; — nagyszerű, Hannibálhoz méltó terv, melyre kétségkívül Hannibál átkelése az Alpokon szolgált közvetetlen ösztönzésül. Több mint valószínű, hogy ezzel függ össze a római Aquiléia várak alapítása, mely épen Philippos uralkodásának végére esik (573) s nem illik azon rendszerbe, melyet a rómaiak különben itáliai várépítéseikben követtek. A terv azonban a dardanusok s a velők szomszédos és velők együtt megtámadott népségek kétségbeesett ellenállásán hajótörést szenvedett; a bastarnusoknak vissza kellett térniök s a Duna beszakadt jegén az egész csorda beleveszett a vízbe.

Genthios. A király erre legalább az illyr tartomány — a mai Dalmátia és éjszaki Albánia — főnökei közt igyekezett védnökségét ki-terjeszteni. Ezek egyike, a Rómához híven ragaszkodó Arthetauros gyilkos kéz által esett el, és pedig nem Perseus tudta nélkül. Valamennyi közt a legjelentékenyebb, Genthios, Pleuratos fia és örököse ugyan úgy mint apja, névleg szövetségben állt Rómával, de Issának, egy, a dalmátiai szigetek egyikén fekvő görög városnak küldöttei

jelentették a senátusnak, hogy Perseus király titkos egyetértésben él a gyöngé és iszákos fiatal emberrel, és hogy Genthios követei Rómában Perseusnak kémekül szolgálnak. — A Makedóniától keletre az Al-Duna felé terjedő vidéken, a thrák főnökök leghatalmasabbika, az odrysiai fejedelme és az egész keleti Thrákiának ura Makedónia határától a Hebróstól (Maricza) egészen a görög városokkal ellepett tengerpartig, az okos és vitéz Kotys a legbensőbb frigyben állt Perseussal; a többi kisebb főnökök közül, kik itt Rómával tartottak, az egyiket, a sagæiek fejedelmét, Abrupolist, Perseus egy, a Strymon mellett fekvő Amphipolis ellen intézett rabló hadjárata következtében megverte és tartományából kikergette. Innen temérdek települőt kapott Philippos és itt bármikor talált zsoldost, a mennyit csak akart. — A szerencsétlen hellen nemzetben Philippos és Perseus már jó idővel a Róma elleni hadizenet előtt nagy hatalommal folytatták kettős irányban a pártcsináló harczot, hogy egyrészt a nemzeti, másrészt — legyen szabad e kifejezéssel élnünk — a communisticus pártot Makedónia részére vonhassák. Magától értetik, hogy most az egész nemzeti párt úgy az ázsiai, mint az európai görögök közt lelke mélyében makedóniai érzületű lett, nem a római szabadítók egyes igazságtalan tettei következtében, hanem azért, mert a hellen nemzetiségnek egy idegen általi visszaállítása ellenmondás volt magában véve, és mert most, de természetesen már későn, mindenki belátta, hogy a legalávalóbb makedóniai uralom is kevesbbé volt káros Görögországra nézve, mint azon szabad alkotmány, mely becsületes külföldiek legnemesebb szándékain alapúlt. Az rendén volt, hogy egész Görögország legkülönb és legbecsületebb emberei a Róma-ellenes párthoz tartoztak; római érzelmű csak a megvásárolható aristo-

Kotys.

Görög nemzeti párt.

kratia volt s itt-ott egy-egy becsületes ember, ki kivételképen nem csalódott a nemzet jelen helyzete és jövő sorsa felett. Legfájdalmasabban érezte ezt a pergamoni Eumenes, amaz idegen szabadság zászlóvivője a görögök közt. Hiába bánt a lehető legnagyobb kíméléssel a hatalma alá vetett városokkal; hiába igyekezett a községek és tartománygyűlések kegyét jól hangzó szavak s még jobb hangzású arany által kinyerni, — meg kellett érnie, hogy ajándécai visszautasítottak, és hogy, míg minden ajk Perseus nevét hangoztatta, egy szép napon, országgyűlési végzés következtében, az egész Peloponnesuson összetörték az előbb az ő tiszteletére állított szobrokat és tiszteleti tábláit beolvasztották (584), mialatt még az egykor leghatározottabban Makedónia-ellenes államok is, mint az acháiok, a Makedónia ellen intézett törvények eltörlése felett tanácskoztak; mialatt Byzantion, ámbár a pergamoni birodalom határain belül feküdt, nem Eumenestől, hanem Perseustól kért és kapott védelmet és őriséget a thrákok ellen, és Lampsakos, a Hellespont partján, szintén a makedóniaihoz csatlakozott; mialatt a hatalmas és körültekintő rhodosiak, miután a syriai hadihajóknak nem volt szabad az aegaei tengeren mutatkozniok, magok hozták el Perseus királynak syriai menyasszonyát összes pompás hajóhadukkal Antiochiából, s nagy tisztességgel fogadva és, főkép hajóépítő fával gazdagon megajándékozva tértek vissza hazájokba; mialatt ázsiai városoknak, tehát Eumenes alattvalóinak megbizottjai, Samothrákéban titkos értekezleteket tartottak Makedónia küldötteivel. A rhodosi hajóhadnak ama küldetése legalább is tüntetésnek látszott; s kétségkívül ez volt célja Perseusnak is, midőn egy istentiszteleti tény ürügye alatt Delphi mellett magát és összes seregét bemutatatta a helleneknek. Az rendén volt, hogy a király a

bekövetkezendő háborúban a nemzeti propagandára szándékozott támaszkodni. De az már nem volt rendén, hogy Görögország gazdasági viszonyainak borzasztóan zavaros állapotát használta fel arra, hogy mindazokat, kik a tulajdoni és adóssági viszonyok felforgatásától hasznot vártak, Makedóniához lánczolja. Alig alkothatunk magunknak csak megközelítőleg is fogalmat azon példátlan eladóso-dásról, melybe az európai Görögországban, az e tekintetben valamivel jobban rendezett Peloponnesus kivételével, községek úgy mint egyesek süllyedve voltak; megtörtént, hogy egy város megtámadta és kirabolta a másikat, csak hogy pénzhez jusson, mint például az athéniek Oropost; az aetóliaiaknál, perrhaebiaiaknál és thessáliaiaknál pedig a birtoktalanok formaszerinti csatákat vívtak a birtokosokkal. Ily viszonyok önkényt megadják a legiszonyúbb gázettek magyarázatát is; így az aetóliaiak az általános kiengesztelődést proclamálták és új országos békét hirdettek csupán azért, hogy egy sereg kivándorlottat törbe csalhassanak és legyilkolhassanak. A rómaiak megkísértették a közbenjárást; de követeik mit sem végezve tértek vissza és azt jelentették, hogy mindkét párt egyiránt nyomorúlt s hogy az elkeseredést többé megfékezni nem lehet. Itt csakugyan nem segíthetett már egyéb, mint a kard s a hóhérbárd; az érzelgő hellenesség ép oly borzasztó kezdett lenni, a mily nevetséges volt kezdettől fogva. Perseus király azonban hatalmába kerítette e pártot, haugyan a párt nevét megérdemlik azok, kik semmit sem veszthettek többé, legkevesebbé becsületes nevöket, és nem csak a makedóniai tönkrementek javára adott ki rendeleteket, hanem Larisában, Delphiben és Delosban falragaszokat rakatott a falakra, melyek minden, adósság, politikai vagy más bűnök folytán földönfutóvá lett görögöt

felszólítottak, hogy jöjön Makedóniába, és megígérték nekik, hogy egykori javaikba és méltóságaikba tökéletesen vissza fognak helyeztetni. Elképzelhetjük, hogy elfogadták a meghívást, valamint azt is, hogy erre a hamu alatt párázsló társadalmi forradalom egész éjszaki Görögországban lángra lobbant, s az ottani nemzeti-sociális párt Perseus-hoz küldött segélyért. Ha a hellen nemzetiség csak ily eszközökkel volt megmenthető, akkor, minden tisztelet dacára, melyet Sophokles és Pheidias megérdemeltek, bátran lehetett kérdeni, vajon a cél megéri-e az árt, melybe kerül.

Szakítás
Perseussal.

- A senátus belátta, hogy már is sokáig késedelmeskedett és hogy ideje lesz véget vetni ez üzemeknek. Abrupolis thrák főnök elkergetése, ki a rómaiakkal szövetségben állt, Makedónia frígykötései Byzantionnal, Aetóliával és a bœótiái városok egy részével, megannyi csorbát ütöttek az 557-iki békén és elegendők voltak a hivatalos hadizenésre; a háboru valódi oka azonban az volt, hogy Makedónia készült a maga formaszerinti souverainitását valódivá tenni és Rómát a hellenek feletti véduralomból kiszorítani. A római követek az achái országgyűlésen már 173. 581-ben meglehetősen nyíltan kijelentették, hogy a Perseussal kötött szövetség egyet jelent a Rómával fennállónak 172. elhagyásával. Egy évvel utóbb (582) Eumenes király személyesen jött Rómába a sérelmek hosszú lajstromával és a senátusban kifejtette a dolgok egész állását, mire ez titkos ülésben, minden várakozás ellenére, rögtön elhatározta a hadizenetet és az epeirosi kikötő helyeket őrséggel megrakatta. A formák kedvéért még egy követtség küldött Makedóniába, ez azonban oly izenetet vitt Perseusnak, melyre ez, belátván miszerint többé meg nem hátrálhat, azt felelte, hogy kész új, valóban egyenrangú szövet-

séget kötni Rómával, de az 557-iki szerződést megszünt-
nek tekinti, s a követeknek kijelentette, hogy birodalmát
három nap alatt el kell hagyniok. Ezzel a háboru tény-
leg meg volt izenve. Ez 582. őszén történt; Perseus, ha
akarta, most egész Görögországot megszállhatta és a ma-
kedóniai pártot mindenütt a kormányra emelhetette, sőt
talán a Gnæus Licinius vezetése alatt Apollóniánál álló
5000 főnyi római hadtestet is megsemmisíthette s a rómaiak
partra szállásának ellene szegülhetett volna. De a király,
ki a dolgok e komoly fordulatától már borzadni kezdett,
vendégével a consuláris Quintus Marcius Philippussal alku-
dozásokba bocsátkozott a római hadizenet könnyelmű volta
felett, s ezekben okot talált a támadás elhalasztására és arra,
hogy még egy kísérletet tegyen Rómában a béke fenntar-
tására, melyre, mint megérdemelte, a senátus csak azzal
válaszolt, hogy minden makedóniai kiutasított Itáliából és
a légiókat hajókra rakatta. A régibb iskolából került sená-
toroknak ugyan nem tetszett társuk „új bölcsesége“ és ró-
maiatlan csele; de a czél eléretett s a tél eltelt a nélkül, hogy
Perseus helyéből megmozdult volna. Annál buzgóbban hasz-
nálták fel a római diplomaták ez időközt arra, hogy Per-
seust Görögországban minden támaszától megfoszszák. Az
acháiook felől Róma biztos lehetett. Itt még a hazafipárt
sem gondolt arra, hogy Perseusnak karjaiba vesse magát,
mely párt sem ama társadalmi mozgalmakkal nem értett
egyet, sem általában nem merészelt többet, mint hogy egy
bölcs semlegesség után fohászkodott; és ezenfelül most a
római befolyás által az ellenpárt jutott kormányra, mely
feltétlenül Rómához csatlakozott. Az ætóliai szövetség, a
maga belső zavaraiiban ugyan Perseustól kért segílyt; de
a római követek jelenlétében választott új stratégiája Ly-
kiskos rómaibb érzületű volt mint magok a rómaiak. A

197.

172.

thessáliaiaknál is a római párt kerekedett felül. Még a régóta makedóniai érzületű és gazdaszatilag a legnagyobb zavarokba sülyedt bœótiiaiak is, összeségökben, nem nyilatkoztak nyíltan Perseus pártjára; de legalább két városuk, Haliartos és Koroneia, saját szakállukra egyetértésbe léptek Perseussal. A római követ, midőn emelt panaszára a bœótiiai szövetség kormánya őt a dolgok állásáról felvilágosította, kijelentette, hogy legjobban úgy fog kitűnni, mely város tart Rómával és melyik nem, ha mindegyik külön nyilatkozik előtte; a mire azonban a bœótiiai szövetség egyenesen szétfutott. Nem áll, hogy a rómaiak döntöttek romba Epaminondas nagy alkotását; magától összedőlt az tényleg, mielőtt még ezek hozzá nyúltak volna, s ily módon természetesen bevezetéseül szolgált a többi, még erősebben elhatárolt görög városszövetségek feloszlásának *). Publius Lentulus római követ a római érzelmű bœótiiai városok haderejével ostrom alá fogta Haliartost, mielőtt még a római hajóhad az ægæi tengeren megjelent volna. — Chalkis achái fegyveresekkel, az orestesi tartomány epeirosi hadakkal, a Makedónia nyugoti határán lévő dassaretioni és illyr kastélyok Gnæus Licinius csapatai által szállattak meg, s a mint a hajózás ismét megkezdődött, Larisa 2000 emberből álló őrséget kapott. Perseus tétlenül nézte mindezt és saját területén kívül egy talpalatnyi földet sem tartott megszállva, midőn a római légiök 583. tavaszán, vagy a hivatalos naptár szerint júniusában, a nyugoti parton a szárazföldre léptek. Kétséges, ha vajon talált volna-e Perseus jelentékeny szövetségesekre,

Hadi készü-
letek.

171.

*) A bœótiiai szövetség jogi feloszlása különben alkalmasint nem ekkor, hanem csak Korinth feldúlása után következett be. (Pausan. 7, 14, 4. 16, 6).

még ha ugyanannyi erélyt fejt is ki, a mennyi lanyhaságot tanusított; ily körülmények közt azonban természetesen egészen magára maradt és hosszadalmas pártcsinálási kísérletei, legalább egyelőre, mi eredményre sem vezettek. Karthágó, az illyriai Genthios, Rhodos és a kis-ázsiai szabad városok, sőt még a Perseussal eddig oly szoros barátságban álló Byzantion is felajánlották Rómának hadihajóikat, melyeket azonban ez visszautasított. Eumenes szárazföldi seregét és hajóhadát mozgósította. Ariarathes, Kappadókia királya, kéretlenül kezesekeket küldött Rómába. Perseus sógora, II. Prusiás bithyniai király, semleges maradt. Egész Görögországban nem mozdult senki. Syria királya, IV. Antiochos, ki megkülönböztetésül atyjától „a nagytól“, udvari nyelven „istennek, a ragyogó diadalhozónak“ neveztetett, megmozdult ugyan, de csak azért, hogy e háboru alatt a teljesen tehetetlen Egyiptomot a syriai partvidéktől megfoszsza.

Perseus azonban, habár majdnem egyedül állt is, még sem volt megvetendő ellenfél. Hadserege 43,000 emberre rúgott, közte 21,000 phalanxbeli katona s 4000 makedóniai és thrák lovas, a többi legnagyobbbrészt zsoldos. A rómaiak összes hadereje Görögországban 30—40,000 itáliai katonára, s ezenkívül 10,000-et meghaladó numídiiai, ligúriai, görög, krétai és leginkább pergamoni segédcsapatokra ment. Ehhez járult a hajóhad, mely csak 40 fedeles hajóból állt, mert az ellenségnek nem volt vele mit szembe állítania — (Perseus, kit Rómával való szerződése eltiltott hadihajók építésétől, csak most kezdett Thessalonikében hajógyárt állítani) — melyen azonban 10,000 katona volt, miután fő feladata volt városok ostrománál közre működni. A hajóhadat Gáius Lucrétius, a szárazföldi sereget Publius Licí-

A háboru
kitörése.

A rómaiak
benyomúl-
nak Thessá-
liába.

nus Crassus consul vezényelte. Ez egy erős hadosztályt Illy-riában hagyott, hogy Makedóniát nyugot felől nyugtalanítsa, mialatt maga a sereg zömével, szokás szerint, Apollóniából felkerekedett Thessália felé. Perseus nem gondolt rá, hogy e sereget fáradalmas útjában zavarja, hanem mind-össze benyomult Perrhæbiába és a legközelebb fekvő vá-
rakat megszállta. Ossánál várta be az ellenséget s a két

A rómaiak
szerencsét-
len és lanyha
hadviselése.

fél lovassága és könnyű csapatai Larisához közel ütköztek először egymásba. A rómaiak határozottan megverettek. Kotys a thrák lovassággal az itáliait, Perseus a makedó-
niaival a görögöt verte vissza és ugratta szét; a rómaiak-
nak 2000 gyalogja s 2000 lovasa elesett, 600 lovasuk elfo-
gatott, és örülniök kellett, hogy a Peneioson gátolatlanul
átkelhettek. Perseus arra használta fel a győzelmet, hogy
békét kért ugyanazon feltételek alatt, melyek egykor Phi-
lipposnak megadtak, sőt kész volt ugyanannyi pénzt is
fizetni. A rómaiak visszautasították követelését; soha sem
kötöttek békét csatavesztés után, s ez esetben a békekö-
tésnek közvetett következménye minden esetre Görögország
elvesztése lett volna. De nyomorúlt hadvezérok a támadás-
hoz sem értett; ide s tova barangolt Thessáliában a nél-
kül, hogy valami említésre méltót cselekedett volna. Per-
seus most támadólag léphetett volna fel; a rómaiakat
rossz vezénylet alatt és tétozásban látta; Görögországot
villámgyorsasággal bejárta a hír, hogy a görög sereg fé-
nyes győzelmet aratott az első ütközetben — egy máso-
dik diadal a hazafipárt általános felkelésére és a guerilla-
harcz megindítása által kiszámíthatatlan eredményekre ve-
zethetett volna. Perseus azonban, bár jó katona, nem volt
hadvezér, mint apja; védelmi háborúra készült, s a mint
a dolgok más fordulatot vettek, mintha megbénult volna
általa. A rómaiaknak egy jelentéktelen győzelmét, melyet

Phalanna mellett a második lovas csatározásban vívtak ki, ürügyül használta arra, hogy, korlátolt és önfejű emberek szokásaként, végre mégis visszatérjen eredeti tervéhez és Thessáliát oda hagyja. Ez természetesen lemondást jelentett a hellen felkelésnek még gondolatáról is; hogy mi lett volna különben elérhető, mutatja az epeirosiaknak ennek daczára bekövetkezett párt-változása. Ettől fogva egyik fél sem tett többé komolyan semmit; Perseus legyőzte Genthios királyt, megfékezte a dardanusokat és Kotys által a római érzületű thrákokat s a pergamoni hadakat kiverette Thrákiából. A római nyugoti sereg viszont néhány illyr várost foglalt el s a consul azzal töltötte idejét, hogy Thessáliát a makedóniai őrségektől megtisztította s a nyugtalan aetóliaiakat és akarnániaiakat Ambrakia megszállása által biztosította magának. Legsúlyosabban azonban azon két bœótiiai város tapasztalta a rómaiak hősiességét, mely Perseussal tartott; a római admirál Gáius Lucrétius Haliartost rohammal bevette és lakóit rabszolgákul eladta, Koroneiával pedig Crassus consul hasonlóan bánt el a capituláció ellenére. Soha még római seregben nem volt a fegyelem oly rossz, mint e két parancsnok alatt. Oly zavarba döntötték a sereget, hogy az új consul Aulus Hostílius még a következő 584-iki hadjáratban sem gondolhatott valamely komoly vállalatra, főkép, miután az új admirál Lúcius Hortensius ép oly tehetségtelennek és lelkiismeretlennek bizonyult, mint előde. A hajóhad minden siker nélkül rontott a thrák parti helyekre. Az Appius Claudius alatti nyugoti sereg, mely fő hadiszállását dassarétioni földön, Lychnidosban tartotta, egyik vereséget szenvedte a másik után; miután egy Makedónia belsejébe intézett expedíció tökéletesen hajótörést szenvedett, viszont a király támadta meg a tél kezdetén Appiust azon hadak-

kal, melyek a déli határon a mély, minden szorost elrekesztő hó által nélkülözhetőkké lettek, számos községet s temérdek foglyot vett el tőle és alkudozásokat kezdett Genthios királylyal; sőt az Aetóliába betörést is megkísérelte, mialatt Appius Epeirosban egy vár őrsége által, melyet sikertelenül ostromolt, magát még egyszer megve-rette. A római fő hadsereg néhányszor megkísérté a Makedóniába való benyomulást, először a kambunosi hegyeken, azután a thessáliai szorosokon keresztül, de mindannyiszor lanyhán, és Perseus által mindannyiszor visszaszorítottatott. A consul leginkább a sereg újjászervezésével foglalkozott, melyre természetesen mindenek felett nagy szükség volt, de mely szigorúbb embert és különb katonát kívánt volna meg. Az obsit és szabadság pénzért adattak, minél fogva a hadszakaszok soha sem voltak teljes számúak; a katonaság nyárban beszállásoltatott, s a közemberek úgy loptak kicsinyben, mint a tisztek nagyban; a baráti viszonyban álló népségeket gyalázatos gyanuba fogták — így a Larísa melletti szégyenletes vereség bűnét az aetóliai lovasok állítólagos árulásának rótták fel és azok tisztjeit, addig hallatlan módon, Rómába küldték bűnfenyítő vizsgálat alá; a molottiakat Epeirosban ekként alaptalan gyanakvás által szorították a valódi elpártolásra; a szövetséges városokra, mintha hódított föld lettek volna, hadisarczot róttak, és ha ezek a római senátusra hivatkoztak, polgáraikat kivégezték vagy rabszolgákként eladták, mint Abderában és hasonlóképp Chalkisban. A senátus igen komolyan közbe lépett: elrendelte a szerencsétlen koroneiaiak és abderaiak szabadon bocsátását, és megtiltotta a római hivatalnokoknak, hogy a senátus engedélye nélkül a frígytársaktól bármit követeljenek. Gáius Lucrétiust a polgárság egyhangúlag elítélte. De ez már nem tehette jóvá azt,

hogy e két első hadjárat eredménye katonailag semmis volt, politikailag pedig szégyenfoltot ejtett a rómaiak nevére, kiknek óriási vívmányai a keleten főképen azon alapútlak, hogy szemben a hellenek vétkes gazdálkodásával erkölcsi tekintetben tisztán és komolyan léptek fel. Ha Perseus helyett Philippos állt volna a makedóniai hadak élén, akkor e háboru valószínűleg a római sereg megsemmisülésével s a hellenek legnagyobb részének elpártolásával kezdődött volna; de Rómát azon szerencse érte, hogy hibák dolgában ellenfelei mindig felülmúlták. Perseus beérte azzal, hogy Makedóniában, mely dél és nyugot felé valódi hegyi várat képez, elsánczolta magát.

Azon harmadik hadvezér, kit Róma 585-ben küldött Makedóniába, a királynak már említett becsületes vendége Quintus Marcius Philippus is teljesen képtelen volt, kétségkívül nem könnyű feladatát megoldani. Becsvágyó volt és vállalkozó szellemű, de rossz katona. Azon merészletét, melylyel Lapathus szorosán, Tempétől nyugotnak oly módon kelt át az Olymposon, hogy a szoros őrsége ellen egy hadosztályt hátrahagyott, a sereg zömével pedig járatlan meredélyeken tört magának útát Herakleion felé, nem menti ki az, hogy sikerült. Nem csak hogy maroknyi elszánt nép útját állhatta volna, mely esetben gondolni sem lehetett volna a visszavonulásra, hanem még átkelése után is Makedónia fő haderejével állt szemben, háta megett Tempe és Lapathus jól megerősített hegyi várakkal, beékelve egy keskeny parti síkra, elmettsze szállítmányaitól s az eleségszerzés lehetősége nélkül, nem kevesebbé kétségbe esett helyzetben, mint minőbe első consulsága alatt jutott a ligúriai szorosokban, melyek azóta nevét viselték, s melyekben szintén körül hagyta magát kerítettetni. De valamint akkor egy szerencsés véletlen, úgy most Perseus

169.
 Marcius a
 Tempe szo-
 roson át Ma-
 kedóniába
 megy.

ügyetlensége mentette meg. Mintha nem fért volna fejébe, hogy a rómaiak ellen máskép is megvédheti magát, mint a szorosok elzárása által, a mint a rómaiakat azon innen megpillantá, megfoghatatlan módon elveszettnek képzelte magát, gyorsan Pydnába menekült s meghagyta hogy hajóit égensék és kincseit sülyeszszék el. De még a makedóniai seregnek ezen önkénytes elvonulása sem szabadította ki a consult kínos helyzetéből. Akadálytalanul ment ugyan előre, de négy napi járás után az élelmi szerek hiánya folytán vissza kellett fordulnia, s miután ezalatt a király is észre tért és megfordult, hogy elhagyott állomását ismét elfoglalja, a római sereg nagy veszedelembé jutott volna, ha a legyőzhetetlen Tempe meg nem adja magát és gazdag készleteit az ellenségnek ki nem szolgáltatja. Ez által ugyan biztosított a római seregnek összeköttetési vonala dél felé; de Perseus is erősen elsánczolta magát előbbi jól választott helyzetében a kis Elpios folyó partján s itt megakasztotta a rómaiak további előnyomulását. A római sereg ekkép a nyár hátralevő részét s a telet Thessália végső szögletébe szorúlva töltötte; s ha a szorosok átlépése kétségkívül vívmány volt, és pedig első lényeges vívmánya e háborúnak, azt a rómaiak mégis nem saját hadvezérok ügyességének, hanem az ellenséges hadvezér ügyetlenségének köszönhatték. A római hajóhad siker nélkül kísérté meg Demetriás bevételét, s egyáltalán nem ment semmire. Perseus könnyű hajói merészen czirkáltak a Kykladok közt, megvédték a Makedóniába vitorlázó gabnás hajókat és megtámadták az ellenség szállítmányait. A nyugoti hadseregnél még rosszabbul álltak a dolgok, Appius Claudius, meggyöngült hadosztályával mire sem tudott menni, s az Acháiaból kért segédhadak a consul féltékenysége következtében nem csatlakozhattak hozzá.

A hadak az
Enipeus mel-
lett.

Ehhez járult, hogy Genthios jókora pénzösszeg ígéretével rá hagyta magát Perseus által vétetni, hogy Rómától elpártoljon, s a római követeket börtönre vettette; a mi megtörténvén, a takarékos király feleslegesnek találta a megígért összeg kifizetését, miután most Genthios a nélkül is kénytelen volt eddigi kétértelmű helyzetéből határozottan ellenséges lábra állani Rómával szemben. Ekkép tehát a rómaiak még egy kis háborút is kaptak a nagy mellé, mely már három év óta húzódott. Sőt, ha Perseus meg tudott volna válni pénzétől, még veszélyesebb ellenségeket is támaszthatott volna a rómaiaknak. Claudius vezérlete alatt egy 10,000 lovasból s ugyanannyi gyalogból álló kelta had Makedóniában maga ajánlkozott Perseusnak szolgálatába, de ez nem tudott vele a zsold felett meg egyezni. Hellásban is oly nagy volt a forrongás, hogy némi ügyességgel és teli pénztárral könnyű lett volna a guerilla-harczot lánggra lobbantani; miután azonban Perseusnak nem volt kedve fizetni, s a görögök mitsem tettek ingyen, az ország békén maradt.

Rómában végre elszánták magokat, hogy arra való embert küldenek Görögországba. Ez Lúcius Aemílius Paulus volt, fia a hasonnevű consulnak, ki Cannæ mellett esett el; régi nemes származású, de csekély vagyonú férfi, s ez okból kevesbbé szerencsés a választás színhelyén, mint a csatátéren, melyen Spanyolországban és még inkább Ligúriában rendkívül kitüntette magát. Őt választá a nép 586-ra, most másodízben, consullá, pusztán érdemei folytán, a mi e korban már ritka kivételt képezett. Minden tekintetben helyén volt: kitűnő hadvezér a régi iskolából, szigorú önmaga és katonái irányában, s hatvan éve daczára még ép erőnek s egészségnek örvendett. Megvesztegethet-

Paulus.

168.

len hivatalnok volt — „egyike azon kevés e korbeli rómaiaknak, kiket nem lehetett pénzzel megkínálni“, úgy mond róla egy kortársa — és hellen műveltségű férfi, ki még mint fővezér is felhasználta az alkalmat, hogy Görögországot műtárgyai kedvéért beutazza. — Az új hadvezér, a mint a Herakleion melletti táborban megérkezett, mi alatt az Elpios medrében előörsi csatározások foglalták el a makedóniaiakat, a Pythion melletti rosszúl őrzött szorost Publius Nasica által meglepette; miáltal az ellenség megkerültetvén, kénytelen volt Pydnába hátrálni. Itt, a római naptár szerint 586. szept. 4-kén, a júliusi szerint jún. 22-kén — egy holdfogyatkozás segélyével, melyet egy hozzáértő római tiszt előre megmondott a seregnek, nehogy az rossz előjelet lásson benne, az ütközet napját pontosan meghatározhatjuk — délután, a lovak itatása alkalmával az előörsök véletlenül összekaptak, és mindkét fél elszánta magát, hogy a tulajdonkép csak más napra kitűzött ütközetet még az nap megvívja. A rómaiak ősz hadvezére sisak és pánczél nélkül járva a sorok közt maga állította fel embereit a csatára. Alig szedték össze magokat, rájuk rohant a borzasztó phalanx; maga a hadvezér, ki pedig már elég kemény harcban vett részt, utóbb megvallotta, hogy maga is reszketett. A rómaiak előcsapata szétporlott, egy pelignusi cohors letiportatott és szinte megsemmisítettett, magok a légiók is gyorsan meghátráltak, míg nem a római tábor közvetlen közelében egy dombra jutottak. Itt megfordult a koczka. Az egyenetlen talaj s az ellenség gyors úzése megbontották a phalanx sorait; a rómaiak egyes cohorsokban minden támadt résbe benyomultak, oldalról és hátulról megtámadták a makedóniaiakat, és miután ezeknek lovassága, mely még egyedül hozhatott volna számokra segélyt, tétlenül nézte a

Perseus Pydnába
viszszaszorította.
tik.

A pydnai
ütközet.
168.

harczot s majd élén magával a királylyal, tömegesen odébb állott, nem egészen egy óra alatt Makedónia sorsa eldőlt. A 3000 válogatott phalanxbeli katona egy lábíg levágatta magát; mintha csak a phalanx, mely Pydnánál vívta utolsó nagy csatáját, itt maga is el akart volna veszni. A vereség borzasztó volt; 20,000 makedóniai halva feküdt a csatatéren, 11,000 elfogatott. Tizenöt nappal azután, hogy Paullus a főparancsnokságot átvette, a háborúnak vége volt, s két nap alatt egész Makedónia meghódolt. A király pénzével — még 6000 talentumnál (10 millió tallér) több volt pénztárában — néhány híve kíséretében Samothrákéba menekült. De miután még ezek közül is meggyilkolt egyet, a krétai Euandrost, ki mint az Eumenes ellen intézett gyilkolási merénylet szerzője számadásra volt vőnandó, még a királyi apródok és utolsó hívei is elhagyták. Pillanatig azt hitte, hogy a menedékjogban oltalmat talál; de végre maga is belátta, hogy szalmaszálba kapaszkodott. Hiába kísérté meg Kotyshoz menekülni. Írt tehát a consulnak, de levele nem fogadtatott el, miután benne királynak nevezte magát. Perseus látván, hogy mindennek vége, gyermekeivel és kincseivel együtt, kislelkűen és sírva, úgy hogy még a győzők is megundorodtak tőle, feltétlenül kiszolgáltatta magát a rómaiaknak. A consul komoly örömmel, és inkább a sors forgandóságáról semmint a jelen diadalról elmélkedve fogadta a legelölkelőbb foglyot, kit római hadvezér valaha magával haza vitt. Perseus néhány évvel utóbb fogolyként halt meg Albában a fucinæi tó mellett *); fia utóbb ugyanezen itáliai tartományban élt

Perseus el-
fogatása.

*) Az bizonyosan csak mese, miszerint a rómaiak, hogy egyfelől adott szavokat, mely életét biztosította, megtartsák, de másfelől bosszút vehessenek rajta, őt az álom megvonása által ölték volna meg.

mint írrok. — Nagy Sándor birodalma, mely a keletet legyőzte és göröggé tette, ekkép 144 évvel halála után semmivé lett. — Hogy pedig a tragédia mellett bohózatban se legyen hiány, Lúcius Anícus prætor egyidejűleg Genthios „király“ ellen is megkezdte és harmincz nap alatt befejezte a háborút, a kalóz hajóhadat elfoglalta, a fővárost Skodrát meghódította, és a két király, Nagy Sándor és Pleuratos örökösei, egymás mellett vonultak mint foglyok Rómába.

A senátus elhatározta, hogy azon veszélynek, melyet Flamínus rosszul alkalmazott szelídsége hozott Rómára, nem szabad ismétlődnie. A római bizottság a Strymon melletti Amphipolisban tartott tanácskozmányában elrendelte, hogy a szilárd szervezetű, minden ízében monarchikus egységes állam négy republikánus-föderatív községi szövetségre osztassék fel a görög szövetkezések mintájára: az amphipolisira a keleti tartományokban, a thessalónikeire a chalkisi félszigettel, a pellaira a thessáliai határon és a pelagóniaira a bennföldön. A különböző szövetkezések tagjai egymás közt érvényes házasságot nem köthettek, és senkinek sem volt szabad egynél többnek területén földet bírnia. Minden királyi hivatalnoknak, valamint felnőtt fiaiknak halálbüntetés terhe alatt el kellett az országot hagyniok és Itáliába költözniök: — Róma még mindig tartott a régi loyalitás felpeszsdülésétől, és joggal. Az országos jog és az addigi alkotmány különben fennmaradt; a hivatalnokok természetesen a község által választottak s a hatalom úgy a községek, mint a szövetkezések kebelében az előkelők kezébe adatott. A királyi urodalmak és a regáliák nem adattak át a szövetségeknek, nevezetesen az ország főkincsének, az arany- és ezüstabányáknak mívelése megtiltatott; de 596-ban legalább az ezüstabányáé

ismét megengedettett *). A só bevitele, a hajóépítőfa kivitele megtiltatott. Az eddig a királynak fizetett földadó megszűnt s a szövetségekre és községekre bízott önmagok megadóztatása; csakhogy ezeknek az addigi földadó felét, egy egyszer mindenkorra megállapított tétel szerint, összesen évenként 100 talentumot (170,000 tallér) Rómába kellett fizetniök **). Az egész ország örök időkre lefegyvereztetett, Demetrias vára leromboltatott; csak az éjszaki határon engedtetett meg az őrállomások lánczolatának fenntartása a barbárok betörései ellen. A beszolgáltatott fegyverekből a rézpajzsok Rómába küldettek, a többi elégettetett. — Róma elérte czélját. A makedóniai tartomány azóta még kétszer fegyvert fogott régi uralkodóházából származott hercegek felszólítására, de különben e kortól kezdve napjainkig nem volt többé története. — Hasonló bánásmódban részesült Illyria. Genthios birodalma

Illyria fel-
osztatása.

*) Cassiodór azon adatát, mely szerint a makedóniai bányák 596-ban ismét megnyíltak, a pénzek is megerősítik. Aranypénzt a négy Makedóniából nem ismerünk; az aranybányák tehát vagy zárva maradtak, vagy pedig a nyert arany rudakban értékesítették. Ellenben vannak ezüstpénzeink az első Makedóniából (Amphipolis), melynek területén az ezüstbányák fekszenek; azon rövid időhöz képest, melyben veretniök kellett (596—608), számuk feltűnően nagy és vagy a bányák igen erélyes művelését vagy a régi királyi pénz tömeges átalakítását bizonyítja.

158.

**) Ha a rómaiak a makedóniai államot „az uralkodói adók és illetékek alól felmentették“ (Polyb. 37, 4), azért még nem kell szükségkép ez adó későbbi elengedését felvennünk; Polybios szavait eléggé megmagyarázza az, hogy az addigi uralkodói adók most községi adókká lettek. A Paullus által a makedóniai provinciának adott alkotmány fennállása legalább az augusztusi korig (Liv. 45, 32; Justin. 33, 2), természetesen az adó elengedésével is meg volna egyeztetendő.

158—146.

három kis szabad államra daraboltatott fel; a birtokosok addigi földadójoknak felét itt is új uraiknak fizették, kivéve a városokat, melyek Rómával tartottak s azért jutalmul földadómentességet kaptak — mely kivételre Makedóniában sehol ok nem volt. Az illyr kalóz hajóhad lefoglaltatott és az ezen parton lévő tekintélyesebb görög községeknek ajándékozott. Azon örökös zaklatások, melyekben a szomszédok az illyreknek főképen tengeri rablói által részesültek, ezáltal legalább jó időre véget értek. —

Kotys.

Kotys Thrákiában, kit nehéz volt elérni, de alkalmilag fel lehetett használni Eumenes ellen, bocsánatot nyert és fogásba esett fiát visszakapta. — Ekkép az éjszak viszonyai rendeztetek és végre Makedónia is megszabadított a monarchia jármától — Görögország csakugyan szabadabb lett, mint volt bármikor: király nem volt többé területén.

A görögök
lealázása
általában.

De Róma nem érte be azzal, hogy Makedóniának életereit elmetszette. A senátus elhatározta, hogy valamennyi görög államot, barátot és ellenséget egyiránt, egyszer mindenkorra ártalmatlanná fog tenni s valamennyit együtt ugyanazon alázatos védencti állapotba helyezni. A dolog maga még igazolható; de végrehajtásának módja, főképen a görög védenct-államok hatalmasabbjaival szemben, nem volt méltó egy nagy hatalomhoz, és mutatja, hogy a Fábiusok és Scípiók kora már lejárt. E szerepcsere legsúlyosabban azon államot érte, melyet Róma teremtett és nevelt fel, hogy Makedóniát féken tartsa, s melyre most, Makedónia megsemmisítése után, természetesen nem volt többé szükség: az Attalidák birodalmát. Az eszélyes és higgadt Eumenes ellenében nem volt könnyű elfogadható ürügyet találni, melynek alapján őt szabadalmazott helyzetéből kiszorítani és kegyvesztessé tenni lehessen. Azon

Pergamon.

idő tájban, midőn a rómaiak Herakleion mellett táboroztak, egyszerre furcsa hírek kezdtek felőle szállongani: hogy titkos összeköttetésben áll Perseussal, hogy hajóhada egyszerre eltűnt, mintha elfűtták volna, hogy 500 talentum kínálatot adott neki, ha nem vesz részt a hadjáratban és 1500, ha békét eszközöl és hogy az egyesség létrejövetelét csak Perseus fősvénysége hiusította meg. A mi a pergamoni hajóhadat illeti, ezzel a király, midőn a római hajóhad téli szállásra ment, szintén haza tért, de előbb tisztelkedett a consulnál. A megvesztegetési történet kétségkívül ép úgy puszta koholmány mint bármely hírlapi kacsa napjainkban; mert az, hogy a gazdag, ravasz és következetes Attalida, ki 582-iki utazásával közvetetlenül maga idézte elő a Róma és Makedónia közti szakítást, s e miatt Perseus banditái által kis híján meg nem gyilkoltatott, most azon perczen, midőn ama háboru lényeges nehézségei, melynek vég kimenetele felett azonfelül soha komolyan nem kételkedhetett, le voltak győzve, hogy ő a zsákmányból járó részét e pillanatban adta volna el néhány talentumon saját gyilkosának, és hosszú évek művét ily nyomorúlt módon kockáztatta volna, ez már csakugyan nem csak hazudság, hanem igen együgyű hazudság. Elégge bizonyos, hogy sem Perseus papirjai közt, sem egyebütt a vádnak semmi bizonyítéka napfényre nem került; mert ama gyanúsításokat még a rómaiak sem merték hangosan kimondani. De céljok volt velök. Mit akartak, azt mutatja a római nagyok magokviselete Eumenes öcscse, Attalos irányában, ki a pergamoni segédcsapatoknak parancsnoka volt Görögországban. A derék és vitéz bajtársat tárt karokkal fogadták Rómában és felszólították, hogy kérjen valamit nem bátyja, hanem önmaga számára — szívesen ad neki a senátus egy külön birodalmat. Attalos nem kért egyebet, mint Aenost

és Maroneiát. A senátus úgy vélte, hogy ez csak előleges kérelem és nagy udvariasan teljesíté. Midőn azonban Attalos elutazott a nélkül hogy további követelésekkel fellépett volna, a senátus belátta, hogy a pergamoni uralkodóház családi élete nem olyan, minőt a fejedelmi házak élni szoktak s Aenost és Maroneiát szabad városoknak nyilvánította. A pergamoniak egy talpalatnyi földet sem kaptak a makedóniai zsákmányból; a rómaiaknak, kik még Antiochos legyőzése után, Philippossal szemben, megőrizték a külformákat, most sértés és lealázás volt szándékuk. Úgy látszik, ez idő tájt nyilvánította a senátus függetlennek Pamphyliát, melynek birtoka felett addig Eumenes és Antiochos vitáztak. Fontosabb volt ennél, hogy a galatiaiak, kik addig nagyjában véve Eumenes hatalma alatt álltak, miután ez a pontusi királyt fegyveres erővel kiűzte Galatiából és a békében azon ígéretet csikarta ki tőle, hogy a galatiai fejedelmekkel többé nem fog összeköttetésben állni, most, ha nem is egyenesen a rómaiak által felbújtatva, de kétségkívül számítva az Eumenes és a rómaiak közt beállt feszültségre, Eumenes ellen fellázadtak, birodalmát előzőnlötték és őt nagy veszélybe sodorták. Eumenes kikérte Róma közbenjárását; a római követ kész is volt reá, de úgy tartotta, hogy jobb lesz, ha Attalos, ki a pergamoni sereg parancsnoka volt, nem megy vele, nehogy a vadakat elkedvetlenítse, és mindenek bámulatára nem ment semmire, sőt visszatérte után azt beszéllte, hogy közbenjárása a vadakat csak még inkább elkeserítette. Kévs vártatva a senátus a galatiaiak függetlenségét nyíltan elismerte és biztosította. Eumenes elszánta magát, hogy személyesen megy Rómába, ügyét a senátusban védelmezni. Ekkor a senátus, mintha a lelkiismeret furdalta volna, egyszerre elhatározta, hogy ezentúl királyoknak többé ne

legyen szabad Rómába jönniök, és Brundísiumba egy quæstort küldött Eumenes elé, hogy a senátusi végzést elébe terjeszsze s megkérdeje tőle mit akar, és értésére adja, hogy szívesen vennék, ha minél előbb visszatérne. A király sokáig hallgatott; végre kijelentette, hogy nem kíván többé semmit és ismét hajóra szállt. Láttá, mint állnak a dolgok: a félig hatalmas és félig szabad frígytársaság napjai lejártak és megkezdődött a tehetetlen alattvalóság korszaka.

Hasonlókép jártak a rhodosiak. Szerfelett előnyös helyzetben voltak; nem tulajdonképi symmachiában, hanem egyenrangú baráti szövetségben álltak Rómával, mely nem gátolta őket bármily nemű szövetségek kötésében, és nem kötelezte arra, hogy a rómaiaknak, kívánságukra, segédhadakat állítsanak. Valószínűleg épen ez volt utolsó oka annak, hogy a jó egyetértés köztök és Róma közt egy idő óta megingott. Először azon felkelés folytán keveredtek egyenlenségbe Rómával, melyben az Antiochos legyőzése után nekik osztott lykiaiak, elnyomóik ellen, kik őket (576) mint elpártolt alattvalókat, kegyetlen módon leigázták, fellázadtak; a lykiaiak azt állították, hogy nem alattvalóik, hanem szövetségeseik a rhodosiaknak, s a senátus, midőn felszólíttatott a békeokmány kétséges értelmét megállapítani, nekik adott igazat. Ebben azonban alkalmasint legnagyobb része volt a kegyetlenül elnyomott nép iránti igazolt részvétnek; legalább ennél többet Róma nem tett, s mint minden más hellen viszálylyal, ezzel sem törődött többet. Midőn a háboru Perseussal kitört, a rhodosiak ugyan, mint minden értelmes görög, nem jó szemmel nézték azt, s Eumenesre mint annak szerzőjére nagyon haragudtak, annyira, hogy még a rhodosi Helios-ünnepre küldött ünnepi követsége is visszautasított. De ez nem

Rhodos meg-
aláztatása.

gátolta őket abban, hogy Rómához szilárdan ne ragaszkodjanak s a makedóniai pártot, minő mint mindenütt, úgy Rhodosban is létezett, kormányra jutni ne engedjék; a Rómával való jó egyetértés fennmaradását bizonyítja az, hogy még 585-ben is megengedtetett nekik, hogy Sicíliából gabonát vihessenek ki. Egyszerre, kevéssel a pydnai ütközet előtt, rhodosi követek jelentek meg a római fő hadiszálláson és a római senátusban, és kijelentették, hogy a rhodosiak nem fogják tovább túrni azon háborút, mely makedóniai kereskedésükön és kikötői jövedelmeiken oly érzékeny csorbát üt, és hogy el vannak szánva azon félnek, mely vonakodik békét kötni, még háborút is izenni, mely célra már Krétával és az ázsiai városokkal szövetséget is kötöttek. Ős gyűlésekkel bíró köztársaságban sok minden lehetséges; de egy kereskedő városnak ezen őrült beavatkozása, mely csak akkor mehetett végzésbe, midőn a Tempe-szoros elestének Rhodosban már híret vették, közelebbi magyarázatra szorúl. Kulcsúl szolgálhat hozzá azon jó hitelű hír, mely szerint Quintus Marcius consul az „újdivatú diplomatia“ ama nagy mestere, a Herakleion melletti táborban, tehát a Tempe-szoros megszállása után, Rhodos követét Agepolist udvariasságokkal elhalmozta és kéz alatt felkérte a béke közvetítésére. A többit megtette a republikánus hiuság és fonákság; a rhodosiak azt hitték, hogy a rómaiak veszve látják magokat és szereték volna egyszerre négy nagyhatalom közt játszani a közvetítő szerepét; Perseussal összeköttetésbe kezdtek lépni; Rhodos makedóniai érzületű követei többet mondtak, mint mondaniok kellett volna, és a baj megvult. A senátus, melynek legnagyobb része kétségkívül mitsem tudott amaz ármányokról, könnyen megfogható botránközéssal hallgatta a csodálatos izenetet, és örült, hogy ily jó alkalma

kinálkozik az elbizakodott kereskedő város lealázására. Egy háborús kedvű praetor meg épen annyira ment, hogy a nép előtt hadizenetet indítványozott Rhodos ellen. Hiába könyörögtek a rhodosi követek több ízben térden állva a senátus előtt, gondoljon inkább a száznegyven éves barátságára, mint ezen egy hibás lépésre; hiába küldték a makedóniai párt fejeit a vérpadra vagy Rómába; hiába küldtek egy súlyos aranykoszorút hálául azért, hogy a háboru meg nem izentetett. A becsületes Cátó ugyan bebizonyította, hogy a rhodosiak tulajdonképen mitsem vétettek, és kérdezte, vajon divatba akarják-e hozni az óhajtasok és gondolatok megfenyítését, s vajon bűnül akarják-e tulajdonítani a népeknek, ha attól félnek, hogy a rómaiak, ha már nincs kitől félniök, mindent készek magoknak megengedni? De szavai és intései elhangzottak. A senátus megfosztotta a rhodosiakat szárazföldi birtokaiktól, melyek évi 120 talentumot (200,000 tallér) jövedelmeztek nekik. Még súlyosabb csapás érte kereskedésöket. Úgy látszik, már a só bevitelének és hajóépítőfa kivitelének Makedóniából betiltása is Rhodos ellen volt irányozva. Még közvetlenebbül sújtotta a rhodosi kereskedést a delosi szabad kikötő létrehozatala; a rhodosi kikötő vámja, mely addig évenként egy millió drachmát jövedelmezett (286,000 tallér), most rövid idő alatt 150,000 drachmára (43,000 tallér) szállt alá. Egyáltalán a rhodosiak szabadságukban és ezáltal szabad és merész kereskedelmi politikájokban megbénítottak s az állam tespedésnek indult. Kezdetben még maga a kért szövetség is megtagadtatott és csak ismételt kérésekre újíttatott meg 590-ben. Az ép oly hibás, de gyöngre krétaiak egy erélyes rendreutasítással megmenekültek.

Beavatkozás
a syriai-
egyiptomi
háborúba.

Syriával és Egyiptommal rövidebb úton lehetett elbánni. A két ország háborúban állt egymással, ismét Koelesyria és Palæstina birtoka felett. Az egyiptomiak állítása szerint e tartományok a syriai Kleopatra férjhezmenetele alkalmával átengedettek Egyiptomnak; a mit azonban a babyloni udvar, mely a tartományokat tényleg birtokolta, tagadott. Úgy látszik, a viszályra az szolgáltatott okot, hogy Kleopatrának hozománya a koelesyriai városok adójából utalványoztatott, s ekkép a syriai félnek volt igaza; a háboru kitörésére Kleopatra halála vezetett 581-ben, melyben, legkésőbbben, az évi járadék fizetése megszűnt. Úgy látszik, Egyiptom kezdte a háborút; de Antiochos Epiphanes is örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy mi-alatt a rómaiak Makedóniában voltak elfoglalva, még egyszer — s ezúttal utóljára — megkísértse a Seleukidák politikájának hagyományos célját elérni, azaz Egyiptomot meghódítani. A szerencse kedvezni látszott neki. Egyiptom ekkori királya, a hatodik Ptolemæos, Philometor, az említett Kleopatra fia, alig haladta még túl gyermekkorát, és rossz tanácsadóktól volt körülvéve; egy, a syriai-egyiptomi határon vítt nagy győzelem után Antiochos ugyanazon évben, melyben a légiónk Görögországban partra szálltak (583), benyomúlhatott unokaöccse országába és ezt magát csakhamar hatalmába ejtette. A dolgok oly színt öltöttek, mintha Antiochos Philometor neve alatt egész Egyiptomot birtokába akarná venni; Alexandreia ez okból bezárta előtte kapuját, Philometort letette és helyébe öccsét II. vagy a vastagnak nevezett Euergetest kiáltotta ki királynak. A syriai királyt birodalmában kitört nyugtalanságok haza szólították; s mire Egyiptomba visszatért, a két testvér ki-egyezett egymással s ő most mindkettő ellen folytatta a háborút. Épen Alexandreia előtt állt, kevéssel a pydni

173.

171.

ütközet (586) után, midőn a kemény és nyers Gáius Popillius római követ megjelent előtte, felszólítván őt, hogy a senátus parancsa következtében adja vissza minden hódítását és bizonyos meghatározott idő alatt hagyja oda Egyiptomot. A király gondolkozási időt kért; de a római consuláris botjával egy kört rajzolt körülötte a földre és ráparancsolt, hogy nyilatkozzék, mielőtt azt átlépné. Antiochos azt felelte, hogy engedelmeskedik és visszatérve szék-városába mint „isten“, mint a „ragyogó diadalhozó“ — mert az volt — római modorban megünnepelte Egyiptom legyőzését, híven parodizálva Paullus diadalmenetét. — Egyiptom önkényt adta magát Róma véduralma alá; de ezzel Babylon királyai is lemondtak az utolsó kísérletről: függetlenségöket Rómával szemben megőrizni. A mint Makedónia Perseus háborújában, úgy a Seleukidák a kelesyriaiban egyenlő és egyaránt utolsó kísérletet tettek egykori hatalmuk visszaszerzésére; de jellemző a két birodalom közti különbségre, hogy amabban a légiók, itt egy diplomata nyers szava döntötték el a birodalom sorsát.

Görögországban, miután ama két bœótiiai város már kelleténél keményebben meglakolt, még csak a molottusokat kellett mint Perseus szövetségeseit megfenyíteni. A senátus titkos rendeletére Paullus egy napon hetven epeirosi községet prédára bocsátott, és lakosaikat, számra nézve 150,000-et, rabszolgákul eladta. Az aetóliaiak Amphipolist vesztették el, az akarnániaiak kétértelmű magoktartása miatt Leukast; ellenben az athéniek, kik továbbra is Aristophanesök kolduló poétájának szerepét játszották, nem csak Delost és Lemnöst kapták ajándékba, hanem nem szégyelltek magokat még Haliartos elpusztúlt talajáért is folyamodni, melyet meg is kaptak. Ekkép történt valami

Biztonsági
rendszabá-
lyok Görög-
országban.

a Múzákért, de többet kellett tenni a Justítiáért. Minden városban volt makedóniai párt, tehát egész Görögországban megindultak a felségárulási pörök. A ki Perseus se-regében szolgált, rögtön kivégeztetett; Rómába azok küldettek, kik a király irományai vagy az árúlkodásra tömegesen tóduló politikai ellenfelek feladásai által compromittáltak — az achái Kallikrates és az aetóliai Lykiskos különösen kitűntek e mesterségben. Ily módon Thessáliában, Aetóliában, Akarnániában, Lesbosban s így tovább a nevezetesebb hazafiak rendre eltávolítottak hazájokból, nevezetesen ezernél több ember Acháiaból, miben azonban a rómaiak célja nem az volt, hogy az elhurczoltakat pörbe fogják, hanem hogy a hellenek gyermekes opposítióját elnémítsák. Az acháioknak, kik, mint rendesen, mindaddig meg nem nyugodtak, míg meg nem kapták azon választ, melyet előre sejtettek, a senátus, megúnva örökös kéréseiket, melyekben vizsgálatért folyamodtak, végre kereken kijelentette, hogy embereik további rendelkezésig Itáliában fognak maradni. Itt a vidéki városokba internáltattak és tűrhetően tartattak, de minden szökési kísérletök halállal fenyeztetett; s hasonló lehetett a Makedóniából elvitt egykori hivatalnokok helyzete is. A dolgok ekkori állásában e kisegítő eszköz, bármily erőszakos volt is, még a leg-tűrhetőbb volt; s a római párt feldühödt görögjeinek nem igen volt inyökre, hogy a kivégeztetések még gyakoriabbakká nem lettek. Lykiskos ez okból czélszerűnek találta, hogy az aetóliai hazafipártnak a tanácsgyűlésben egyelőre 500 legelőkelőbb tagja lemeszáróltassék; a római bizottság, melynek szüksége volt ez emberre, szemet húnyt a dologra és csak azt rosszalta, hogy a hellen nemzeti szokás római katonák által hajtatott végre. Hihető azonban, miszerint részben éppen azért léptette életbe az itáliai inter-

nálási rendszert, hogy efféle borzalmaknak véget vessen. Miután a tulajdonképi Görögországban egyáltalán nem létezett hatalom, mely csak Rhodossal vagy Pergamonnal is egyenrangú lett volna, itt nem volt szükség a nép további lealázására; s a mi történt, annak célja csak az igazság kiszolgáltatása volt, természetesen római értelemben, és az, hogy a pártviszály legbotrányosabb és legnyilvánvalóbb kitörései véget érjenek.

Ezzel a hellen-féle államok valamennyien, tökéletesen alá vették Róma véduraságának, és Nagy Sándor birodalma, mintha csak a város, örökösének örökösévé lett volna, a római polgárközség birtokába jutott. A királyok és követek mindenfelől Rómába özönlöttek szerencsét kívánni, és kitűnt, hogy a legcsúszómászóbb hizelgők az előszobában ácsorgó királyok tudnak lenni. Massinissa király, ki csak nyílt parancs következtében tartózkodott a személyes megjelenéstől, fia által kijelentette, hogy magát csak birodalma haszonélvezőjének, valódi tulajdonosainak azonban a rómaiakat tekinti, és hogy mindig meg lesz elégedve azzal, a mit számára meghagynak. Ebben legalább volt igazság. A koszorút e versenyben azonban Prusias, Bithynia királya nyerte el, kinek semlegességét kellett jóvá tennie, midőn a senátusba bevezettetvén, arcra borúlt és úgy hódolt a „mentő isteneknek“. Miután ilyen nagyon megvetésre méltó volt, úgymond Polybios, a senátus udvartias választ adott neki s megajándékozta Perseus hajóhadával. — A pillanat, legalább az ilyenmű hódolatok számára, jól volt megválasztva. Polybios a pydnai ütközet-től keltezi a római világuralom beteljesülését. És csakugyan, ez volt az utolsó ütközet, melyben egy civilisált állam, mint egyenrangú nagyhatalom mérkőzött meg Rómával a csatatéren; minden későbbi küzdelem lázadásokból,

Róma és véd-
urasága.

vagy oly háborúból áll, melyek a római-görög civilisáció határain túl fekvő népek, vagyis az úgynevezett barbárok ellen vívattak. Ettől fogva az összes mívelt világ a római senátust ismeri el fő törvényszékének, melynek bizottságai vég folyamodásban ítélnék népek és királyok között, s melynek nyelvét és erkölcsait elsajátítandók, idegen hercegek és előkelő ifjak tartózkodnak Rómában. Világos és komoly kísérletet ez uralom lerázására csakugyan nem is tett többé senki, egy emberen, a nagy pontosi Mithridatesen kívül. A pydnai ütközet egyszersmind azon utolsó pillanatot is jelezi, melyben a senátus még ragaszkodott azon régi állami alapelvhez, mely abban állt, hogy, hacsak lehetséges, az itáliai tengereken túl birtokokat nem szerez és őrségeket nem tart, hanem védencz államainak nagy tömegét pusztán politikai suprematiája segítségével tartja rendben. Ezeknek tehát nem volt szabad sem tökéletesen gyöngeségbe és anarchiába süllyedniök, a mi pedig Görögországgal megtörtént, sem félszabad helyzetökből teljes függetlenségre emelkedniök, a mi pedig, és nem siker nélkül, Makedónia megkísértett. Egy államnak sem volt szabad egészen tönkre jutnia, de nem volt szabad saját lábán megállania sem, mi okból a legyőzött ellenségnek legalább is egyenlő, gyakran jobb dolga volt a római diplomatáknál, mint a hú frígytársnak, és az, a ki leveretett, ismét talpra állíttatott, de az, a ki maga állott talpra, lealáztatott — ezt tapasztalták Aetólia, Makedónia az ázsiai háboru után, Rhodos, Pergamon. E védelmi szerep azonban nem csak rövid idő alatt egyiránt tűrhetetlenné vált úgy az urakra mint az alattvalókra nézve, hanem a római védnökség, a maga hálátlan, minduntalan elülről kezdődő sisyphusi munkájával egyszersmind belsőkép tarthatatlannak bizonyult. A rendszerváltás kezdete és első nyomai annak, hogy Róma már

mindinkább növekvő ellenszenvvel még középállamokat sem akar többé maga mellett, a magok lehetséges függetlenségében megtúrni, már világosan szembe tűnnek a pydnai ütközet után, a makedóniai monarchia megsemmisítésében. A mind gyakoribb beavatkozás a görög kis államok belügyeibe, melyet nyomorúlt kormányzatuk s politikai és társadalmi anarchiájok mind kikerülhetetlenebbé tett, Makedónia lefegyverzése, melynek éjszaki határa pedig szükségkép nagyobb védelemre szorult, mint minőt a pusztá őrállomások nyújthattak, végre a Makedóniából és Illyriából Rómába befolyni kezdő földadó életbe-léptetése, megannyi kezdetei azon közel átalakulásnak, melyben Róma védencz-államai annak alattvalóivá lettek.

Ha végül visszatekintünk azon pályára, melyet Róma Róma itáliai és itálián kívüli politikája. Itália egyesülésétől Makedónia megsemmisítéséig megfutott, a római világhuralom nem úgy fog feltűnni előttünk, mint egy óriási terv, melyet a telhetetlen hódítási vágy gondolt ki, hanem mint oly eredmény, mely a római kormánynak akarata nélkül, sőt annak ellenére hullott ölébe. Ama fel fogás természetesen igen közel fekszik — Sallustius méltán mondatja Mithridatessel, hogy Rómának minden, törzsekkel, polgárokkal és királyokkal vítt, háborúja ugyan azon ősrégi indokból, telhetetlen hatalomvágyából és kincsszomjából, származott; de nincs igazuk azoknak, kik ezen a szenvedély és siker által diktált ítéletet történeti tényként hozzák forgalomba. Minden nem felületes szemlélő előtt világosan kell állania, hogy a római kormány ezen egész időszak alatt nem akart és nem keresett mást, mint az Itália feletti uralmat; hogy minden vágya abban állt, nehogy túlhatalmas szomszédok álljanak mellette, és hogy, nem a legyőzöttek iránti humanitásból, hanem azon igen helyes ösztönből, nehogy a birodalom magva külső részei

által elnyomassék, komolyan vonakodott először Afrikát, azután Görögországot, s végre Ázsiát belevonni a római véduralom körébe, mígnem a körülmények mindannyiszor vagy kényszerítették ez uralom határainak kiterjesztésére, vagy legalább ellenállhatatlan hatalommal demonstrálták annak szükségét. A rómaiak mindig azt állították, hogy nem űznek hódítási politikát, és mindig ők voltak a megtámadott fél; és ez csakugyan több pusztá szóbeszédnél. Minden nagy háborújokra, kivéve azt, mely Sicíliáért vívott, a hannibálira és antiochosira, nem kevesebbé mint a Philippos és Perseus elleniekre, csakugyan vagy közvetetlen támadás, vagy a fennálló politikai viszonyok szertelen megzavarása által kényszerítettettek, s ennek folytán e háborúk kitörése által rendszerint meg is lepettek. Hogy a győzelem után nem mérsékelték magokat annyira, a mennyire mindenek felett Itália saját érdekében tenniök kellett volna, hogy például Spanyolország megtartása, az Afrika feletti gyámság elvállalása, s mindenek felett azon félig ábrándos terv, mely a görögöket mindenütt szabadokká akarta tenni, súlyos hibák voltak az itáliai politika ellen, az eléggé világos. De ezt egyfelől a Karthágótól való vak félelem, másfelől a még vakabb hellenisticus szabadsági szédelés okozták; hódítási vágyat e korban a rómaiak oly keveset bizonyítottak, hogy inkább igen bölcs félelmet tanusítottak a hódítástól. Róma politikája semmi téren nem teremtménye egyetlen hatalmas elmének és nem szállt hagyományként nemzedékről nemzedékre, hanem egy igen derék, de némileg korlátolt tanácstestület politikája, melyben sokkal kevesebb nagymérvű combináció, és sokkal több helyes ösztön volt saját hazájának fenntartására, semhogy cæsári vagy napoleoni tervek fogamzhattak volna meg agyában. A római világuralom alapja végelemzésben magában

az ókor állami fejlődésében rejlik. A régi világ nem ismerte a nemzetek súlyegyenét, s ez okból minden nemzet, mely magában egységre jutott, vagy arra törekedett hogy szomszédait egyenesen alattvalóivá tegye, mint a hellen államok, vagy arra, hogy őket ártalmatlanokká tegye, mint Róma, a mi végre természetesen szintén hódításra vezetett. Egyiptom talán egyetlen nagyhatalmassága az ókornak, mely komolyan követte a súlyegyen bizonyos rendszerét; az ellenkező rendszerben találkoztak egymással Seleukos és Antigonos, Hannibál és Scípió, és ha sajnálatra méltónak találjuk, hogy az ókor többi, gazdag tehetségű és magas fejlettségű nemzeteinek el kellett enyészniök, hogy magok közül egyet gazdagítsanak fel, s hogy végelemzésben mindnyájan csak a végből látszanak keletkezni, hogy Itália nagyságát és, a mi ezzel egyre megy, Itália sülyedését előmozdítsák, — úgy az igazságos történelemnek el kell ismernie, hogy ez eredményre nem a légio előnyei a phalanx felett, hanem általában az ókor népvizonyainak szükségképi fejlődése vezettek, hogy tehát e téren nem a kínos véletlen döntött, hanem a változhatatlan és ennélfogva elviselhető végzet ment teljesedésbe.

XI. FEJEZET.

Kormány és kormányzottak.

Új pártalakulás.

A junkerség bukása korántsem fosztotta meg a római államot aristokratikus jellegétől. Már említettük, hogy a plebejus párt kezdet óta szintén, sőt bizonyos értelemben még határozottabban magán viselte annak bélyegét mint a patríciusság; mert míg a régi polgárság kebelén belül a feltétlen jogegyenlőség elve uralkodott, addig az új alkotmány kezdet óta azon ellentétben alapúlt, melyben az, úgy polgári jogok mint polgári haszonvételek dolgában szabaddalmazott senátori házak álltak a többi polgárság tömegével. A junkerség legyőzése után közvetlenül, és egyidejűleg a polgári egyenlőség megállapításával, e szerint egy új aristokratia s egy ennek megfelelő ellenzék alakult; és már elbeszéltük, mikép oltotta az magát mintegy bele a megbuktatott junkerségbe, minek folytán az új haladási párt első mozgalmai össze is fonódtak a régi rendi ellenzék utolsó mozzanataival. E pártalakulás kezdete tehát az ötödik, határozott kidomborodása csak a következő századra esik. E belső fejlődést azonban nem csak hogy a nagy háborúk és győzelmek fegyverzaja elfojtja, hanem

átalakulási menete nagyobb homályba van burkolva, mint bármely más fejlődési processus a római történelemben. A mint a jégvártya észrevétlenül borítja el a folyót és észrevétlenül szorítja azt mind összébb és összébb, úgy keletkezik ezen új római aristokratia; és ép oly észrevétlenül támad vele szemben az új haladási párt, hasonlóan a meder mélyébe rejtőző és ismét lassanként terjeszkedő vízárhoz. E kettős és egymással ellentétes mozgalomnak, melynek történelmi valója e korban nem lép valamely tulajdonképi katastróphában tényleg szemünk elébe, egyes, önmagokban jelentéktelen nyomait igen nehéz egy általános történelmi kép keretébe összefoglalni. De e korszak hozta meg a régi községi szabadságnak vesztét s vetette meg a jövő forradalmak alapját; s ennek, valamint általában Róma fejlődésének előadása tökéletlen marad, ha nem sikerül ama jégkéreg hatalmas voltáról a szemlélőt meggyőznünk és iszonyú zengéséből és roppanásaiból sejtelmet nyújtanunk a bekövetkezendő szakadás erőszakos hatalma felől.

A római nobilitás formailag is régibb, még a patríciusság korába tartozó intézményekből indul ki. A volt legfőbb rendes községi hivatalnokok nem csak tényleg részesültek kezdet óta, mint magától értetik, nagyobb tiszteletben, hanem e minőséggel csakhamar bizonyos tiszteleti előjogok is jártak. A legrégibb ezek közül alkalmasint az volt, hogy ily hivatalnokok ivadékainak megengedettett, hogy a családi terem falára ott, a hová nemzetségi fájok volt festve, e dicsőséges ősök viasz-arcait halálok után felrakják, és családtagok halálesetei alkalmával e képeket a temetési menetben vitethessék; a miben nem szabad felednünk, hogy a kép tisztelete, itáliai-hellen felfogás szerint, köztársaság-ellenesnek tartatott, s ez okból

A nobilitás kezdete a patríciusságban.

a római állami rendőrség élő emberek képeit sehol meg nem tűrte, a halottak képei felett pedig szigorú felügyeletet gyakorolt. Ehhez számos külső ismertető jelek járultak, melyeket a törvény vagy szokás tartott fenn ily hivatalnokok és ivadékaik számára: az alsó ruhán levő bíborszegély s a férfiak arany gyűrűje, az ifjak ezüstveretű lószerszáma, a gyermekek felső ruhájának bíborszegélye és arany talizmán-szelenczék *) , — csekély, de mégis fontos dolgok oly községben, hol a polgári egyenlőség még a külső megjelenésben is oly szigorúan fenntartatott, s hol

*) Mindezen ismertető jelek eredetileg valószínűleg a tulajdonképi nobilitást, azaz, a curulis hivatalnokok agnatus descendenseit illették meg, ámbár az idők folyamában efféle decorációk szokásaként mindannyian tágabb körre terjesztettek ki. Ez határozottan kimutatható az ujjon viselt gyűrűre nézve, melyet az ötödik században csak a nobilitás (Plin. *h. n.* 33, 1, 18), a hatodikban már minden senátor fiától (Liv. 26, 36), a hetedikben mindenki, a ki a lovagok lajstromába be volt jegyezve, a császári korban pedig minden szabadon született viselt; továbbá az ezüstveretű lószerszámról mely még a hannibáli háborúban csak a nobilitást illette meg (Liv. 26, 37); a toga bíborszegélyéről, melyet kezdetben csak a curulis hivatalnokok fiai, azután a lovagok, később minden szabadon születettek fiai, végre pedig, de mégis már a hannibáli háboru korában, még a szabadon-bocsátottak fiai is viselhettek (Macrob. *sat.* 1, 6). A tunicán lévő bíborszegélyről (*clavus*) csak az mutatható ki, hogy a senátorság és lovagság ismertető jele volt, úgy hogy amazok szélesen, emezek keskenyen viselték; hasonlókép az arany amulet-szelenczét (*bulla*) mint csak a senátorok fiainak ismertető jelét látjuk a hannibáli háboru korában (Macrob. *i. h.* Liv. 26, 36), mint a lovagi lajstromban állók gyermekeiét Ciceró korában (Cic. *Verr.* 1, 58, 152), míg az alsóbb rangúak bőr-amuletet (*lorum*) hordottak. Úgy látszik azonban, hogy ezek csak esetleges hézagok a hagyományban, s hogy kezdetben a *clavus* és a *bulla* is csak a tulajdonképi nobilitást illették meg.

egy polgár még a hannibáli háboru alatt is befogatott és éveken át börtönben tartatott, mert nyilvános helyen, meg nem engedett módon, rózsakoszorúval fején, jelent meg *). E megkülönböztető jelek, lényegöket tekintve, valószínűleg már a patríciusság uralmának korában megvoltak, és a míg a patríciusság kebelén belül még előkelő és csekélyebb családokat különböztettek meg, az előbbieknél ismeretű jelűl szolgáltak ; politikai fontosságot azonban csak a 387-iki alkotmány-reform által nyertek, midőn a patríciusi családokon kívül, melyek ekkor valószínűleg már egytől-egyig bírtak őseik képeivel, a consulságra jutó plebejus családok is elnyerték ugyanazon jogosultságokat. Továbbá, most állapítottatott meg az, hogy azon községi hivatalokhoz, melyek ez örökölhető tiszteleti jogokkal jártak, nem tartoznak sem az alsó, sem a rendkívüli hivatalok, sem a plebs előljárósága, hanem csupán a consulság, az ezzel egy fokon álló praetorság és a curulis aedilség, mely a közönséges jogszolgáltatásban, tehát a község souverainitásának gyakorlásában részt vesz **). Ámbár e plebejus nobi-

Patrícius-
plebejus no-
bilitás.

367.

*) Plin. *h. n.* 21, 3, 6. A jogot: nyilvánosan, felkoszorúzva megjelenhetni, a harcban való kitüntetés szerezte meg (Polyb. 6, 39, 9. *Liv.* 10, 41), a jogosulatlan koszorú-viselés tehát afféle kihágás volt, mint volna ma azé, ki jogosulatlanul hordana valamely katonai érdemrendet.

**) Kizárva tehát a consuli hatalommal bíró hadi tribúnuság, a proconsulság, a quæstorság, a néptribúnuság és több más hivatal. A mi a censurságot illeti, ez, a censorok curulis széke daczára (*Liv.* 40, 45 ; v. ö. 27, 8), úgy látszik, nem tekintetett curulis hivatalnak ; a későbbi korra nézve azonban, melyben csak consularis ember lehetett censorrá, e kérdésnek nincs gyakorlati értéke. A plebejus aedilség eredetileg semmi esetre sem tartozott a curulis hivatalok közé (*Liv.* 23, 23) ; de lehetséges, hogy utóbb azok körébe bevonatott.

lítás, a szó szoros értelmében csak azóta keletkezhettek, mióta a curulis hivatalok a plebejusok előtt megnyíltak, mégis már rövid idő alatt, hogy ne mondjuk, már előre, némileg elhatárolt állást foglalt el — kétséggkívül azért, mert a régóta senátori plebejus családokban e nemesség már jóval előbb mintegy előre megalakult. A licínusi törvények eredménye tehát lényegére nézve közel járt ahhoz, a mit ma „pair-schubnak“ neveznénk. Midőn a curulis őseik által megnevesített plebejus családok a patríciusokkal testületileg egyesültek és elkülönözött állásra s kitűnő hatalomra tettek szert az államban, a dolgok ismét azon ponton álltak, a melyről kiindultak; nem csak volt ismét uralkodó aristokratia és örökölhető nemesség, mely kettő valóban soha sem szűnt meg, hanem volt uralkodó örökös nemesség is, és ama küzdelemnek az uralmat kezökben tartó nemzetségek és a nemzetségek ellen felkelő köznép közt, ismét meg kellett kezdődnie. Ez csakhamar be is következett. A nobilitás nem érte be közönös tiszteleti jogaival, hanem politikai külön hatalom és mindenhatóság után törekedett, és az állam legfontosabb intézményeit, a senátust és a lovagságot, az állam közegeiből a régi és új nemesség közeigévé igyekezett átalakítani.

A nobilitás,
mint a senátus
ura.

510.

A respublica római senátusának, főkép a tágabb patrícius-plebejusinak jogi függése az elöljáróságtól gyorsan meglazult, sőt egyenesen ellenkezővé változott át. Midőn a 244-iki forradalom kezdeményezése folytán a községi hivatalok a községi tanácsnak alája rendeltettek, midőn a tanácsba való meghívás joga a consulról a censorra ruháztatott át, végre, és mindenek felett, midőn a törvény a volt curulis hivatalnokokat a senátusban ülés és szavazás jogával ruházta fel: a senátus egy, a hivatalnokok által meghívott és sok tekintetben tőlök függő tanácstestü-

letből úgyszólván független és bizonyos értelemben ön-
gát kiegészítő kormányzó collegiummá alakult; mert azon
két eszközt, melylyel valaki a senátusba juthatott: a cu-
rulis hivatalra való megválasztatást és a censor általi
meghivatást, a dolog lényegét tekintve, a kormányzó ha-
tóság tartotta kezében. E korszakban ugyan a polgárság
még sokkal önállóbb volt, semhogy a nemnemeseknek a
senátusból való teljes kizárását megengedte volna, és a
nemesség is bölcsőbb volt, sem hogy ezt csak kívánta volna
is; de azon szigorúan aristokratikus tagozás folytán, mely
magában a senátusban fennállott, azon éles megkülönböz-
tetés következtében, mely egyfelől a volt curulis hivatal-
nokok közül, a köztök fennálló rangfokozat szerint mint
consulárisok, prætóriusok és ædilíciusok közt, másfelől azon
senátorok közt tétetett, kik nem curulis hivatal útján ju-
tottak a senátusba s ez okból a vitából ki voltak zárva:
a nemnemesek, ámbár kétséggel tetemes számmal ültek
a senátusban, mégis jelentéktelen és aránylag befolyástalan
helyzetbe nyomattak le, s a senátus, lényegében véve,
a nobilitás hordozójává lett. — A nobilitásnak második, ugyan
kevesebbé fontos, de azért nem jelentéktelen közegévé fej-
lődött a lovagság intézménye. Az új örökös nemességre
nézve, miután nem bírt elég hatalommal arra, hogy a co-
mítiumokat kizáró birtokába ejthesse, felette kívánatosnak
kellett lennie, hogy legalább külön állást foglalhasson el a
községi képviselőben. A negyedek gyűlését sehogy sem
lehetett e célra felhasználni, ellenben a serviusi rendezés
lovag-centúriái mintha csak e végből teremtetek volna. A
község által kiállított ezernyolczszáz lovat *) az alkotmány

A nobilitás
a lovag-cen-
túriák birto-
kában.

*) Azon forgalomban levő feltevés, mely szerint maga a hat
nemesi centúria 1200, tehát az összes lovasság 3600 emberből állott

értelmében szintén a censor osztotta ki. Ezeknek ugyan kötelességök volt a lovagokat katonai szempontok igényei-

volna, meg nem állhat. A lovagok számát azon megkettőzések száma után állapítani meg, melyeket az évkönyvírók emlitenek, hibás eljárás; ez elbeszélések mindegyike inkább külön keletkezett és külön magyarázatot igényel. Bizonyság azonban sem az első szám mellett nem szól, mely csak Ciceró azon helyén — *de rep.* 2, 20 — jelenik meg, melyet még e vélemény pártolói is tollhibának ismernek el, sem a második mellett, melyet a régieknél egyáltalán sehol sem találunk. A szövegben előadott feltevés mellett ellenben először és mindenek felett azon szám szól, melyre nem bizonyítékok, hanem maga az intézmény utal; mert bizonyos, hogy a centúria 100 emberből állott, s hogy eredetileg három, azután hat, végre a serviusi reformtól fogva tizennyolcz lovag-centúria létezett. A bizonyítékok ettől csak látszólag térnek el. A régi, önmagában összefüggő hagyomány, melyet Becker (2, 1, 243) fejtett ki, nem a tizennyolcz patricius-plebejus, hanem a hat patricius-centúria számát teszi 1800 főre; és nyilvánvaló, hogy ezt követték Livius 1, 36 (a kéziratilag egyedül hiteles és épen nem Livius egyes megjegyzéseivel kijavítandó olvasás szerint) és Ciceró i. h. (ezen, grammatikailag egyedül elfogadható olvasás szerint: MDCCC, l. Becker 2, 1, 244). De épen Ciceró egyszersmind igen érthetőleg jelezi azt is, hogy ezzel általában a római lovagság akkori állományát akarja kifejezni. Az összegzés száma tehát annak legkiválóbb részére vitetett át oly prolepsis által, mely a régi, nem sokat gondolkozó évkönyvíroknál gyakran előfordul, — a mint már a törzsközségnek, a Titiusok és Lucerek hadjutalékának anticipációjával, egészen hasonló módon 100 helyett 300 lovas tulajdoníttatik (Becker 2, 1, 238). Végre Cató azon indítványa (Jordan, 66. l.), hogy a lovag-lovak száma 2200-ra emeltessék, ép oly határozottan megerősíti a fenn kifejezett véleményt, mint megczáfolja az ellenkezőt. — Ezzel igen jól megegyezik az is, a mit a császári kor lovagságáról tudunk. Ez turmákra, vagyis egyenként harmincz vagy harminczhárom emberből álló szakaszokra oszlott (Marquardt, 3, 2, 258). Azon homályos nyomokra, melyek szerint a lovasság nem csak turmák, hanem egyidejűleg még a tribusok szerint is osztályoztatott volna (Becker 2, 1, 261. A. 538 és Zonaras

hez képest szemelni ki és mustrálás alkalmával minden
öregség folytán vagy máskép harczképtelen, vagy egyálta-

10, 35, 241. l. Bonn: *ἡλαρχος τῆς φυλῆς* = *sevir eq. R.*) nem deríthetünk kellő világosságot; a turma viszonya a centúriához sem egészen világos, de alig lesz máskép képzelhető, mint úgy hogy három turma jutott egy centúriára. Ez tehát 54 turmát adna, mely szám, miután kétségtől az összes római lovasság turmákba volt beosztva, bizonyára inkább igen is kicsiny, mintsem túlságosan nagy. Egyébiránt magától értetlik, hogy itt csupán a rendes keretbeli számról van szó; a lovagok, szám feletti tagok befogadása által, utóbb e normális számot nagyon meghaladták. A turmák összes számát a hagyomány nem mondja meg: mert ha felírásokon csak az első számok említetnek az ötödikig vagy hatodikig, ezek kiemelését egyszerűen az első turmák különös tekintélye magyarázza meg — összehasonlíthatjuk ezt azzal, hogy felírásokon csak a *tribunus a populo* és a *laticlavus*, a *iudex quadingenarius*, említetnek, a *tribunus rufulus* és *angusticlavus*, valamint a *iudex ducenarius* pedig soha. Arra, hogy a turmák összes száma hat lett volna, semmi észszerű módon nem juthatunk, s ha ez mégis rendszerint felvételik (Becker 2, 1, 261. 288), ez csupán egy, ily módon épen nem igazolt, következtetésen alapszik, mely a turma-vezetők nevéből: „*sevir equitum Romanorum*“, az általok vezetett turmák számát vonja le. A római polgár-lovasság egy ideig minden esetre hat centúriából állt ugyanannyi centúrio vagy *tribuni celerum* alatt; de még ha felvennők is azt, hogy e szám még akkor is fenntartatott, miután a centúriák száma hatról tizenhatszra emeltetett, a *sevir eq. R.*-t még sem tekinthetjük azonosoknak ama *tribuni celerum*-mal, miután emlékeinken egytől-egyig nem az összes lovasságra, hanem az egyes turmákra való vonatkozásukban szerepelnek, mint: *sevir eq. R. turmae primae* s. i. t., görögül *ἡλαρχοι* (Zonaras 10, 35. 241. l. Bonn), tehát nem a centúriahoz hanem a turma-rendszerből magyarázandók meg. És ebben meg is találjuk a mit keresünk: azon hat vezető, kit a harcrend minden turmának oszt (Polyb. 6, 25, 1), Cató Optioi és Decurioi (*fr. Jordan* 39. l.) alkalmasint épen ezen *sevir*, tehát valószínűleg hatszor annyi *sevir* létezett, a hány szakaszból állt a lovasság. Sehol sem találunk annak bizonyítékára, a mi ma mégis általában felvételik, hogy t. i.

lán használhatlan lovast a nála lévő állami ló kiadására szorítani; hogy azonban a lovagi lovak leginkább a vagyonosoknak adattak, az magából az intézmény természetéből következett, és a censorokat minden tekintetben alig lehetett meggátolni abban, hogy több súlyt ne helyezzenek az előkelő születésre, mint sem a személyes kitünőségre, és hogy az egyszer felvett tekintélyes embereknél, főkép a senátoroknál, az átadott lovat a kellő időn túl is meg ne hagyják. Ekkép tehát tényleg szabálylá lett, hogy a senátorok a tizenennyolcz lovag-centúriában szavaztak, s a többi helyek ezekben túlnyomó részben a nemesség fiatal tagjai által töltettek be. A hadügynek az természetesen kárára vált, nem annyira a légióbeli lovasság nem igen csekély részének tényleges szolgálati képtelensége folytán, mint inkább azáltal, hogy ez úton a katonai egyenlőség

minden turmában csak egy sevir volt; sőt e feltevés határozottan ellenkezik is a turma-rendszerrel. Hogy M. Aurélius mint Sevir „cum collegis“ adta a seviri játékokat, a mit Henzen hoz fel ez ellen (annali dell' Instituto 1862, 142. l.), annál kevesbbé zárja ki a seviri ezek szerint felvett nagy számát, miután igen lehetséges, hogy itt a collegák csupán ugyanazon turma sevirjei voltak. Sőt valószínűvé tehető, hogy az első turma sevirjei különös kitüntetésben részesültek és hogy a „*principes iuventutis*“ egyszerűen nem egyebek, mint az első turma sevirjeiként a seregbe lépő császári hercegek; a seviri játékok alkalmasint kizárólag ezen turma kötelezettségei közé tartoztak. Lehetséges az is, hogy későbbi korban csupán az első turmák rendeztetek forma szerint és láttattak el sevicekkel, mialatt a többi equites equo publico-nál e tagolás elmaradt. — Különben nem tekintve az itáliai és Itálián kívüli alattvalók hadjutalékait, a római sereg rendes lovasságát kizárólag az *equites equo publico* vagy *equites legionarii* tették ki; a helyenként előforduló *equites equo privato* alatt önkénytes- vagy fenyítő-hadcsapatokat kell értenünk.

semmivé lett, miután az előkelő ifjúság mindinkább visszavonult a gyalogságban való katonai szolgálattól, s a légiónbeli lovasság elzárt nemesi testületté vált. Ezek után körülbelül megérthetjük, miért tagadták meg a lovagok már a sicíliai háboru alatt az engedelmességet Gáius Aurélius Cotta consultól (502), ki azt parancsolta nekik, hogy a legionáriusokkal együtt sánczot vessenek, és miért látta Cátó, mint a spanyol hadsereg fővezére, magát kényszerítve, komoly leczkéző beszédet intézni lovasságához. A polgár-lovasságnak ezen átalakulása egy nemesi lovas gárdává azonban nem vált az államnak határozottabban kárára, mint vált a nemességnek előnyére, mely a tizen-nyolcz lovag-centúriában nem csak elkülönített, hanem egy-szersmind hangadó szavazati jogot szerzett magának. — Rokon ezzel a senátori rend helyeinek formaszerinti elkülönítése azon helyektől, melyekről a többi tömeg szemlélte a népünnepeket. A nagy Scípió vitte ezt keresztül 560-ki második consulsága alatt. A népünnep ép úgy népgyűlekezet volt, mint a centúriáknak szavazásra összehítt gyűlése; s az, hogy amannak mi határozni valója sem volt, csak még érezhetőbbé tette az úri osztály és az alattvaló tömeg közti válaszfalnak ebben rejlő hivatalos kifejezését. Ez okból ez újítás a kormány részéről is sokszoros rossz-lásban részesült, miután nem volt hasznos, csak gyűlöletes és igen nyilvánvalóan meghazudtolta az arisztokratia észé-lyesebb részét, mely a maga külön uralmát a polgári egyenlőség formái alá igyekezett rejteni. — Ez magyarázza meg, miért lett a censorság a későbbi köztársasági alkot-mány sarkpontjává; mikép vette körül magát ezen eredetileg jelentéktelen és a quæstorsággal egy vonalban álló hivatal oly külön tiszteleti díszszel, mely őt magában véve sehogy sem illette meg s bizonyos egészen sajátos

252.

Rendi osztá-
lyozás a
színházban.

194.

A censorság
a nemesség
támasza.

aristokratiko-republikánus dicsőkörrrel, és miért szerepelt a jól megfutott politikai pálya tetőpontja és legdíszesebb befejezése gyanánt; miért tekintette a kormány az oppositio minden kísérletét, midőn ez saját embereit akarta e hivatalba vinni, vagy éppen a censort hivatalviselése alatt vagy után, miatta a nép előtt felelősségre vonni, egyenes támadásnak a maga palládiuma ellen, s miért szállt síkra mint egy ember minden efféle kezdeményezés ellen — elég e tekintetben azon viharra emlékeztetnünk, mely akkor keletkezett, midőn Cató törekedett a censorságra, s azon szakadatlanúl kíméletlen és a formákat sértő rendszabályokra, melyek segélyével a senátus az 550. év két nem kedvelt censorának pörbe fogatását meggátolta. E mellett azonban a censorság e felmagasztalásával karöltve járt a kormánynak jellemző bizalmatlansága e legfontosabb és ép azért legveszélyesebb eszköze irányában. Elkerülhetetlenül szükséges volt a censoroknak korlátlan intézkedési szabadságot engedni a senátorság és lovagság személyzete felett, miután a kizárási jogot nem igen lehetett elválasztani a meghívási-jogtól, de nélkülözni sem lehetett, nem annyira azért, hogy az ellenzék tehetséges emberei általa a senátusból kizárhatók legyenek, a mit e kor óvatosan eljáró kormánya lehetőleg került, mint inkább azért, hogy az aristokratia erkölcsi nimbusa fenntartassék, mely nélkül csakhamar prédául kellett volna esnie az ellenzék kezébe. A kitaszítási jog megmaradt; de a villogó kardnak inkább fényét használták, — élet, melytől féltek, eltompították. Azon korlátozáshoz, mely magában a hivatalban rejlett, a mennyiben a nemesi testületek tagjainak lajstromai csak minden ötödik évben vétettek revízió alá, és ahhoz, mely a társnak intercessió-jogában és az utódnak megsemmisítési jogában feküdt, még egy további igen érezhető megszorítás

járult, midőn a törvénnyel egyerejű szokás a censornak kötelességévé tette, hogy senátort és lovagot a döntő okok írásban való előterjesztése és rendszerinti — mintegy törvényszéki — eljárás nélkül a tagok lajstromából ki ne töröljön.

Ezen, főkép a senátusra, lovagságra és censorságra támaszkodó politikai helyzetében a nemesség nem csak a kormányt ragadta a dolog lényegében kezébe, hanem az alkotmányt is átalakította a maga szellemében. Ide tartozik már az is, miszerint a községi hivatalokat, hogy becsők fenntartassék, oly kevésbé szaporították, a mennyire csak lehetséges volt, és korántsem oly mértékben, a mint azt a határok kiterjedése s az ügyek megszáporodása megkívánta volna. Csak a legsürgetőbb szükségnek tettek eleget az által, hogy az addig egyetlen praetor által intézett törvényszéki ügyek most két törvényszéki tisztviselő közt osztattak fel, kik közül az egyik a római polgárok közt felmerülő jogügyeket, a másik a nempolgárok, vagy polgárok és nempolgárok közt fennforgókat vette át 511-ben; és négy mellékconsul kinevezése által a négy tengeren-túli hivatal, úgy mint Sicília (527), Sardínia és Corsica (527) az innenső és túlsó Spanyolország (557) számára. A római pör megindításának túlságosan sommás módja, valamint az irodai személyzetnek emelkedő befolyása legnagyobb részben minden esetre a római hivatalnoki kar anyagi elégtelenségére vezetendők vissza. — A kormány által kezdeményezett újítások közt, melyek azért, mert majdnem egytől egyig a fennálló alkotmánynak nem betűjét, hanem csak gyakorlatát változtatják meg, nem kevesebb újítások, leg-
határozottabban azon rendszabályok domborodnak ki, melyek által úgy a tisztai állomások, mint a polgári hivatalok betöltése nem pusztán az érdemtől és képességtől

Az alkotmány átalakítása a nemesség érdekében.

A hivatalnokok elégtelen száma.

243.

227.

197.

tétetett függővé, a mint ezt az alkotmány betűje megengedte, szelleme pedig megkövetelte, hanem mindinkább a születéstől és a régibbségtől. A törzstisztek kinevezésében ez nem történt forma szerint, de annál inkább a dolog érdemére nézve. E kinevezés joga már az előbbi korszakban a hadvezérről nagy részben átszállt a polgárságra; e korszakban még szokásba jött az, hogy a rendes évi újonczozás valamenyi törzstisztje, a négy rendes légio huszonnégy haditribúnja a negyedgyűlésekben neveztetett ki. Mind átléphetetlenebbé vált ekkép a válaszfal az altisztek közt, kik állomásaikat pontos és vitéz szolgálat által a fővezértől kapták, és a törzs közt, mely a maga szabaddalmas állását a polgárság megnyerése útján szerezte. Hogy ez eljárásban legalább a legkiáltóbb visszaélések elkerültessenek és teljesen tapasztalatlan ifjak e fontos állomásoktól távol tartassanak, szükségessé vált a törzstiszti helyeket bizonyos meghatározott tartamú szolgálati idő kimutatásának feltételéhez kötni. Mindazonáltal, a mióta a hadi tribúnuság, a római hadügy e valódi támoszlópa, a fiatal nemeseknek első lépcsőül kezdett szolgálni politikai pályájokon, a szolgálati kötelezettség kikerülhetetlenül, igen gyakran kijátszatott, és a tisztek választása a demokratikus hivatalkunyorálás nyomorúságaitól és a junkerek kizárólagos aristokratikus szellemétől lett függővé. Éles kritikája volt ez új intézménynek az, hogy komoly háborúk alkalmával, például 583-ban, szükségesnek találtatott a demokratikus tisztválasztást felfüggeszteni s a törzskar kinevezését ismét a hadvezérre bízni. — A polgári hivatalokra nézve először is, és mindenek felett a legfőbb községi hivatalokra való ismételt megválasztás szorítottatott meg. Ez minden esetre szükséges volt, nehogy az évi királyság üres szóvá fajúljon; és már az előbbi korszakban a

Tisztválasztás a comitiumokon.

171.

A consul- és censor-választások megszüntetése.

consulságra való új megválasztás csak tíz év letelte után volt megengedve, censorrá pedig senki másodszor nem volt választható. E korszakban a törvény ugyan nem, de a gyakorlati élet érezhető módon tovább ment ez irányban, midőn a tíz évi időközött megszabó törvény 537-ben az itáliai háboru tartamára ugyan felfüggesztetett, utóbb azonban nem adatott többé felmentés alóla, sőt e korszak vége felé az újra megválasztás már egyáltalán igen ritka lett. Továbbá, e korszak vége felé (574) egy községi határozat hozatott, mely a községi hivatalokra törekedőket arra kötelezte, hogy azokat bizonyos megállapított lépcsőzetes sorrendben viseljék és mindenikre nézve bizonyos időközöket és az életkor bizonyos határait megtartsák. A szokás természetesen már mindkettőt régóta szabálylyá tette; de a választási szabadság mégis érezhetőleg korlátoztatott azáltal, hogy a szokásos minősítvény jogivá emeltetett és a választó közönség megfosztatott azon jogtól, hogy szükség esetében ama feltételeken túltehesse magát. Egyáltalában, az uralkodó családok tagjainak, tekintet nélkül személyes képességeikre, megnyittatott a senátusba vezető út, mialatt az uralkodó hatóságokba való bejutás nem csak a nép szegényebb és alsóbb rétegei előtt tökéletesen el volt zárva, hanem ezenfelül még minden nem az örökös aristokratiához tartozó római polgár is, nem ugyan a cúriából, hanem a legfőbb községi hivatalból, a consulságból és censorságból tényleg kirekesztetett. Manius Curius után nem találunk többé consult, ki ne tartozott volna a társadalmi aristokratiához, és ily eset valószínűleg nem is fordult elő többé soha. De azon nemzetségek száma is szerfelett csekély, melyek a hannibáli háboru kezdetétől a perseusinak végéig lefolyt félszázadban először jelennek

217.

180.

190.

meg a consulok és censorok sorában; és ezek is legnagyobb részben, mint például a Flamínusok, Terentiusok, Porciusok, Acíliusok, Læliusok, ellenzéki választások útján kerültek hivatalba, vagy pedig különös aristokratikus összeköttetések segélyével emelkedtek fel, a mint például Gáius Lælius 564-iki megválasztatása nyilván a Scípiók műve volt. A szegényebbeknek kirekesztését a kormányból természetesen a viszonyok tették szükségessé. A mióta Róma megszűnt tisztán itáliai állam lenni és a hellen míveltséget elfogadta, nem lehetett többé a parasztot, az ekeszarvától elszólítva, a község élére állítani. De az sem szükséges, sem helyes nem volt, hogy a választások szinte kivétel nélkül a curulis házak szűk körén belül mozogtak, s hogy „új ember“ csak mintegy bitorlás útján bírt e körbe behatolni *). Igaz ugyan, hogy az örökösödés

*) A római nemesség stabilitása, főkép a patriciusi nemzetségekre nézve világosan szembe ötlük a consuli és ædili fastusokban. Mint tudjuk, 388-tól 581-ig (a 399. 400. 401. 403. 405. 409. és 411. évek kivételével, melyeknek mindkét consula patrícius volt) rendszeren egy-egy patrícius és plebejus viselte a consulságot. Továbbá, a curulis ædilek collegiumai, a Varró-féle páratlan számú években, legalább a hatodik század végéig, kizárólag a patríciusok soraiból választattak és e tizenhat évre nézve: 541. 545. 547. 549. 551. 553. 555. 557. 561. 565. 567. 575. 585. 589. 591. 593. ismeretesek. E patrícius consulok és ædilek a következőkép oszlanak fel nemzetségek szerint:

	Consulok 388—500	Consulok 501—581	Ama 16 patr. collegium curulis ædíljei.
Cornéliusok	15	15	14
Valériusok	10	8	4
Claudiusok	4	8	2
Aemíliusok	9	6	2
Fábiusok	6	6	1
Manliusok	4	6	1

eszméje bizonyos értelemben nem csak a senátori intézmény természetében rejlett, a mennyiben az eredetileg a nemzetségek képviselőjén alapúlt, hanem általában a nemesség lényegében is, a mennyiben az államférfiúi bölcsesség és tapasztalás a kitűnő apáról átszáll a kitűnő fiúra, s a mennyiben a nagy ősök szellemének sugallata gyorsabban és hatalmasabban lánggra szítja azon nemes szikrát, mely az emberi kebelben rejlik. Ez értelemben a római aristokratia minden időben örökös volt, sőt nagy naivsággal fitogtatta is ez öröklő voltát azon régi szokásban, melynél fogva a senátor magával vitte fiait a tanácsba, a községi hivatalnok pedig mintegy elősejtelmében a jövőnek,

	Consulok 388—500	Consulok 501—581	Ama 16 patr. collegium curulis aedíjlei.
Postumiusok	2	6	2
Servíliusok	3	4	2
Quinctiusok	2	3	1
Fúriusok	2	3	—
Sulpíciusok	6	2	2
Vetúriusok	—	2	—
Papíriusok	3	1	—
Nautiusok	2	—	—
Júliusok	1	—	1
Fosliusok	1	—	—
	70	70	32

E szerint azon tizenöt-tizenhat előkelő nemesi nemzetség, mely a licíniusi törvények korában bírta a hatalmat, állományának lényeges változása nélkül, de részben természetesen adoptió segítségével tartva fenn magát, a következő két századon át is, sőt a köztársaság végéig, megtartá hatalmát. A plebejus nemesség körébe ugyan időről időre új nemzetségek lépnek be; de azért három századon keresztül a plebejus fastusokban is határozottan túlnyomók a régi családok, mint a Licíniusok, Fulviusok, Atiliusok, Domítiusok, Marciusok, Júniusok.

fait felékesítette a legfőbb hivatalos méltóság ismertető jeleivel, a consuli bíborszegélylyel és a triumphátor arany amulet-szelenczéjével. De míg a régibb korban az ember belső becse volt bizonyos mértékig előfeltétele a külső méltóság öröklésének, s míg a senátori aristokratia az állam hajóját nem főkép örökölt joga, hanem a képviseleti jogok azon legemelkedettebb czímén kormányozta, melynek értelmében a kiválóbb emberek fölöttük álltak a közönségeseknek, addig ezen korszakban, és főkép rohamos gyorsasággal a hannibáli háboru után, az aristokratia eredeti magas állásáról lesülyedt, és a község tanácsban és tettben legkipróbáltabb embereinek összeségéből egy rosszúl uralkodó úri osztálylyá silányult, mely az örökösödés útján önmagát egészítette ki. E korban már annyira jutottak a dolgok, hogy az egyik nagy bajból, az oligarchiából, egy még sokkal nagyobb baj fejlődött: a hatalom bitorlása egyes családok által. A zámái győző visszataszító házi politikáját már említettük, valamint azon, fájdalom, sikeres törekvését is, mikép igyekezett öcscsének tehetségtelenségét és silányságát saját babéraival eltakarni; a Flamíniusok nepotismusa pedig, ha csak lehet, még szemtelenebb és bosszantóbb volt a Scípiókénál. A feltétlen választási szabadságból a valóságban több hasznot vontak az ily coteriák, mint a választó közönség. Az kétségkívül javára szolgált a községnek, hogy Marcus Valérius Corvus huszonhárom éves korában consullá lett; de midőn most Scípió huszonhárom éves korában ædillé, harmincz éves korában consullá lett, midőn a még nem harmincz éves Flamínius a quæstorságból a consulságra emelkedett, ez már komoly veszedelmet rejtett magában a köztársaságra nézve. A rómaiak már annyira jutottak, hogy a családuralom és következményei ellen már csak a szigorúan oligarchiai kor-

Családi
uralom.

mányzatban bírtak sikeres védgátot találni; s ez okból nyújtott azon párt is, mely különben ellenzéket képezett az oligarchia ellen, segédkezett a feltétlen választási szabadság megszorítására.

A kormányzat magán viselte a kormány e lassanként megváltozott szellemének bélyegét. A külügyek igazgatásában e korban ugyan még túlnyomó volt azon következtesség és erély, melylyel a római községnek Itália feletti uralma megalapított. A Sicília birtokáért vítt háboru terhes de tanulságos korában a római aristokratia fokonyként felemelkedett új helyzetének magaslatára; és ha a kormányzást, mely jog szerint a községi hivatalnokok és a községi gyűlés közt oszlott meg, az alkotmány ellenére bitor módon lefoglalta is a községi tanács számára: ez eljárását az államnak ugyan épen nem geniális, de világos és szilárd kormányzása által a hannibáli viharos időkben és az ezekből támadt további bonyodalmakban, képes volt igazolni, és bebizonyította a világnak, hogy a római senátus egyedül képes és sok tekintetben egyedül méltó arra, hogy az italo-hellen államok tág körén uralkodjék. De az uralkodó római községi tanácsnak nagyszabású és nagyszerű sikerekkel megkoronázott fellépése mellett a küllellenségek ellenében, nem szabad felednünk, hogy a belügyeknek kevesbbé szembeötlő, de azért sokkal fontosabb és sokkal nehezebb igazgatásában úgy a fennálló rendnek kezeléséből, mint az új intézkedésekből majdnem ellenkező szellem szól hozzánk, vagy, helyesebben szólva, hogy e téren már az ellenkező irány kapott túlsúlyra.

Először is: az egyes polgárral szemben a kormányzat nem az többé, a mi volt. Az elüljáró olyan embert jelent, ki több a többieknél; s ha szolgája a községnek, épen ezért ura minden egyes polgárnak. E merev viszony

A nemesség
kormány-
zása.

Belkormány-
zat.

Az igazgatás
súlyedése.

azonban most láthatólag meglazúl. A hol a pajtáskodás és hivatalkunyorálás oly virágzásban áll, mint az e korbeli Rómában, ott a hivatalnok óvakodik rendtársainak viszonsszolgálatait és a tömeg kegyét szigorú szavak és tekintetekre nem hajtó hivatalviselés által eljátszani. Ha itt-ott a régi komolysággal és régi szigorral látunk valamely hivatalnokot fellépni, ezek, mint például Cotta (502) és Cátó, rendszerint új, nem az úri osztály kebeléből származott emberek. Az már sok volt, midőn Paullus, a Perseus elleni háboru fővezérévé választatván, a helyett hogy kedvelt szokás szerint köszönetet mondana a polgárságnak, kijelentette előtte, miszerint felteszi, hogy azért választotta hadvezérré, mert őt tartotta a legképesebbnek a parancsnokságra, s ennél fogva felkéri, hogy tehát ne segítsen neki parancsnokolni, hanem hallgasson és engedelmeskedjék.

a hadi fegy-
lemben, és
jogszolgá-
latásban.

Róma suprematiájának és hegemoniájának a földközi tenger kerületében, nem legcsekélyebb támaszát képezte hadi fegyelmének és jogszolgáltatásának szigorúsága. Egészben és nagyban véve még ekkor is kétségbe vonhatatlanul végtelenül felettök állt a kivétel nélkül mély zavarba süllyedt hellen, phöníkiái és keleti államoknak; de azért már Rómában is rút dolgok mentek végbe. Már elmondottuk, mikép koczkáztatta az állam javát a fővezérek silánysága már a harmadik makedóniai háborúban, és pedig nem az ellenzék által választott demagógoké, minők Gáius Flamínius és Gáius Varró voltak, hanem régi aristokrata származású férfiaké. Hogy pedig imitt-amott mily módon kezeltetett már az igazságszolgáltatás is, azt azon jelenet mutatja, melynek Lúcius Quinctius Flamínius consul táborá képezte színhelyét Placentia mellett (562) — a nagy úr, hogy fiágyasát kárpótolja azon fővárosi vívójátékokért, melyeket az ő kedvéért kellett elmulasztania, maga elébe

hivatott egy, a római táborba menekült előkelő bóíust és ezt lakmározás közben sajátkezűleg leszúrta. Magánál e ténynél, melyhez hasonlót többet is lehetne felhozni, még rosszabb volt az, hogy a tettes nem csak, hogy a törvényszék elé nem állíttatott, hanem hogy, midőn a censor, Cátó, őt e miatt a senátorok lajstromából kitörölte, rangtársai a kitaszítottat a színházban felszólították, foglalná el ismét senátori helyét — igaz ugyan, hogy a görögök szabadítójának s a senátus egyik leghatalmasabb cotteriája fejének testvére volt.

A római község pénzügyei is inkább hátrafelé haladtak e korban, mintsem előre. A bevételek összege ugyan láthatólag növekedett. A közvetett adók — egyenesek Rómában nem léteztek — a római terület kiterjedése következtében emelkedtek, a mi például 555. és 575-ben szükségessé tette új vámhivatalok felállítását a campániai és bretti partokon, Puteoliban, Castrában (Squillace) és egyebütt. Ugyanezen ok hozta létre azon 550-iki új sótarifát is, mely a só eladási árát Itália különböző kerületeire fokozatosan állapította meg, miután a most már egész Itáliában elszórt római polgároknak nem lehetett a só továbbra is ugyanazon áron adni; miután azonban a római kormány a polgároknak a só valószínűleg annak termelési árán adta el, haugyan nem még olcsóbban, e pénzügyi rendszabály nem hozott nyereséget az államnak. Tetemesebb volt az uradalmak jövedelmének emelkedése. Igaz ugyan, hogy azon adó, mely a kincstárt az occupációra átengedett itáliai uradalmi földek után megillette, legnagyobb részben sem be nem követeltetett, sem meg nem fizettetett. Ellenben nem csak fennmaradt a legelőbér, hanem még a hannibáli háboru folytán szerzett új uradalmak, nevezetesen Cápua határának nagyobb része és Leontíni

a pénzügyben.

199. 179.

204.

területe, nem bocsáttattak occupáció alá, hanem részletekre osztva kis időre bérlőknek adattak ki, s az ezeken is megkísértett occupációnak a kormány a szokottnál nagyobb erélyvel állta útját; mi az államot egy tetemes és biztos jövedelmi forrás birtokába juttatta. Az állam bányái, nevezetesen a jelentékeny spanyol bányák, szintén bérbeadás útján értékesítették. A bevételekhez járult végre a tengeren-túli alattvalók adója. Rendkívüli utakon e korban igen jelentékeny összegek folytak az állami kincstárba, nevezetesen zsákmánypénz fejében az antiochosi háborúból 200 (14.500,000 tallér), a perseusiból 210 millió sestercius (15 millió tallér) — ez utóbbi a legnagyobb összeg készpénzben, mely valaha egyszerre folyt a római állami pénztárba. — A bevételek e növekedését azonban a kiadások szaporodása legnagyobb részben ismét kiegyenlítette. A tartományok, talán Sicília kivételével, körülbelül épen annyiba kerültek, a mennyit jövedelmeztek; az út- és más építkezések költségei együtt emelkedtek a terület nagybodásával; a súlyos háborús idők alatt a birtokos polároktól szedett előlegek (*tributa*) visszafizetése is még jó ideig terhelte a kincstárt. Ehhez tetemes károk járultak, melyeket a fő hatóságok visszaszolgáltatása és lanyha elnézése okozott a közügynek. A hivatalnokok sáfárkodásáról a tartományokban, közköltségen fedezett fényűzésökről, a főképp a zsákmányokon elkövetett sikkasztásokról, a megvesztegetésnek és zsarolásnak kezdődő rendszeréről alább még lesz szó. Mikép járt az állam általában véve illetékeinek bérbeadásával és a szállítmányok s építkezések dolgában kötött szerződéseivel, körülbelül megítélhetjük abból, hogy a senátus 587-ben elhatározta, hogy felhagy a Rómának jutott makedóniai bányák művelésével, miután a bányabérlők úgylis vagy kirabolnák az alattvaló-

kat, vagy meglopják a pénztárt, — a miben az ellenőrző hatóság mindenesetre kissé naiv szegénységi bizonyítványt adott magáról. Nem csak az elfoglalt uradalmi földek után járó illetékeket ejtették el hallgatagon, mint már mondatott, hanem elnézték azt is, hogy a fővárosban és azon kívül tett magán építkezéseknél az egyesek köztulajdont képező földre is kiterjeszkedjenek s hogy a nyilvános vízvezetékekből magán célokra vezessék le a vizet; és ha egyszer-másszor valamelyik censor komolyan fellépett az ily csempészők és sikkasztók ellen és őket rákényszerítette, hogy vagy hagyjanak fel a közvagyonnak e magán használatával, vagy fizessék meg érte a törvényes telekvagy vízbért, az ily eljárást nagyon rossz néven vették neki. A rómaiaknak különben oly szűkkeblű gazdasági lelkiismerete a községgel szemben feltűnően tágnak bizonyult. „A ki egy polgárt lop meg, lánczban és bilincsben fejezi be életét — úgymond Cátó, — a ki pedig a községet lopja meg, aranyban és bíborban.“ Ha annak daczára, hogy a hivatalnokok és úzerkedők bátran és büntetlenül fosztogatták a római község közvagyonát, még Polybios is kiemeli, mily ritka Rómában a sikkasztás, míg Görögországban alig akad itt-ott elvétele egy hivatalnok, ki a pénztárt meg ne könnyítené; mikép kezel a római biztos és hivatalnok óriási összegeket pusztán egyszerű adott szava által lekötve s mégis becsületesen, míg Görögországban a legkisebb összeg miatt tíz levelet kell lepecsételni és húsz tanut állítani, s ennek daczára mégis mindenki csal: ezzel csupán az van mondva, hogy a társadalmi és gazdasági demoralisáció Görögországban még sokkal magasabb fokra hágott mint Rómában, s főkép, hogy itt a közvetlen és nyilvánvaló pénztárhiány divatja még nem virágzott annyira, mint ott. Az általános pénzügyi ered-

mény legvilágosabban a középítkezések állapotában s az államkincstár készpénz-készletében áll előttünk. Úgy találjuk, hogy a nyilvános építkezésekre a jövedelmeknek béke idején egy ötöde, háborús időkben egy tizede fordítatott, a mi a körülményekhez képest nem épen bőkezűen látszik kiszabva lenni. Ezen összegekkel és a nem közvetlenül az állampénztárba befolyó birságpénzekkel ugyan tettek holmit az utak kövezésére a fővárosban és előtte, az itáliai főutak feltöltésére *) és középületek emelésére. Az e korból ismert fővárosi építkezések közt alkalmasint a legjelentékenyebb a fővárosi csatorna-hálózatnak valószínűleg 570-ben bérbe adott nagy kijavítása és megnagyobbítása volt, melynek számára egyszerre 1.700,000 tallér (24 millió sestercius) utalványoztatott, s melyből való alkalmasint nagyjában mindaz, a mi a kloákákban ma még létezik. De minden jel arra mutat, hogy e kor középítkezések dolgában, tekintetbe véve még a terhes háborús időket is, mögötte áll az előbbi kor utolsó szakaszának; 184. 272—147. 482 és 607 közt Rómában nem épült új vízvezeték. Az állami kincs természetesen nagyobbodott: az utolsó tartalék-összeg 209. 545-ben, midőn kénytelenek voltak hozzá nyúlni, csak 1.144,000 tallér (4000 font arany) rúgott, míg 157. ellenben kevéssel e korszak befejezése után (597) közel 6 millió tallér készlet volt az állampénztárban, nemes fémekben. Azon szertelen rendkívüli bevételek mellett azonban, melyek a hannibáli háboru befejezését követett

*) Ezeknek költségei azonban nagyrészt kétségkívül a mellettők lakókra vettettek ki. A közmunka régi rendszere nem töröltetett el; nem ritkán meg kellett történni annak, hogy a földbirtokosoktól rabszolgáik elvitettek, hogy az utépítésre használtassanak (Cátó de r. r. 2.).

emberkorban a római állampénztárba folytak, ez utóbbi összeget inkább csekélysege, mintsem nagysága teszi meglepővé. A mennyire a rendelkezésünkre álló, több mint hiányos adatok után egyáltalában eredményekről beszélnünk lehet, úgy találjuk, hogy a római állam pénzügyei a kiadásnál ugyan nagyobb bevételt, de azért fényes eredményt mégis korántsem mutatnak fel.

A kormány megváltozott szelleme leghatározottabban nyilatkozik azon bánásmódban, melyben a római község itáliai és Itálián kívüli alattvalói részesültek. Azelőtt Itáliában a közönséges és a latin szövetséges községeket, a római passív- és a római teljes polgárokat különböztették meg. E négy osztály harmadika e kor folyamában elenyészett, miután a passív-polgárok községei vagy elvesztették a hannibáli háboru következtében római polgárjogukat, mint nevezetesen Cápua, vagy egymás után megszerezték a teljes polgárjogot; úgy hogy e korszak végén már nem léteztek más passív-polgárok, mint egyes oly egyének, kik különös okoknál fogva megfosztattak szavazatjoguktól. — Ellenben újonnan keletkezett egy különösen háttérbe szorított osztály (*peregrini dediticii*), mely a községi szabadsággal és fegyverjoggal nem bírt s részben majdnem egy bánásmódban részesült a községi rabszolgákkal, s melyhez főkép az egykori, Hannibállal szövetségre lépett campániai, déli picénumi és bretti községek tagjai tartoztak. Ezekhez csatlakoztak az Alpokon innen megtűrt kelta törzsek, melyeknek viszonyát az itáliai szövetséghez ugyan csak tökéletlenül ismerjük, de melyeknek helyzetét azon, Rómával kötött szövetségi szerződéseikbe felvett záradék, mely szerint a községek egyike sem nyerheti meg soha a római polgárjogot, meglehetősen elnyomottnak tünteti fel. — A nemlatin szövetséges társak sorsa, mint már említettük, a

Itáliai alattvalók.

Passív-polgárok.

Dediticiusok.

Szövetségesek.

hannibáli háboru következtében igen rosszra fordúlt. Az ezen osztályba tartozó községek közül csak kevesen maradtak meg rendületlenül Róma pártján a háboru minden viszontagságai alatt, mint Nápoly, Nóla, Herakleia, melyek ez okból meg is tartották addig bírt szövetséges jogukat ; de a túlnyomó rész kénytelen volt elpártolása következtében a fennálló szerződések hátrányos revízióját eltérni. A nem-latin szövetséges társak elnyomott helyzetét mutatja az, hogy saját községeikből nagy számban átköltöztek a latin községekbe : midőn a samnítok és pelignusok 577-ben hadjuttalékaik leszállításáért folyamodtak a senátushoz, kérésöket azzal indokolták, hogy az utóbbi évek alatt 4000 samnít és pelignus család költözött át Fregellæ latin gyarmatba. — Hogy a latinok, vagyis most már azon kevés ó-látiumi város, mely még a római polgári köteléken kívül állt, mint Tíbur és Præneste, a jogilag velök egyenlővé tett szövetséges városok, mint nevezetesen a hernicusok egyes városai, és az egész Itáliában elszórt latin gyarmatok e korban is kedvezőbb helyzetben részesültek, ez már ebből is kitűnik ; de aránylag ezeknek sorsa sem lett kevesebb rosszabb. A rájuk rótt terhek méltánytalanul növekedtek, a hadiszolgálat súlyos kötelezettsége pedig a polgárság vállairól mindinkább levétetvén, rájuk és a többi itáliai szövetséges társakra hárított. Így például 536-ban majdnem kétannyi szövetséges állított a síkra, mint polgár ; így a hannibáli háboru befejezése után a polgárok egytől-egyig elbocsáttattak, a szövetségesek azonban nem ; így ez utóbbiak leginkább az őrségi s a gyűlölt spanyolországi szolgálatra alkalmaztattak ; így az 577-iki triumpális ajándékok kiosztása alkalmával, a szövetséges társak nem részesültek, mint máskor, egyenlő jutalomban a polgárokkal, csak annak felében, úgy hogy a katonai farsang

177.

Latinok.

218.

177.

kicsapongó örömjajának közepette e háttérbe szorított szakaszok némán követték a diadalszekeket; így az éjszakai földkiosztások alkalmával a polgárok fejenként tíz, a nempolgárok három hold szántóföldet kaptak. Már említettük, hogy a 486. után alapított latin községeknek a szabad költözködés joga többé meg nem adatott. A régibb latin városi községek azt jogilag megtartották; de polgárainak tömeges átköltözése folytán Rómába, és hatásai azon panaszai következtében, hogy városaik szemmel láthatólag elnéptelenednek, s hogy ily körülmények közt lehetetlenné lesz megszabott hadjuttalékaikat kiállítaniok, a római kormány ezen latinoknak is csak azon feltétel alatt engedte meg szabad költözési joguk gyakorlatát, ha a kivándorló önmaga által nemzett gyermekeket hagy hátra szülővárosában; és ez elv alapján a rendőrség igen sokakat kiutasított a fővárosból (567. 577). E rendszabály talán kikerülhetetlen volt, de azért a kiket ért, nem kevesebbé érezték benne a szövetséges városoknak szerződésileg biztosított szabad költözködési jog lényeges megszorítását. Továbbá szokásba jött e korszak vége felé, a Róma által Itália bennföldjén alapított városokat a latin jog helyett a teljes polgárjoggal felruházni, a mi addig csak a tengeri gyarmatokkal történt, s ezzel a latinságnak eddig majdnem rendszeres kiterjesztése új községek hozzájárulása által, véget ért. Aquileia, melynek alapítása 571-ben kezdetett meg, az utolsó maradt Róma azon itáliai gyarmatainak sorában, melyek latin joggal ruháztattak fel; Potentia, Pisaurum, Párma, Mutina, Luna (570—577) körülbelül ezzel egyidejűleg alapított gyarmatok már a teljes polgárjogot nyerték. Ennek oka kétségkívül a latin jognak sülyedésében rejlett, szemben a római polgárjoggal. Az új gyarmati városokba szállított települők

268.

187. 177.

183.

184—177.

kezdet óta, s most még inkább, mint bármikor előbb, túlnyomólag a római polgárságból választattak ki, s ennek még szegényebb részében sem akadt többé senki, ki kész lett volna a maga római polgárjogát, még jelentékeny anyagi előnyök fejében is, a latin joggal felcserélni. — Végre a nempolgárok, községek úgy mint egyesek előtt a római polgárjogba való bejuthatás útja majdnem teljesen elzárattott. Azon régibb eljárással, mely szerint a meghódított községek a rómaiba bekebelezettek, 400 körül felhagytak, nehogy a római polgárság, mértéken túl való kiterjesztése által túlságosan decentralisáltassék, s ez okból a félpolgár-községek intézményét léptették életbe. Most felhagytak a község decentralisációjával, midőn egyfelől a félpolgár-községek megkapták a teljes polgárjogot, másfelől számos távol fekvő polgárgyarmatok csatlakoztak a községhez; a régibb bekebelezési rendszer azonban többé nem léptettetett életbe. Hogy Itália meghódításának befejezése után csak egy itáliai község is felcserélte volna a szövetséges társ jogát a római polgárjoggal, az ki nem mutatható; valószínű, hogy attól fogva ezt többé egy sem kapta meg. De egyes itáliaiaknak átlépése a római polgárjogba is érezhetőleg megnehezítettett e korban, nevezetesen a passív-polgársággal jogilag összekapcsolt szabad költözési jog megszorítása által; és még szinte kizárólag csak a latin községi hivatalnokokra nézve fordult elő, valamint egyeseknél különös kedvezmény gyanánt, midőn polgárgyarmatok beléjük fogadott nempolgárokkal alapítottak *). — Az itáliai alattvalók viszonyainak e tényleges

*) Így, mint tudjuk, a rudinai Ennius, Potentia és Pisaurum polgárgyarmatok alapításakor a triumvirek egyikétől, Q. Fulvius Nobiliortól a polgárjogot megkapta (Cic. *Brut.* 20, 79); mire azután

és jogi átalakításától legalább a belső összefüggést és a következetességet meg nem tagadhatjuk. Az alattvaló osztályok helyzete, addigi fokozatos állásuk arányában egytől-egyig rosszabbá tétetett, és míg a kormány azelőtt az ellentéteket szelidíteni és átmeneti eszközök segélyével közvetíteni igyekezett, most a középtagok mindenütt félre dobattak és az összekötő hidak lebontattak. A mint a római polgárság kebelén belül az úri osztály magát minden közteher alól elvonta és minden dicsőséget és hasznot magának foglalt le, úgy lépett fel viszont a polgárság szemben az itáliai szövetséggel, és ezt egyfelől mindinkább kizárta az uralkodásban való részvételből, másfelől kétszeres, sőt háromszoros részt is rótt reá a közönséges terhekből. A mint a nemesség szemben a plebejusokkal, úgy tért vissza a polgárság a nempolgárokkal szemben az elavúlt patríciusság elzárkózottságához; a plebejusság, melyet intézményeinek szabadelvűsége tett nagygyá, most önmagát szorította be a junkerség merev elvei keretébe. A passív-polgárságok megszüntetését magában véve nem lehet kárhoztatnunk, s e rendszabály, indokait tekintve, valószínűleg más szempontból ítélendő meg, melyet alább még ki fogunk fejteni; de azért benne mégis a közvetítő átmene-tek egyike veszett el. Sokkal aggasztóbb volt ennél ama

az ismeretes szokás szerint annak vezetéknévét is felvette. A polgárgyarmatba a polgárokkal együtt szállított nempolgárok, legalább e korszakban, ezáltal még korántsem szerezték meg jogilag a római polgárságot, habár gyakran jogtalanul éltek is vele (Liv. 34. 42); azonban a valamely gyarmat alapításával megbízott hivatalnoknak a mindenkori néphatározatnak egy záradéka megengedte, hogy bizonyos számú személyeknek a polgárjogot megadhassa. (Cic. *pro Balb.* 21, 48.)

különbség elenyészése, mely a latin s a többi itáliai községek közt fennállt. A római hatalom alapját a latin nemzetnek előkelőbb állása Itália határain belül, képezte; és ez alap inogni kezdett, a mint a latin városok kezdték magokat nem többé a hatalmas törzsrokon község uralkodásának előjogosított részesei gyanánt, hanem a dolog lényegében egyenlően a többiekkel, Róma alattvalóinak érezni, és az itáliaiak valamennyien tűrhetetlennek kezdték találni helyzetüket. Mert hogy a brettiusok és bajtársaik a szenvedésben, már tökéletes rabszolgai bánásmódban részesültek s magokat teljesen rabszolgákként viselték, és például a hajóhadról, melyen mint evezősök szolgáltak, hacsak szerét ejthették, megszöktek és szívesen álltak szolgálatba Róma ellen; hogy továbbá a kelta és mindenek felett a tengeren-túli alattvalókban, egy még elnyomottabb osztály állíttatott az itáliaiak mellé, melyet a kormány előre kiszámított szándékossággal zsákmányul vett az itáliaiak megvetésének és bántalmazásainak, ez ugyan szintén teremtett új fokozatokat az alattvalóság határain belül, de nem nyújthatott kárpótlást azon régibb ellentétért, mely a törzsrokon és törzsre nézve idegen itáliai alattvalók közt fennállt. Mély lehangoltság vett erőt az összes itáliai szövetségen, és csak a félelem gátolta meg annak hangos nyilatkozását. Azon indítvány, mely a cannæi ütközet után terjesztetett a senátus elé, hogy t. i. minden latin községből két embernek adassék római polgárjog és hely a senátusban, természetesen rosszkor tétetett, és joggal elvettetett; de mégis mutatja, mily aggodalommal tekintettek az uralkodó községben már akkor a Látium és Róma közti viszonyokra. Ha akadt volna most egy második Hannibál, ki Itáliában viselt volna háborút, kérdés, vajon ismét hajótörést szenvedett volna - e a

latinság sziklakeménységű ellenszegülésén az idegen uralma ellen.

A legfontosabb intézmény azonban, melyet e kor- A tartomá-
nyok lakói.
szak létre hozott a római államban, s egyszersmind az, mely a leghatározottabb és legbalságosabb eltérést képezte az addig követett úttól, az új helytartóságok voltak. A régibb római államjog nem ismert adófizető alattvalókat; a legyőzött polgárságok vagy rabszolgákul eladattak, vagy a rómaiba olvasztattak, vagy végre oly szövetségbe fogadtattak, mely legalább községi önállásukat és adómentessé-
göket biztosította. De a karthágóiak birtokai Sicíliában, Sardíniában és Spanyolországban, valamint Hieron birodalma, adóztak előbbi uraiknak; s ha már Róma e birtokokat meg akarta tartani, akkor a rövidlátók véleménye szerint a legokosabb és kétségkívül a legkényelmesebb dolog volt az új területeket egyszerűen az addigi szabályok szerint igazgatni. A karthágói és hieroni tartományi alkotmányokat tehát egyszerűen fenntartották, és ezek mintájára szervezték azon tartományokat is, melyek a barbároktól foglaltattak el, mint az innenső Spanyolországot; Nessos inge volt ez, melyet Róma ellenségeitől örökölt. A római kormánynak kezdetben kétségkívül az volt szándéka, hogy tulajdonképen nem magát fogja az alattvalók adójával felgazdagítani, hanem csak az igazgatás és védelem költségeit fogja belőle fedezni; de már ettől is eltért, midőn Makedóniát és Illyriát adófizetésre kötelezte a nélkül, hogy bennök az igazgatást és a határok védelmét magára vállalná. Egyébiránt nem az volt a fő dolog, hogy még mértéket tartottak a terhek kirovásában, hanem az, hogy az uralmat egyáltalán már hasznót hajtó joggá változtatták; a bűnesetre nézve mindegy, ha csak az almát vesszszük el, vagy mindjárt a fát is lepusztítjuk. A hibát nyomon követte a büntetés.

A helytartók
állása.

Az új tartományi kormányzás helytartók alkalmazását tette szükségessé, kiknek állása nem csak a helytartóságok jólétével, hanem a római alkotmánynyal is semmikép össze nem fért. Valamint a római község az ország előbbi urainak nyomába lépett a tartományokban, úgy helyettesítette helytartója bennök a királyt; a mint hogy például a sicíliai praetor Syrakúsában Hieron palotájában székelte. A helytartónak jogilag mindazonáltal republikánus becsületességgel és takarékoszággal kellett volna hivatalát viselnie. Cátó mint Sardínia helytartója, az alája rendelt városokban gyalog jelent meg egyetlen szolga kíséretében, ki öltönyét és áldozati csészéjét hordta utána, és midőn spanyol helytartóságából haza tért, előbb eladta harci paripáját, úgy tartván, hogy nincs joga annak szállítási költségeit az államnak felszámítani. Nem is vonható kétségbe, hogy a római helytartók, ámbár minden esetre csak ritkán úzték a lelkiismeretességet úgy mint Cátó egészen a fukarságig és nevetségességig: mégis ószerű jámborságuk, a lakomáiknál uralkodó tiszteletes csönd, aránylag becsületes hivataloskodásuk s jogszolgáltatásuk, nevezetesen illő szigoruk által a tartományi népek vérszopóinak leggonoszabb faja, az adóbérlők és bankárok ellen, valamint általában egész megjelenésök komolysága és méltósága által nagyobb részben mégis hathatósan imponáltak alattvalóiknak, főkép a könnyelmű és ingatag görögöknek. A tartományi lakosok sorsa is aránylag tűrhető volt alattok. A karthágói helytartók és a syrakúsai urak nem kényeztették volt el a népet, s ennek csakhamar módjában volt hálásan gondolni a jelenben szenvedett vesszőkre, midőn azokat az utánok jövő skorpiókkal összehasonlíthatta; könnyen felfogható, miért tűnt fel utóbb a város hatodik évszázada a tartományi uralom aranykorának színében. De hosszú időn át nem lehetett

a királyságot és republicánusságot egy emberben összeegyeztetni. A kormányzói szerep irtóztató gyorsasággal demoralisálta a római úri osztályt. A tartományi lakosok iránti gőg és elbizakodottság annyira természetében rejtett e szerepnek, hogy miatta az egyes hivatalnokoknak alig tehetni szemrehányást. De már kivétellé vált, hogy a helytartó egészen tiszta kézzel térjen vissza provinciájából, és pedig annál ritkább kivétellé, mert a kormány szigorúan ragaszkodott ama régi elvhez, hogy a községi hivatalnokok fizetést ne húzzanak; már feltűnő dologként jegyeztetik meg, hogy Paullus, a pydnai győző, nem fogadott el pénzt. Ama rossz szokás: a hivatalnokoknak „tiszteleti bort“ és más „önkéntes“ ajándékokat nyújtani, úgy látszik, egykorú magával a tartományi alkotmánygyal, és lehet hogy szintén a karthágóiaktól maradt örökbe a rómaiakra; már Cátónak is, midőn 556-ban Sardíniát kormányozta, be kellett érnie a díjazás e nemének szabályozásával és mérséklésével. A hivatalnokoknak s általában az állami utazóknak azon joga, melynél fogva szabad lakás és ingyen szállítás járt nekik, már zsarolásokra használtatott ürügyül. A hivatalnoknak azon fontos joga, melynél fogva egyfelől a maga és emberei ellátására (*in cellam*), másfelől háboru esetében a hadsereg tartására vagy más különös alkalmakkor olcsó megszabott áron való gabona-szállítást rendelhetett el a maga provinciájában, már oly nagymérvű visszaélésekre vezetett, hogy a senátus 583-ban, a spanyolok panaszai folytán, szükségesnek látta mindkét nemű gabona-szállítás megszabott árának meghatározását a hivatalnokoktól elvonni. Még a római népünnepek számára is elkezdtek az alattvalóknál requirálni; azon szertelen zaklatások, melyekkel Tibérius Semprónius Gracchus ædíl úgy itáliai mint Itálián kívüli községeket sanyargatott az általa

168.

171.

182.

kiállítandó ünnepély javára, a senátust hivatalos beavatkozásra indították eljárása ellen (572). Hogy mit engedett meg magának e korszak végén a római hivatalnok általában nem csak a szerencsétlen alattvalók, hanem még a függő szabad államok és királyságok irányában is, azt mutatják Gnæus Volsó rablókalandjai Kis-Ázsiában, és mindenek felett azon veszett gazdálkodás, mely Görögországban a Perseus elleni háboru alatt üzetett. A kormánynak nem volt joga csudálkozni a történetek felett, miután semmi valódi korlátot nem szabott e katonai önkényuralom túlkapásai elé. A törvényszéki ellenőrzés ugyan nem hiányzott teljesen. Habár a római helytartó azon általános és több mint aggasztó elvnel fogva, mely szerint a fővezér ellen hivatalviselése alatt nem volt szabad panaszt emelni, rendszerint csak akkor volt számadásra vonható, midőn a baj már megtörtént, magában véve mégis lehetett őt úgy bűnfenyítő mint polgári úton pörbe fogni. Hogy a fenyítő per megindítható legyen, valamely római hivatalnoknak, ki fenyítő törvényhatósággal bírt, kellett az ügyet elvállalnia és a nép törvényszéke elé terjesztenie; a polgári keresetet azon senátor, ki az illető prætorságot igazgatta, egy esküdtszék elé utasította, mely az akkori törvényszéki szervezet szerint a senátus kebeléből küldetett ki. Az ellenőrzés tehát mindkét téren az úri rend kezében volt, s habár ebben még volt annyi jogérzet és becsületesség, hogy alapos panaszokat ne mellőzzön el feltétlenül, sőt habár a senátus több ízben a károsodottak kérelmére kegyes volt maga elrendelni a polgári eljárás megindítását, a szegény és idegen embernek az uralkodó aristokratia hatalmas tagjai ellen emelt panasza tőle távol lévő és oly bírák s esküdtek előtt, kik, ha hasonló bűnök részesei nem voltak is, de legalább rangtársai voltak a vádlottnak,

A helytartók
ellenőrzése.

mégis csak azon esetben remélhetett eredményt, ha a szenvedett bántalom nyilvánvaló és kiáltó volt; a sikertelen panasz pedig biztos romlást hozott a vádló fejére. A károsodottak ugyan bírtak némi támaszszal azon örökölt védeczi viszonyokban, melyekbe az alattvalók városai és egyes vidékei legyőzőikkel és más hozzájuk közelebb álló rómaiakkal lépni szoktak. A spanyol helytartók tapasztalták, hogy Cátó védeczeit senki büntetlenül nem bántotta; és a legszebb halotti búcsúztató, melyben a nemes Paullus részesült, az volt, hogy az általa legyőzött három nemzetnek, a spanyoloknak, ligúroknak és makedóniaiaknak képviselői nem engedték magokat megfosztatni azon szerencsétől, hogy ők vihessék ravatalát a máglyára. E külön védelem azonban nem csak hogy módot nyújtott a görögöknek, hogy az uraik előtt való csúszás-mászás tudományában Rómában minden tehetségeiket kifejthessék és készséges szolgáltságuk által uraikat is demoralizálhassák — a syrakúσαιak azon határozatai, melyeket Marcellus dicsőítésére hoztak, miután ez városukat feldúlta és kifosztotta, és ők eredménytelenül vádolták be e miatt a senátus előtt, a leggyalázatosabb fejezetet képezik Syrakúsa különben is kevéssé tiszteletre méltó évkönyveiben, — hanem a már veszedelmessé váló családi politika folytán, e házi védeczség már politikailag aggasztó jelleget is kezdett ölteni. Azonban ez úton mégis eléretett az, hogy a római hivatalnokok némileg mégis féltek az istenektől és a senátustól, és legnagyobb részt mértéket tartottak a lopásban; de azért, habár szerényen, mégis loptak, és pedig büntetlenül. Szabálylyá lett azon szerencsétlen elv, mely szerint a római hivatalnok csekély zsarolási és mérsékelt erőszakoskodási esetekre bizonyos tekintetben illetékes, és jogilag mentt a büntetéstől, minél-

fogva a kárvallottnak hallgatás a kötelessége; a miből az utóbbi kor nem mulasztá el levonni a legbalságosabb következtetéseket. Egyébiránt, lettek volna bár a törvényszékek ép oly szigorúak, a mily hanyagok voltak, a törvényszék előtti felelősség mégis csak a legkiáltóbb visszaéléseket orvosolhatta. A jó igazgatás valódi biztosítéka a legfőbb igazgatási hatóság szigorú és egyenletes fő felügyeletében rejlik, s e tekintetben a senátus nem tett semmit. A collegiális kormányzás lanyhasága és élnélensége e téren termette meg először gyümölcseit. Jogi-
lag a helytartókat sokkal szigorúbb és részletesebb felügyelet alá kellett volna vetni, mint minő az itáliai municipális kormányzatra nézve kielégítő volt, és most, midőn a birodalom nagy, tengeren-túli területeket foglalt magában, meg kellett volna szaporítani azon eszközöket, melyek a kormánynak a kellő áttekintést az egész felett megadhatták volna. Mindkét tekintetben épen az ellenkező történt. A helytartók úgy szólván souverain hatalommal uralkodtak; és az utóbbi célra szolgáló intézkedések legfontosabbika, a birodalmi adó Sicíliára ugyan még igen, az utóbb szerzett tartományok közül azonban már egyre sem terjesztetett ki. A legfőbb igazgatási tisztviselőknök ezen emancipációja a központi hatalom alól igen veszélyes dolog volt. A római helytartó, az állam hadainak élén állva és jelentékeny pénzforrások birtokában, ezenfelül lanyha törvényszéki ellenőrzés alá vetve és a fő igazgató hatóságtól tényleg függetlenül, s végre bizonyos tekintetben szükségkép rávezettetvén, hogy a maga és az általa kormányzottak érdekeit a római község érdekeitől elválaszsa s azokkal szembe állítsa, sokkal inkább hasonlított egy perzsa satrapához, mintsem a római senátus valamely megbizottjához a samnít háborúk korából, s azon

A senátus
fő felügye-
lete a hely-
tartóságok
és helytar-
tók felett.

ember, ki a külföldön csak az imént katonai tyrannist gyakorolt, alig volt képes magát otthon ismét bele találni azon polgári közösségbe, mely parancsolókat és engedelmeskedőket ugyan igen, de urat és szolgát nem ismert. A kormány is érezte, hogy a régi Róma két alapelve: az aristokratia kebelén belül való egyenlőség és a hivatalnoki hatalomnak a senátus alá rendeltsége, e téren ki kezd síklani kezéből. Azon ellenszenvből, melylyel új helytartóságok szerzése s az egész helytartói rendszer ellen viseltetett, a provinciális quæstorságok felállításából, melyeknek hivatása volt legalább a pénzügyi hatalmat kivenni a helytartók kezéből, és a hosszabb tartamú helytartóság magában véve oly czélszerű intézményének megszüntetéséből, igen világosan kitűnik azon aggodalom, melyet a tovább látó római államférfiak az e téren elvetett maggyümölcsei iránt tápláltak. De a baj felismerése azt még nem orvosolja. A nemesség belkormányzata tovább fejlődött a már megkezdett irányban, és, habár nem észrevétlenül, de gátolatlanul sülyedt fokenként az igazgatás és a pénzügy, és készítettett elő a tér jövőendő forradalmak és bitorlások számára.

Ha az új nemesség kevesbbé határozott alakot öltött, mint a régi nemzetségi aristokratia, s míg ez a törvény szerint, amaz csak tényleg rövidítette meg a többi polgárságot a politikai jogok együttélvezésében, épen ez okból a háttérbe szoríttatásnak e második neme csak nehezebben volt tűrhető és megtörhető, mint az előbbi. Kísérletekben ez utóbbi cél elérésére természetesen nem volt hiány. Az ellenzék a községi gyűlésre támaszkodott úgy, mint a nemesség a senátusra; annak megértésére azonban szükséges az e korbéli római polgárság szellemének és az államban elfoglalt helyzetének vázlatát előre bocsátanunk. —

Ellenzék.

A római pol-
gárság jel-
leme.

A mit oly polgárgyűléstől — mely, mint a római, az államnak nem mozgató kerekét hanem szilárd alapját képezte — kívánni lehet: biztos belátását a közjónak, értelmes engedelmességet a jól választott vezér irányában, erős szívet jó és rossz napokban egyiránt és mindenek felett az egyesnek önfeláldozási képességét az egészért, és képességét lemondani a jelen kényelméről a jövő szerencséje kedvéért — mindez oly nagy mértékben megvolt a római polgárságban, hogy, ha az egészre fordítjuk tekintetünket, csudáló tiszteletünk minden kifogást elnémit. A jó és értelmes szellem még e korban is mindvégig túlnyomó volt benne. A polgárság egész magatartása úgy a kormánynyal mint az ellenzékkel szemben teljes világossággal bizonyítja, hogy ugyanazon hatalmas polgárság döntött a római comítiumokban is, melylyel szemben még Hannibál lángesze sem bírt megállani; a polgárság ugyan gyakran tévedett, de tévedett polgári és paraszti korlátoltságból, nem a csöcselék alatomosságától vezettetve. Azon gépezet azonban, melynek segítségével a polgárság a közügyek menetére befolyt, mind nehézkesebbé lett; és a viszonyok, saját nagy tettei következtében, tökéletesen a nyakára nőttek. Már említettük, hogy e korszakban egyfelől a passív-polgárközségek legnagyobb része, másfelől újonnan alapított gyarmatok tekintélyes száma felruháztatott a teljes római polgárjoggal. E kor végén a római polgárság, meglehetősen tömör tömegben lepte el Látiumot a legtágabb értelemben, a Sabinát és Campánia egy részét, úgy hogy a nyugoti parton éjszának Cæreig, délnek Cumæig terjedt; e terület határain belül csak kevés város volt kizárva belőle, mint Tibur, Præneste, Signia, Norba, Ferentínium. Ehhez járultak az itáliai partokon lévő tengeri gyarmatok, melyek egytől-egyig bírtak teljes római polgárjoggal, a legutóbbi

kor azon picénumi és transapenníni gyarmatai, melyeknek a polgárjogot meg kellett adni és tekintélyes számban egyes római polgárok, kik nem képezve tulajdonképi külön községeket, mezővárosokban és falvakban (*fora et conciliabula*) lakva egész Itáliában elszórva éltek. Habár az ily módon alakult városi község gyámoltalanságán az igazságszolgáltatás *) és igazgatás ellátásában, segítettek is némileg egyrészt a már említett helyettesítő törvény-urak alkalmazása által, másrészt, habár már, kivált a tengeri és az új picénumi és transapenníni gyarmatokban, legalább az első alapokat megvetették, melyeken utóbb a nagy római város-község kebelén belül kisebb városi községek legyenek szervezhetők, mégis minden politikai kérdés ezen-től is kizárólag a római vásártéren összegyülekezett ös-gyűlés jogkörébe tartozott; az pedig szembeötlő, hogy ez sem alkatrészeiben sem összeműködésében most nem az volt többé, a mi volt egykor, midőn még minden szava-zásra jogosított úgy gyakorolhatta polgári jogait, hogy reg-gel elment hazulról és ugyanaz nap este ismét otthon lehetett. Ehhez járult, hogy a kormány az 513. év után a polgári kötelekbe lépő községeket — ügyetlenségből-e, lanyhaságból-e vagy rossz szándékból, nem dönthetjük el

241.

*) Cátó azon mezőgazdasági utasításában, mely mint tudva van, leginkább egy, Venafrum vidékén fekvő falusi jószágra vonat-kozik, a netán keletkező perek jogi elintézése csak egy meghatáro-zott esetben utasíttatik Rómába: midőn t. i. a földesúr a téli legelőt egy juhnyáj tulajdonosának bérbe adja, tehát rendszerint, állandóan nem ama vidéken lakó bérlővel szerződik (c. 149). Ebből azt kö-vetkeztethetjük, hogy azon rendes esetben, midőn valamely, azon vidéken lakó emberrel köttetik szerződés, a netalán támadó pörök már Cátó korában nem Rómában, hanem a helyi bírák előtt dön-tettek el.

— nem újonnan felállított választó-kerületekbe iratta be, mint az előtt, hanem a régiekbe osztotta be; úgy hogy lassanként minden kerület különböző, az egész római területen elszórt, községekből alakult össze. Ily választó-kerületek mellett, melyek átlag 8000, a városiak természetesen több, a vidékiek kevesebb szavazót számláltak, s melyekből a helyi összefüggés és belső egység hiányzott, a határozott vezetés és a szükséges előleges tanácskozás már lehetetlenné vált; mely hiánynak annál érezhetőbbnek kellett lennie, miután magát a szavazást nem előzte meg a szabad vitatkozás. Habár továbbá a római polgárság teljesen képes volt a maga községi érdekeit felismerni; mégis oktan sőt egyenesen nevetséges dolog volt a legnagyobb és legnehezebb kérdésekben, melyeket az uralkodó világhatalomnak meg kellett oldania, a döntő szóval egy csomó jó szándékú, de esetlegesen összezsúfolt parasztot ruházni fel, és ily emberekkel itéltetni utolsó fórumban hadvezéri kinevezések és államszerződések felett, kik saját végzéseiknek sem okait sem következményeit nem ismerték. És csakugyan, a római ösgyűlések minden, a tulajdonképi községi ügyek keretén túl fekvő ügyekben kiskorú, sőt gyakran együgyű szerepet játszottak. Rendszerint ott ácsorogtak az emberek és mindenre igent mondtak; midőn pedig kivételképen saját eszöket követve nemet mondtak, mint például a Makedónia elleni hadizenet alkalomával 554-ben, akkor kétségkívül a malom alatti politika csinált nyomorúságos és nyomorúltan végződő ellenzékot az állami politikának. — Végre a független polgári rend mellé állt a védenczek csöcseléke formaszerinti egyenjogúságban, és tényleg gyakran már túlnyomó hatalommal. Az intézmények, melyekből keletkezett, ősrégiak voltak. Az előkelő római emlékezetet meghaladó idők óta

200.

A városi csöcselék keletkezése.

néni kormányhatalmat gyakorolt szabadon - bocsátottai és zsellérei felett, kik viszont minden fontosabb ügyekben hozzá fordultak tanácsért; a mint hogy például az ily cliens nem egykönnyen házasította meg gyermekeit a nélkül hogy előbb patrónusának beleegyezését ki ne kérte volna, s igen gyakran egyenesen ez csinálta a házasságokat. Midőn azonban az aristokrátiából tulajdon úri osztály lett, melynek kezében nem csak a hatalom, hanem a gazdagság is egyesült, a védenczek kegyenczekké és koldusokká sülyedtek; és a gazdagok ez új uszályhordozó tömege külsőleg úgy mint belsőleg aláásta a polgári rend helyzetét. Az aristokratia nem csak tűrte e védenczi viszonyt, hanem azt úgy pénzügyileg mint katonailag ki is zsákmányolta. Így például a régi fillérgyűjtéseket, melyek azelőtt főkép csak vallási célokra és érdemes emberek temetése alkalmával rendeztetek, most tekintélyes férfiak — először Lúcius Scípió 568-ban, egy rendezni szándékolt népünnep alkalmából — arra kezdték használni, hogy rendkívüli alkalmakkor a közönséget megadóztassák. Az ajándékozásokat a törvény főkép azért korlátozta (550), mert a senátorok elkezdtek e név alatt rendes adót szedni védenceiktől. Az úri osztály ezen farka azonban mindenek felett a comítiumok feletti uralkodásra szolgált eszközül; s a választások eredménye világosan mutatja, mily hatalmas versenytársa lett a függő tömeg már e korban a független középosztálynak. — A csőcseléknek rohamos szaporodását főkép a fővárosban, melyet e körülmény előfeltételez, különben még más is bizonyítja. A szabadon-bocsátottak emelkedő számára és jelentőségére mutatnak azon tárgyalások a községi gyűlésekben való szavazási jogok felett, melyek már az előbbi században megkezdődtek s ebben folytattattak, és a senátusnak azon, a hannibáli háboru alatt

186.

204.

hozott nevezetes határozata, mely a tisztességes szabadon-bocsátott asszonyoknak a nyilvános gyűjtésekben részt venni engedett és a szabadon-bocsátott apák törvényes gyermekeinek megengedte azon tiszteleti jelek viselését, melyek addig csak a szabadon születettek gyermekeit illették meg. A szabadon-bocsátottaknál alig lehetett különbség a Rómába átköltöző hellenek és keletiek többsége is, kik ép oly letörölhetetlenül magokon viselték a nemzeti, mint amazok a jogi szolgáltság bélyegét. — De nem csak e természetes okok hatottak közre a fővárosi csőcselék felszaporodására, hanem másfelől sem a nemesség, sem a demagógia nem menthetők fel azon vád alól, hogy azt rendszeresen felnevelték, s a mi még a régi polgári szellemből benne megvolt, azt hízelkedés és még elvetendőbb eszközök segélyével lelkéből kiirtották. A választó közönség még minden rétegében becsületesebb volt, sem hogy a közvetlen választási megvesztegetést nagy mérvben alkalmazni lehetett volna; de közvetett úton a jelöltek már a legdicstelenebb módon hajhászták a szavazók kegyét. A hivatalnokok, nevezetesen az ædílek azon régi kötelessége, melynél fogva gondoskodniok kellett a gabona olcsó áráról és felügyelniök a játékokra, azzá kezdett fajulni, a miből végre a császári kor városi csőcselékének irtóztató jelszava

támadt: ingyenkenyér és örökös népünnep. Ama nagy gabnaszállítmányok, melyeket vagy a tartományi helytartók bocsátottak a római piaczi hatóság rendelkezésére, vagy melyeket gyakran magok a tartományok ingyen küldtek Rómába, hogy egyes római hivatalnokok kegyét megnyerjék, a hatodik század közepétől fogva lehetővé tették az ædílekre nézve, hogy a fővárosi polgári lakosságnak potomon adhassanak gabonát. Nem csuda, mondá Cátó, hogy a polgárság nem hallgat többé a jó tanácsra, — hiszen a

A tömeg
rendszeres
megrontása.

Gabnakiosz-
tás.

hasznak nincs füle. A népmulatságok ijesztő mérvben szaporodtak. Ötszáz éven át beérte a község egy játszóhellyel és évenként egy népünneppel; az első született római demagóg, Gáius Flamínus, egy második népünnepet és második játszóhelyet csinált hozzá (534) *) s lehet, hogy ezen intézkedéssel, melynek irányzatát már az új ünnep neve: „plebejus játékok“ is eléggé megjelöli, vásárolt magának engedélyt a Trasiménus tó melletti ütközet megvívására. Az egyszer megkezdett úton gyorsan haladtak tovább. A Ceresnek, a plebejusság védistenségének tiszteletére tartott ünnep, ha egyáltalában újabb, mégis csak kevéssel lehet újabb a plebejus ünnepnél. Továbbá a sibyllai és marciusi jóslatok utasítása nyomán már 542-ben egy negyedik népünnepe szerveztetett Apolló, 550-ben egy ötödik a nagy anya tiszteletére, ki Phrygiából újonnan költözött át Rómába. Ezek a hannibáli háboru súlyos évei voltak — az Apolló-játékok első ünneplése alkalmával a polgárság magáról a játszóhelyről szólíttatott a zászlók alá —; Itália sajátságos deisidæmóniája lázas izgatottságban volt és nem hiányoztak emberek, kik azt felhasználták arra, hogy segélyével sibyllai és profétai jóslatokat hozzanak forgalomba s magokat ezek tartalma és a mellettök való felszólalás által a tömeg kegyeibe ajánlják; alig hibáztathatjuk tehát a kormányt azért, hogy ily dolgokban engedékeny volt azon polgárság iránt, melytől oly óriási

220.

212.

204.

*) A circus fekvése ki van mutatva. A plebejus játékok keletkezéséről nincs régi hagyomány (mert az nem az, a mit az ál Asconius mond *Orell.* 143. l.); miután azonban a flaminiusi circusban ünnepeltettek (Val. Max. 1, 7, 4) és bizonyos, hogy először 538-ban, négy évvel annak felépülése után fordulnak elő (Liv. 23, 30), ez a fentebb mondottakat eléggé bizonyítja.

173.

áldozatokat kellett követelnie. De a mit egyszer engedélyezett, az állandóan fennmaradt; sőt a játékok száma még nyugalmasabb időben (581) is szaporodott, ámbár csak egy csekélyebb népünneppel, a Flóra tiszteletére rendezett játékokkal. Ez új ünnepélyek költségeit az egyes ünnepek kiállításával megbízott hivatalnokok saját zsebökből fedezték — így a curúlis ædílek a régi népünnepen kívül még az istenek anyjának és Flórának ünnepét is, a plebejus ædílek a plebejus játékok és Ceres ünnepét, a városi prætor az apollói játékokat. Talán azzal mentették magokat önmagok előtt, hogy az új népünnepek terhét legalább nem a közpénztár viseli; pedig a valóságban sokkal kevesebb hátránnyal járt volna a község költségvetését néhány felesleges kiadási tétellel terhelni, mint megengedni, hogy egy népmulatság kiállítása a legfőbb községi hivatal viselésére nézve tényleg mellőzhetetlen qualificációvá legyen. Ezentúl a consuli jelöltek az ezen játékokra való költekezésben úgy versenyeztek egymással, hogy azoknak költségei végre hihetetlen magasságra emelkedtek; az pedig természetesen nem ártott a reménybeli consulnak, ha ezen, mintegy törvényes kötelezettségeken kívül még valamely önkénytes „szolgáltatással“ (*munus*), egy saját költségére rendezett vívójátékkal állt elő. Lassanként a játékok pompája lett azon mérték, mely szerint a választó közönség a consulságra törekvők érdemes voltát megítélte. A nemességnek természetesen keményen kellett fizetnie — egy tisztességes vívójáték 720,000 sesterciusba (50,000 tallér) került —; de szívesen fizetett, miután ezzel a politikai pályát a vagyontalanok előtt elzárta. A corruptió azonban nem szorítkozott a piacra, hanem már elharpózkodott a táborban is. A régi polgárkatonaság boldog volt, ha harci munkájáért némi kárpótlást és szerencsés

körülmények közt csekély győzelmi díjt hozhatott haza magával; az új hadvezérek, élőkön Scípió Africánussal, már teli kézzel szórták közéje úgy a római mint a zsákmányból került pénzt — e felett veszett össze Cátó Afrikában, a Hannibál elleni utolsó hadjáratok alatt Scípióval. A második makedóniai és a kis-ázsiai háboru veteránjai már egytől-egyig vagyonos emberek gyanánt tértek haza; már a jobbak is dícsérni kezdték azon hadvezért, ki a tartományi lakosok adományait s a harczy szerzeményt nem foglalta le a maga és közvetetlen kísérete számára és kinek táborából nem egy pár ember tért vissza arannyal, hanem igen sok ember ezüsttel zsebében — hogy az ingó zsákmány is az államot illeti, azt már el kezdték feledni. Midőn Lúcius Paullus ismét a régi módon bánt el a zsákmánnyal, kis híja volt, hogy saját katonái, főkép a gazdag zsákmányra való kilátás által nagy számban hozzácsalt önkénytesek, egy néphatározat segélyével meg nem vonták a pydnei győzőtől a diadalmenet dicsőségét, melyet már pazarúl szórtak mindenkinek, a ki három ligúriai falut levert. — Hogy a polgárság hadi fegyelme és katonai szelleme mennyit szenvedett ezen átmenet alatt, melyben a háboru rablómesterséggé lett, az a Perseus elleni hadjáratokban felismerhető; s az elharapódzó gyávaság a bohózzattal határos módon nyilatkozott a csekély istriai háborúban (576), midőn egy kis csetepaté következtében, melyet a hír lavína-módra nagygyá tett, a rómaiak szárazföldi serege és hajóhada, sőt magok az otthon lévő itáliaiak is futásnak eredtek, s midőn Cátó szükségesnek látta földieinek dorgáló beszédet tartani gyávaságuk miatt. Ebben is az előkelő fiatalság járt elül. A censorok már a hannibáli háboru folyama alatt (545) szükségesnek tartották a lovag-lajstromon álló katonakötelezettek hanyagsága ellen

A katonai szellem hanyatlása.

178.

209.

180. komoly büntetésekkel fellépni. E korszak vége felé (574?) egy polgársági végzés megállapította, hogy a ki bármily községi hivatalt akar viselni, köteles legyen tíz évi katonai szolgálatot kimutatni, hogy ezzel a nemesség fiait a hadseregbe való belépésre szorítsa. — De semmi sem mutatja annyira az igazi büszkeség s az igazi becsület hanyatlását a felül és alul állóknál egyiránt, mint az ismertető jelek és címek hajhászása, melyet külső jelenségeiben eltérőleg, a dolog lényegében azonban ugyanazon módon tapasztalunk minden rendű- és rangúaknál. A diadalmenet dicsősége után úgy törte magát mindenki, hogy alig sikerült fenntartani a régi szabályt, mely a diadalmenetet csak azon rendes legfőbb hivatalnoknak engedte meg, ki a község hatalmát nyílt ütközetben növelte, a mi által különben nem ritkán a legfontosabb sikerek fő indítói elestek e megtiszteltetéstől. Már el kellett nézni, hogy azon hadvezérek, kik hiába kísértették meg vagy nem remélték a diadalmenetet a senátustól vagy polgárságtól megnyerhetni, saját szakállukra legalább az albai hegyre vonúljanak fel
231. diadalmi menetben (először 523). Már alig volt valakinek egy csetepatéja valamely ligúr vagy corsicai csapattal, melyet méltónak ne tartott volna rá, hogy jogcímén diadalmenetet kérjen. Hogy békés triumphátorok, minők például az 573. évnek consulai voltak, többé ne támadhassanak, a diadalmenet engedélyezése oly nyílt ütközet kimutatásához köttetett, mely legalább 5000 ellenségnek életébe került; de hamis hadijelentések által már e bizonyíték is kijátszatott, sőt már az előkelő házakban nem egy ellenséges fegyverzetet lehetett pompázni látni, mely semmiféle csataterről nem került oda. Míg azelőtt az egyik évbeli fővezér becsületbeli dolognak tartotta a következő évben utódjának törzskarába belépni, most már az új divatú gög
- 181.

elleni tüntetésnek tekintetett Cátó eljárása, ki consuláris létére Tibérius Semprónius Longus (560) és Manius Glabrio (563) alatt mint haditribún szolgálatba lépett. Azelőtt a ki szolgálatot tett a községnek, egyszer mindenkorra megelégedett a község köszönetével; most minden szerzett érdem maradandó kitüntetést látszott követelni. Már a mylæi győző (494) Gáius Duilius kieszközölte magának, hogy midőn esténként a főváros utczáin megjelent, kivételképen egy fáklyahordó és egy sípos járjon előtte. Az igen gyakran a megtiszteltnek költségén emelt szobrok s emlékkövek oly közönségesekké lettek, hogy a gúnyolódók kitüntetésnek nyilváníthatták, ha valakinek sikerült nélkülök ellennie. De efféle tisztán személyes megtiszteltetések nem soká tartattak elégségesnek. Divatba jött a győzőnek és utódainak maradandó mellékneveket gyártani az általa kivívott győzelmekről, s e szokásnak főkép a zámái győző vetette meg alapját, midőn önmagát Afrika, öcsését Ázsia, unokatestvérét pedig Spanyolország emberének nevezte *). A nagyok példáját követték a kicsinyek. Midőn az úri rend nem röstellte a temetési szertartás rangosztályait megállapítani és a volt censornak bíbor halotti köntöst decretálni, akkor a szabadon-bocsátottaknak sem lehetett rossz néven venni, ha ők is megkövetelték, hogy legalább fiaikat felcziczomázhassák az irígyelt bíborszegélylyel. Az öltöny, gyűrű és amulet-szelencze nem csak a polgárt és

*) Az ily melléknévnek első biztos példája a Manius Valérius Maximus 491-iki consulé, ki mint messánai győző a Messalla nevet vette fel; hogy a 419-ki consul hasonló módon nevezetett volna Calénusnak, az nem áll. A valériusi és fábiusi nemzetségek Maximus mellékneve nem egészen egynemű.

polgárnőt különböztette meg az idegentől s a rabszolgától, hanem a szabadon születettet is a volt szolgától, a szabadon születettnék fiát a szabadon-bocsátott szülők fiától, a lovag és senátor fiát a közönséges senátortól — és mindezt cselekedték oly községben, melyben minden a mi benne jó és nagy volt, a polgári egyenlőség műve volt!

A község kebelében támadt szakadást az ellenzékben is feltaláljuk. A hazafiak a parasztságra támaszkodva emelnek hangosan szót a reformokért; a demagógia a fővárosi tömegre támaszkodva lát munkájához. Ámbár e két irány teljesen el nem választható, hanem többszörösen egymásba fűződik, mégis szükséges azokat a vizsgálat alkalmával egymástól elkülöníteni.

Reformpárt.

Cátó.

234—149.

A reformpárt mintegy megtestesülten áll előttünk Marcus Porcius Cátó személyében (520—605). Cátó, a régibb, még Itáliára szorítkozó és a világalomtól idegenkedő rendszernek utolsó nevezetes államférfia, ez okból utóbb a régi szabású valódi rómaiak példányképeül szerepelt; de helyesebb lesz őt azon opposíció képviselőjének tekintenünk, melyet a római középosztály az új hellen-kosmopolitikus nemesség ellen kifejtett. Az eke szarva mellett született ifjút birtokos szomszédja, az idő irányával ellenszenvező csekély számú nemesek egyike, Lúcius Valérius Flaccus vonta a politikai pályára; a becsületes patricius a nyersabíni parasztot épen arravaló embernek tartotta, hogy útjába álljon a kor árjának; és nem csalódott benne. Cátó, Flaccus pártfogása alatt, és régi jó szokás szerint szóval és tettel szolgálva polgártársait és az államot, kiküzdötte magának a consulságot, a diadalmenetet, sőt még a censorságot is. Tizenhét éves korában belépve a polgárör-ségbe, az egész hannibáli háborút a Trasiménus tó melletti

ütközettől a zamai csatáig végig harczolta, szolgált Marcellus és Fábius, Néró és Scípió alatt, s Tarent és Sénya mellett, Afrikában és Sardíniában, Spanyolországban és Makedóniában, egyiránt kitűnő katonának, törzstisztnak és hadvezérnek bizonyította magát. A vásártéren épen úgy megállt, mint a csatatéren. Félelmet nem ismerő s minden visszavágásra kész beszéde, nyers és találó humora, a római jog és római viszonyok ismerete, hihetetlen mozgékony-sága és testének vas ereje, kezdetben tekintélyt szereztek neki a szomszéd városokban, utóbb pedig, midőn a főváros piacán és cúriájában nagyobb színpadra lépett, kora legbefolyásosabb ügyvédévé és állami szónokává tették. Azon hűt pengette, melyet Manius Cúrius, kit a római államférfiak közül eszményképének választott, pendített meg először; egész életét arra fordította, hogy az elharapódzó süllyedésnek becsületesen, a maga módja szerint, minden irányban ellentálljon, s a kor új szellemével még nyolczvanöt éves korában is megmérkőzött a vásártéren. Szép épen nem volt — ellenségei azt állították, hogy zöld szeme és veres haja van — és nem volt nagy ember, legkevesebb pedig messzelátó államférfi. Alapos politikai és erkölcsi korlátoltságában, folyton a régi jó idők eszményképével szembe előtt és ajkán, önfejűen megvetett mindent a mi új volt. Önmaga iránti szigorúsága által, véleménye szerint, minden más iránt is könnyörtelen szigorra és keménységre jogosítva, becsületes és tiszteletre méltó volt, de sejtelmével sem bírt oly kötelességeknek, melyek a rendőri rendszabályok és a kereskedői becsületesség határain túl feküdtek, egyiránt ellensége minden éretlenségnek és aljasságnak úgy, mint minden elegantiának és genialitásnak, és mindenképp ellenségeinek ellensége lévén, soha sem kísérté meg a bajok forrását betemetni, s egész

életén át a bajnak csak ismertető jelei, főkép pedig személyek ellen küzdött. Az uralkodó urak ugyan előkelő kicsinyléssel nézték az ősökkel nem bíró kolompost, és, nem helytelenül, azt hitték hogy sokkal messzebb látnak nálánál; de a senátusban és azon kívül tenyésző elegáns romlottság titokban mégis remegett a büszke, republikánus magatartású, agg erkölcsbíró, a hannibáli háboru sebekkel borított veteránja, a nagybefolyású senátor s a római parasztság bálványa előtt. Előkelő collegáinak rendre fejökre olvasta bűneik lajstromát, a nélkül ugyan, hogy bizonyítékok dolgában túlságos lelkiismeretességgel járt volna el, s kétségkívül különös élvezettel azoknak, kik neki személyesen útjába álltak vagy őt ingerelték. Ép oly bátran mutatta ki és rosszalta a polgárság előtt is ennek minden helytelen tettét és minden új visszaélését. Keserű s haragos támadásai temérdek ellenséget szereztek neki s a kor leghatalmasabb nemesi cotteriáival, főkép a Scípiókkal és Flamíniusokkal nyilvános, engesztelhetetlen viszályban élt: negyvennégyyszer emeltek nyilvánosan vádat ellene. A parasztság azonban — és ez jellemző arra nézve, mily hatalmas volt még e korban a római középosztályban az onszellem, mely a cannæi napot elviselhetővé bírta tenni — a reform tekintetekre nem hajtó előharczosát soha sem ejtette el választásaiban; sőt midőn Cátó 570-ben nemes eredetű elvtársával, Lúcius Flaccussal a censorságra törekedett és előre kijelentette, hogy ők e hivatalban a polgárságot főben és tagjaiban alaposan megtisztítani szándékoznak, a polgárság, a nemesség minden erőlködései daczára, megválasztotta a két félelmes embert, s ennek csakugyan el kellett néznie, a mint a nagy tisztító ünnep megtartatott, s ez alkalommal az afrikai Scípió öcsese a lova-

gok, a görögök megszabadítójának testvére pedig a senátorok lajstromából kitöröltetett.

Ezen a személyek ellen viselt háboru, és a kor Rendőri re-
form. szellemének az igazságszolgáltatás és rendőrség segélyével való elfojtására tett gyakori kísérletek, bármily tiszteletre méltó volt is azon meggyőződés, melyből eredtek, még sem voltak egyébre képesek, mint legfeljebb arra, hogy a corruptio áráját rövid időre feltartóztassák; és ha figyelemre méltó, hogy Cátó ennek daczára, vagy inkább ennek segélyével, képes volt politikai szerepét eljátszani, másfelől ép oly jellemző, hogy neki ép úgy nem sikerült az ellenpárt koryphaeusait, mint ezeknek nem sikerült őt megbuktatniok, s hogy azon számadási pörök, melyeket ő és elvtársai indítottak meg a polgárság előtt, legalább a politikailag fontos esetekben egytől-egyig ép úgy nem vezettek semmi eredményre, mint nem a Cátó ellen emelt vádak. E vádaknál nem sokkal több hatással bírtak azon rendőri törvények sem, melyek e korban roppant mennyiségben hozattak, főkép a fényűzés korlátozására és a takarékos és rendes háztartási mód életbeléptetésére, s melyeknek egy részéről még szükséges lesz a nemzetgazdászati viszonyok előadásában megemlékeznünk. — Sokkal gyakorlatibbak és hasznosabbak voltak az elharapódzó hanyatlás közvetett megakasztására tett kísérletek, melyek sorában kétségkívül első helyen az új paraszttelkeknek az uradalmi jószágok földjéből való kiútalványozása áll. E kiosztás az első és második karthágói háboru közti időben, s ismét ez utóbbinak végétől körülbelül e korszak végeig nagy számban és jelentékeny terjedelemben eszközöltetett; legfontosabb esetei a picénumi possessiók kiosztása Gáius Flamínus által 522-ben, nyolcz új tengeri gyarmat alapítása 560-ban, és mindenek felett az Apennín és Pó közti tartomány nagy-

Földkiosztás.

218.189—177.

mérvű betelepítése Placentia, Cremóna, Bonónia és Aquileia latin gyarmatok, és Potentia, Pisaurum, Mutina, Parma és Luna polgárgyarmatok által 536-ban és az 565—577-ki években. Ez áldásthozó alapítások túlnyomó részét a reformpártnak tulajdoníthatjuk. Cátó és elvtársai követelték ezeket, utalva egyfelől Itália elpusztítására a hannibáli háború által s a paraszttelkek és általában a szabad itáliai lakosság számának ijesztő csökkenésére, másfelől az előkelőknek tulajdonúl és tulajdon gyanánt bírt nagyterjedelmű possessióikra a cisalpíni Galliában, Samniumban s az apúliai és bretti tartományokban; és habár a római kormány e követeléseket valószínűleg nem teljesítette oly mértékben, minőben tehette és tennie kellett volna, még sem zárta el fülét a belátó férfi intő szava előtt. — Ronkon természetű ezzel azon indítvány, melyet Cátó a senátusban tett a végből, hogy a polgárlovasság hanyatlásának négy száz új lovas állomás felállítása által gátot vessen. Az erre megkivántató pénzben az állampénztár nem szenvedhetett hiányt; mégis úgy látszik, hogy e javaslat hajótörést szenvedett a nemesség exclusív szellemén s azon törekvésén, melylyel azokat, kik csak lovasok voltak, nem egyszersmind lovagok, a polgárlovasságból kiszorítani igyekezett. A nehéz háborús idők azonban, melyek még a római kormányt is azon, szerencsére szerencsétlenül járt, kísérletre bírták, hogy seregeinek számára keleti szokás-ként a rabszolgavásáron szedjen újonczokat, kierőszakolták azon minősítvényeknek, melyek addig a polgárseregben való szolgálathoz megköveteltettek: a szabadon születtségnek és a 11,000 assnyi (300 tallér) minimális censusnak lejjebb szállítását. Nem tekintve azt, hogy a 4000-től 1500 assig (115 és 43 tallér) becsült szabadon születetteket és minden szabadon-bocsátottat bevontak a hajóhad

Reformok a
hadi szolgál-
latban.

szolgálatba, a legionárius számára a legkisebb census 4000 assra (115 tallér) szállíttatott le, és szükség esetében a hajóhadi szolgálatra kötelezettek, sőt még az 1500-tól 375 assig (43 és 11 tallér) megbecsült szabadon születettek is besoroztattak a polgári gyalogságba. Ezen, valószínűleg az előbbi korszak végén, vagy a jelennek elején végbement, újítások kétségkívül ép oly kevéssé voltak párttörekvések eredményei, mint egykor a serviusi hadi reform; de annyiban mégis lényeges előnyére szolgáltak a demokratikus pártnak, a mennyiben a polgári terhek viselésével először a polgári igények, azután pedig a polgári jogok is szükségkép egyensúlyba helyezkedtek. A szegények és a szabadon-bocsátottak kezdtek számot tenni az államban, a mióta azt szolgálták; s főképp ebből támadt e kor alkotmány-módosításainak egyik legfontosabbika, a centúriák comítiumainak átalakítása, mely igen valószínűleg ugyanazon évben eszközöltetett, melyben a Sicíliáért vítt háboru véget ért (513). — Az eddig fennállott szavazási rend szerint a centúriák comítiumaiban, habár nem a birtokosok szavaztak többé kizárólag, mint Appius Claudius reformja előtt, mégis a vagyonosok voltak túlsúlyban, először a lovagok szavaztak, vagyis a patrícius - plebejus nemesség, utánok a legtöbb adót fizetők, vagyis azok, kik legalább 100,000 assnyi (2900 tallér) vagyont mutattak ki a censor előtt *); s e két osztály, ha összetartott, döntött

A centúriák reformja.

241.

*) Az eredeti római census tételeiről nehéz valami határozottat mondanunk. Később, mint tudjuk, az első osztály minimális censusának 100,000 ass vétetett, melyhez a többi négy osztály censusai (legalább körülbelül) ezen arányban állnak: $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$. E tételeket azonban már Polybios és minden utóbbi író a könnyű assra (= $\frac{1}{10}$ denár) magyarázza, s úgy látszik, ehhez kell ragaszkodnunk,

el minden szavazást. A négy következő osztály adófizetőinek szavazati joga kétséges súlyú volt, azoké pedig, kiknek becsúje a legalsó osztálytétel, 11,000 ass (300 tallér), alatt állt, lényegében véve illusoriussá vált, míg a szabadon-bocsátottak kevés kivétellel épen nem bírtak szavazati joggal. Az új rendezésben a lovagság, ámbár elkülönözött osztályait megtartotta, az előszavazás jogát elvesztette, s az egy oly szavazási osztályra ruháztatott, mely az első osztályból sorshúzás útján választatott ki, továbbá a szabadon-bocsátott egyenlővé tétetett a szabadon születettel s végre az öt osztály mindenikének egyenlő számú szavazat adatott *), úgy, hogy, még ha a polgárság ön-

habár ugyanezen összegek a vocóniusi törvényre vonatkozólag nehéz assok (= $\frac{1}{4}$ denár) gyanánt vétetnek is fel (Geschichte des röm. Münzwesens 302. l.). Appius Claudius azonban, ki földbirtok helyett először 442-ben fejezte ki pénzben a census tételeit, ezek megállapításánál nem élhetett a könnyű assal, mely először 485-ben jött szokásba. Tehát vagy nehéz assokban fejezte ki ezen összegeket, s ezek utóbb a pénz-reductió alkalmával könnyűekre számíttattak át, vagy az utóbbi számokat állapította meg s ezek utóbb a pénz-reductió daczára változatlanul maradtak, mely művelet ez esetben az osztálytételeknek több mint felével való leszállítását foglalta volna magában. Mindkét feltevés ellen nyomós kifogásokat lehet tenni; mégis az első hihetőbbnek látszik, mert ily óriási lépés a demokratikus irányban sem az ötödik század végére nézve, sem egy pusztán administratív rendszabály mellékes következménye gyanánt nem valószínű, és ha megtétetett volna, aligha tűnt volna el végkép a hagyományból. Egyébiránt a 100,000 könnyű asst vagy 40,000 sesterciust bátran egyértékűnek tekinthetjük a talán 20 holdnyi eredeti római teljes telekkel; úgy hogy e szerint a becslés tételei általában csak a kifejezésben változtak volna meg, nem pedig érték dolgában.

*) Az öt osztálytételnek megállapítása 100,000, 75,000, 50,000, 25,000 és 11,000 assban (2900, 2175, 1450, 725 és 300 tallér) kapcsolatban azon feltevéssel, miszerint mindenik osztály egyenlő számú

magában egyet értett is, a többséget mégis csak a harmadik osztály szavazatai döntötték el. A centúriák e reformja képezte az alkotmány első fontos módosítását, melyet az új ellenzék a nemesség ellenében kivívott, első diadalát a tulajdonképi demokrátiának. Ezáltal egyfelől a nemesség előszavazási jogának megszűnését, másfelől a választási jog egyenlőségét érte el. A nemesség azon előszavazási jogának fontosságát alig becsülhetjük elég nagyra, főkép e korban, melyben a nemesség tényleges befolyása az összes polgárságra folytonos növekedésben volt. Mert e korban még a tulajdonképi junkerség is elég hatalommal bírt arra, hogy a második consuli és második censori állomást, melyek a törvény szerint egyaránt nyitva álltak a patrícusok és plebejusok előtt, és pedig amazt e kor végéig (582), ezt még egy emberkorral tovább (623), pusztán a maga embereivel töltse be; sőt arra is, hogy a legveszélyesebb pillanatban, mely a római köztársaság életében előfordult, a cannæi ütközetet követett válság alatt, a plebejus Marcellusnak, kit mindenki a legtehetségesebb

172. 131.

szavazatokkal bírt, közel hozza azon lehetőséget, hogy a valamely magasabb, főkép az első osztályba becsült személyek összes száma nagyobb volt a reá közvetlenül következő osztályba sorozottak számánál. Ezen magában véve igen alapos kifogás azonban nem igen sokat nyom a latban, miután a censorok a szavazati osztályok elválasztásában, a mi felfogásunkból tekintve a dolgot, szerfelett meglepő önkénnyel jártak el; ez esetben a felsőbb osztály legtöbb adót fizetőit alkalmasint a következő alsóbb osztályba írták be mindaddig, míg a kettőben foglalt egyének száma egyenlővé nem lett, s valószínűleg ez oka annak, miért teszik az első osztály censusát hol 100.000, hol 110.000, hol 125.000 assra. A rendszabály czélja kétségkívül az volt, hogy azoknak, kik egyáltalában bírtak szavazati joggal, főkép az első három osztálynak, minőségileg egyenlő választási jogot juttasson.

tisztnek ismert el, teljesen törvényes megválasztatását a patrícus Paullus halála által megüresedett consuli hivatalra, csupán plebejus volta miatt, megsemmisítse. E mellett azonban jellemző még ezen reform lényegére is, hogy az előszavazás jogát csak a nemességtől, nem pedig a legtöbb adót fizetőktől vonta meg, hogy a lovag-centúriáktól elvett előszavazási jogot nem egy, talán sorshúzás útján az összes polgárság kebeléből kiválasztott osztályra, hanem kizárólag az első osztályra ruházta. Legalább elméletileg még mélyebben ható változás volt a választási jognak egyenlővé tétele a szegény és gazdag, a szabadon született és szabadon-bocsátott adófizetőkre nézve, úgy hogy a legtöbb adót fizetőknek a szavazatok összes számának fele helyett csak mintegy egy ötöde maradt. Azonban ez újítások egyik legfontosabbikát, gyakorlati tekintetben talán éppen legfontosabbikát, a szabadon-bocsátottaknak egyenlővé tételét a szabadon születettekkel, húsz évvel

220. utóbb (534) maga a reformpárt legnevezetesebb embereinek egyike, Gáius Flamínus censor, ismét semmivé tette, s azokat a centúriákból kizárta, — mely rendszabályt Tibérius Semprónius Gracchus censor, a római forradalom

169. két indítójának apja, ötven évvel utóbb (585) az újonnan ismét betolakodó szabadon-bocsátottak ellen még élesebben ismételt. A centúriák reformjából ez után, nem tekintve annak a lovagi rend előjoga ellen intézett határozatát, megmaradt a vagyoni különbségnek politikai megszüntetése a legalsó adótételnél magasabbra becsült polgárok közt, s az egyáltalán szavazásra jogosított polgárok egyenlő választási joga. Nagyjában ugyanezen módon volt már régóta minden birtokos szabad polgárnak egyenlő szavazati joga a tribusok comítiumain, míg a nembirtokosoké és a szabadon-bocsátottaké meglehetősen értéktelenné tétel

azáltal, hogy a harminczöt negyed közül négybe szorítottak össze. Az összes eredmény tehát abban állt, hogy a centúriák comítiumai a tribusok comítiumain már érvényben álló elv szerint alakították át; a mit már az is ajánlatossá tett, hogy a választások, törvényjavaslatok, bűnügyi vádak és általában minden, a polgárság közreműködését igénylő ügyek egytől-egyig a tribusok comítiumai elé vitettek, a nehézkes centúriák pedig alig hivattak össze máskor, mint midőn az alkotmány értelmében szükséges, vagy legalább szokásos volt összehívásuk, hogy a censorokat, consulokat és praetorokat megválasszák és a támadó háborút elhatározzák. E reform tehát nem hozott új elvet az alkotmányba, hanem oly elvet, mely a polgárság gyűléseinek gyakorlatilag gyakoribb és fontosabb nemében már régóta irányadó volt, általános érvényűvé tett. E reformok demokratikus, de korántsem demagogikus iránya világosan kitűnik abból, hogy minden valóban forradalmi pártnak tulajdonképi támaszai: a proletárság s a szabadonbocsátottak, úgy a centúriákban, mint a tribusokban, ezután is háttérbe maradtak szorítva. Ez okból ezen, az ősgyűlésekben irányadó, szavazati rendszer megváltoztatásának gyakorlati fontosságát nem is szabad túlságos nagyra tartanunk. Az új választási törvény elvben ugyan teljessé tette a polgári egyenlőséget, de egy új, politikailag privilegiált, rendnek ezzel egyidejű keletkezését nem gátolta, s talán még lényegesen nem is nehezítette meg. Bizonyára nem csupán, kétségkívül hiányos, hagyományaink hibája, hogy e sokat megbeszélte reformnak tényleges behatását a dolgok politikai menetére sehol ki nem mutathatjuk. Egyébiránt e reformmal, mely az egyáltalában szavazásra jogosított polgárok szavazati jogát egyenlővé tette, benső összefüggésben áll még — a mit már említettünk — a

szavazati joggal nem bíró római polgárközségek megszüntetése és fokozatos beolvadásuk a teljes polgárközségbe. A haladási párt nivelláló szelleme magával hozta a polgárság kebelén belül fennálló ellentételek kiegyenlítését, míg egyidejűleg a polgárok és nempolgárok közti szakadás mind szélesebb és mélyebb lett. — Ha összefoglaljuk, a mit e korban a reformpárt akart és kivívott, úgy találjuk, hogy kétségkívül hazafiasan és erélyesen igyekezett az elharapódzó hanyatlásnak, mindenek felett a parasztság fogyásának s a régi szigorú és takarékos erkölcsök meglazulásának, de egyszersmind az új nemesség túlhatalmas politikai befolyásának is gátot vetni, s hogy bizonyos mértékben e cél el is érte. De magasabb politikai cél nem találunk törekvéseiben. A tömeg kedvetlenségének, a jobbak erkölcsi bosszankodásának ezen opposíció ugyan hozzámért és erőteljes kifejezést adott; de sem a baj forrását világosan fel nem ismerte, sem biztos terve nem volt a nagyban és egészben való javításra. Mindezen, egyébként igen tiszteletre méltó törekvéseket bizonyos gondolathiány jellemzi s a védők tisztán védelmi magatartása kevés jót jósolt a jövőre. Vajon képes lehetett volna-e az emberi leleményesség a bajt egyáltalán meggyógyítani, e kérdést bátran felelet nélkül hagyhatjuk, de e korban úgy látszik, a római reformátorok inkább jó polgárok, mintsem jó államférfiak voltak, és a régi polgárság nagy háborúját az új kosmopolitismus ellen, a magok részéről némileg ki nem elégítő eszközökkel és nyárspolgárok módjára viselték.

A reform-
törekvések
eredményei.

Demagogia.

Azonban, valamint a polgárság mellett e korban felnevekedett a csöcselék, úgy lépett már a népnek hizelgő demagogia is a tiszteletre méltó és hasznos ellenzék mellé. Már Cátó is ismeri azoknak mesterségét, kik úgy szen-

vednek a beszéllés maniájában, mint mások az ital vágyában vagy az álomkórságban; kik, ha önkényt nem kapnak, bérelnék magoknak hallgatóságot, s kiket az ember, mint a vándorló csuda-doktort, meghallgat a nélkül, hogy hallgatna rájuk, nem még hogy hozzájuk fordulna, ha segítségre szorúl. Az öreg a maga nyers modorában rajzolja ezen, a görög piaci fecsegők példájára keletkezett, tréfáló s élcelő, énekekre és tánczra minden pillanatban kész uracsokat; az ilyen, úgy mond, mire sem használható jobban, mint hogy a menetben bohócként mutogassa magát és szót váltson a közönséggel, mert hiszen nála egy darab kenyérért egyiránt eladó a beszéd s a hallgatás. És e demagógok csakugyan leggonoszabb ellenségei voltak a reformnak. A míg ez mindenek felett és minden irányban erkölcsi javításra törekedett, addig a demagogia inkább a kormány jogkörének megszorításán és a polgárságének kiterjesztésén dolgozott. Az első tekintetben a legfontosabb újítást a dictátorság tényleges eltörlése képezte. A Quintus Fábius és népszerű ellenfelei által 537-ben támasztott válság e kezdet óta népszerűtlen intézménynek megadta a halálos döfést. Habár a kormány ez után egyszer még (538), a cannæi ütközet közvetlen hatása alatt, nevezett ki egy tényleges parancsnoksággal felruházott dictátort, nyugalmasabb időkben ezt többé még sem merészelhette, s miután, néha a kinevezendő személynek a polgárság általi előleges kijelölése mellett, a városi ügyek számára még nehányszor (utólszor 552-ben) neveztetett ki dictátor, e hivatal, a nélkül hogy forma szerint eltöröltetnék, tényleg kiment a szokásból. Ezzel a római alkotmány mesterségesen egymásba illesztett intézményeinek rendszeréből egy, annak sajátos hivatalnoki collegiálissága folytán igen kívánatos kisegítő eszköz veszett el, s a kormány, melytől

A dictátorság eltörlése.

217.

216.

202.

a dictátorság életbeléptetése, vagyis a consulok felfüggesztése mindig, s rendszerint a kinevezendő dictátor megválasztása is függött, legfontosabb eszközeinek egyikét elvesztette; melynek csak igen tökéletlen pótlásául szolgált az, hogy a senátus ettől fogva váratlanul kitörő lázadás vagy háboru esetében szabadságot vett magának az időszerinti legfőbb hivatalnokot mintegy dictatori hatalommal ruházni fel azon utasítás által, hogy: intézkedjék a közjó érdekében belátása szerint, s ezzel a mai statariális joghoz hasonló állapotot léptetni életbe. E mellett a nép formaszerinti illetékessége úgy a hivatalnokok kinevezése dolgában, mint kormányi, közigazgatási és pénzügyi kérdésekben, aggasztó módon mind szélesebb körre terjeszkedett.

A község
papválasz-
tása.

A papságok, nevezetesen a szakértőknek politikailag legfontosabb collégiumai, régi szokás szerint, önmagokat egészítették ki s magok nevezték ki elnökeiket, a mennyiben egyáltalán elnökökkel bírtak; s ezen intézetekre nézve, melyeknek hivatása volt az isteni dolgok ismeretét hagyományként szállítani nemzedékről nemzedékre, a szellemőknek egyedül megfelelő választási módot a cooptáció képezte. Ez okból nem nagy politikai fontosságú dolog ugyan, de jellemző a köztársasági intézmények kezdődő desorganisációjára nézve, hogy e korban (542 előtt) nem ugyan még maga a collégiumok választása, hanem már a cúriók és pontifexek elnökeinek az illető testületek kebeléből való kiszemelése a collégiumokról átszállt a községre; még pedig, igazi római formaszerinti isteni félelemből, nehogy valami baj essék, oly módon, hogy a választást a kerületek kisebb fele, tehát nem a „nép“ vitte végbe. Fontosabb volt a polgárság mind nagyobb beavatkozása a katonai kormányzat és külpolitika körébe vágó személyes és dologi kérdésekbe. Ide tartozik az, hogy a rendes törzs-

212.

A község be-
avatkozása a
háboru és
igazgatás
ügyeibe.

tisztek kinevezése a hadvezérről átszállt a polgárságra, a mi már említettett; hogy Hannibál ellen az oppositíó vezetői választattak fővezérekké; ide a polgárság azon alkotmány- és észellenes 537-iki végzése, mely a főparancsnokságot a népszerűtlen generalissimus és népszerű, neki a táborban úgy mint otthon opponáló, alvezére közt megosztotta; ide az oly kitünő tisztt elleni tribúnusi nyafogás, minő Marcellus volt, a polgárság színe előtt, ügyetlen és rossz szándékú hadviselés miatt (545), mely azonban őt már mégis rákényszerítette, hogy a táborból a fővárosba menjen és katonai képességeit annak közönsége előtt bebizonyítsa; innen azon még botrányosabb kísérlet: a pydnai győzőtől a diadalmenetet a polgárság végzése segélyével megvonni; ide egy magán embernek rendkívüli consuli hatalommal történt felruházása, melyet, az igaz, maga a senátus kezdeményezett (544); ide Scípió azon veszélyes fenyegetése, hogy az afrikai fővezérséget, ha a senátustól meg nem kaphatja, a polgárság által fogja magának megadatni (549); ide egy, nagyravágyásában félbolond embernek esete, ki a kormány akarata ellenére a polgárságtól egy, minden tekintetben jogosulatlan, hadizenetet kísértett meg kicsalni a rhodosiak ellen (587); ide azon új államjogi elv, mely szerint minden állami szerződés csak a község helybenhagyása által lesz teljes érvényűvé. A polgárság e beavatkozása a kormányzásba és parancsnokságba nagy mértékben veszélyes volt, de még sokkal veszélyesebb lett beavatkozása a község pénzügyeibe; nem csak miután minden támadás, mely a kormány azon legrégibb és legfontosabb joga ellen intéztetett, melynél fogva a községi vagyon kezelése kizárólag őt illette, alapjaiban támadta meg a senátus hatalmát, hanem, mert az ide vágó legfontosabb ügynek, a községi uradalnak

217.

209.

210.

205.

167.

A község beavatkozása a pénzügybe.

kiosztásának, a polgárság ösgyűlései alá való rendelése, szükségkép megásta sírját a köztársaságnak. Az ösgyűlésnek megengedni, hogy a községi vagyonból korlátlanul decretálhasson a maga zsebébe a mennyit tetszik, nem csak helytelen dolog, hanem egyúttal a végnek kezdete; a legjobb érzelmű polgárságot is demoralizálja, s oly hatalmat ad az indítványozónak, mely semmiféle szabad alkotmányynyal meg nem fér. Bármily üdvös volt is a községi föld felosztása és habár kétszeres kárhoztatást érdemelt a senátus, midőn elmulasztá az elfoglalt tartomány önkénytes felosztása által az izgatás e legveszélyesebb eszközének élet elvenni, mégis Gáius Flamínus, midőn 232. 522-ben a polgárság előtt indítványozta a picénumi uradalmak kiosztását, a használt eszköz által kétségkívül többet ártott az államnak, mint a mi hasznot neki a cél által hajtott. Kétszáz ötven évvel előbb ugyan Spúrius Cassius ugyanazt indítványozta, de e rendszabályok, bármennyire megegyeztek is egymással, betű szerinti értelmöket véve, mégis teljesen eltérők voltak egymástól az által, hogy Cassius községi ügyet terjesztett az élő és még önmagát kormányozó község, Flamínus ellenben egy állami kérdést egy nagy állam ösgyűlése elé. Nem csak a kormány-, hanem a reformpárt is úgy a katonai, mint a közigazgatási és pénzügyi kormányzatot teljes joggal tekintette a senátus törvényes tulajdonának, és óvakodott a bensőleg elháríthatatlanul bomlásnak indúlt ösgyűlések formaszerű hatalmát egész kiterjedésében felhasználni, nem hogy azt még növelte volna. Hogy az uralkodó sehol, még a legkorlátozottabb monarchiában sem játszott oly tökéletesen semmis szerepet, mint minő a souverain római népnek jutott osztályrészül, ez ugyan több tekintetben sajnálatra méltó, de a comítiumok gépezetének e korbeli

A
comítiumok
semmisége.

állapota folytán, még a reform barátainak nézete szerint is, elkerülhetetlen volt. Ez okból Cátó és elvtársai soha sem terjesztettek a polgárság elé oly kérdést, mely a tulajdonképi kormányzás körébe vágott, és az általok követelt politikai vagy pénzügyi rendszabályokat, mint például a Karthágó elleni hadizenést s a szántóföld kiosztását, soha sem vitték keresztül sem közvetve sem közvetlenül a polgárság végzése útján. Lett légyen bár rossz a senátus kormányzása, az ösgyűlések még sem kormányozhattak. Nem mintha rossz akaratú többség uralkodott volna bennök; sőt inkább a comítiumok egy tekintélyes ember szavára, a becsület hangos és a szükség még hangosabb szózatára rendszerint még hallgattak, s ez még elejét vette a legnagyobb bajoknak és aljasságoknak, — azon polgárság, melynek Marcellus számot adott tetteiről, lealázó módon megbuktatta a vádlót s a vádlottat a következő évre consullá választotta; e gyűlés a Philippos elleni háboru szükségéről is meggyőzte magát, ez fejezte be a Perseus elleni háborút Paullus megválasztása által, s adta meg neki a jól megérdemelt diadalmenetet. De az ily választások és az ily határozatok már csak rendkívüli felbuzdulás művei voltak; a tömeg rendszerint vakon engedett az első benyomásnak, s végzéseiben az oktalanság döntött és a véletlen. — Az államban úgy, mint minden szerves testben, az oly organum, mely hatását elvesztette, már ennél fogva egyszersmind káros is; és a souverain népgyűlés semmisége is nem csekély veszélyt rejtett magában. A senátusnak minden kisebbsége a többség ellenében, az alkotmány szerint, ügyét a comítiumokhoz felebbezhette. Minden embernek, ki értett azon könnyű mesterséghez, mikép kell az éretlen füleknek predikálni

A kormány-
zásban beállt
zavar.

vagy azokat pénzzel megnyitni, kezébe volt adva az eszköz, melylyel valamely állomásba juthatott, vagy valamely végzést kieszközölhetett, melynek a hivatalnokok úgy mint a kormány, forma szerint kötelesek voltak engedelmességni. Így támadtak azon polgár-hadvezérek, kik a kocsmában az asztalra rajzolták le hadi terveiket és velők született katonai lángeszöknél fogva szánakozva nézték le a hivatásszerű katonáskodást; így támadtak azon törzstisztek, kik parancsnokságukat a fővárosi hivatal-vadászat útján szerezték, s kiket, midőn kenyértörésre került a dolog, előbb tömegesen szélnek kellett bocsátani, és innen eredtek a Trasiménus tó s a Cannæ mellett vívott ütközetek, és a Perseus elleni szégyenletes hadviselés. E kiszámíthatatlan polgársági végzések minden lépten nyomon megzavarták a kormányt és megakasztották működésében, és könnyen megmagyarázhatólag leginkább épen akkor, midőn leginkább igaza volt. — De ezen, a demagogiából keletkezett veszélyek közt a kormánynak s magának a községnek is gyengítése még a kisebbik volt. Az egyes nagyravágyók pártos hatalma még közvetlenebbül emelte fel fejét a polgárság alkotmányos jogainak védszárnyai alatt. A mi formailag az államban létező legfőbb tekintély akarata gyanánt szerepelt, az a valóságban igen gyakran nem volt egyéb, mint az indítványozónak személyes tetszése; s mivé kellett lennie az oly államnak, melyben a háboru és béke, a hadvezérek s tisztek kinevezése és letétele, a közpénztár és a közvagyon a tömegnek és esetleges vezetőinek szeszélyétől függött? A zivatar még nem tört ki; de a felhők mind sűrűbb gomolyokban tornyosultak egymás fölé s koronként már egyes mennydörgések remegtették meg a tikkadt levegőt. E mellett a látszólag legellentétesebb irányok legszélsőbb pontjaikon, úgy céljaik mint eszközeik tekintetében,

aggasztó módon összetalálkoztak. A családi politika és a demagógia egyformán s egyenlően veszélyes módon versengtek egymással a népvédenczségben s a tömeg cultusában. A következő nemzedék államférfiainak felfogása szerint Gáius Flamínus volt azon iránynak kezdeményezője, mely a gracchusi reformokra és — tegyük hozzá — a későbbi demokratiko-monarchikus forradalomra vezetett. De Publius Scípió is, ámbár hangadó szerepet játszott a góg, czímhajhászat és a nemesség védenczség-csinálása mezején, a maga személyes és majdnem dynastikus politikájában a senátus ellenében szintén a tömegre támaszkodott, melyet nem csak egyéniségének varázsával meghódított, hanem gabnaküldeményeivel egyúttal megvesztegetett, a légiókra, melyeknek hajlamát helyes és helytelen eszközökkel szerelte meg magának, és mindenek felett a tőle személyesen függő fő- és alrendű cliensekre — csak azon ábrándos homály, melyen e nevezetes embernek úgy varázsa mint gyöngesége nagy részben alapszik, volt oka, hogy soha sem, vagy legalább teljesen nem, ébredt fel azon álomból: hogy nem egyéb, és nem akar egyéb lenni, mint Rómának első polgára. — A reform lehetőségét állítani ép oly mérész dolog volna, mint tagadni; annyi azonban bizonyos, hogy az államnak gyökeres javítása főben és tagokban sürgetően szükséges volt, és hogy komolyan egy oldalról sem kísértetett meg. A részletekben ugyan tett holmit úgy a senátus, mint a polgárság opposíciója. Mindkettőnek többsége még jó érzelmű volt s kezet nyújtott egymásnak azon szakadáson keresztül, mely a pártokat elválasztotta, hogy a legveszélyesebb bajoknak közös erővel elejét vegye. Miután azonban a bajok forrásait be nem temették, keveset használhattak ama jobbak, kik aggódva lesték a dagadó ár zajlását s töltéseken és zsilipeken dol-

goztak, hogy ártalmatlanná tehessék. Ezek, midőn szintén beérték palliatív szerekkel, s még ezeket is, és pedig épen a legfontosabbakat, mint az igazságszolgáltatás javítását és az uradalmi földek felosztását, nem alkalmazták a kellő időben és a kellő mértékben, szintén közreműködtek a jövő nemzedékek rossz sorsának előkészítésére. Miután nem szántották fel a földet még idejekorán, még azok is csak gazt vetettek belé, kik azt nem akarták. Ama későbbi nemzedékek, melyek a forradalom viharait átélték, a hannibáli háboru utáni korszakot Róma aranykorának s Cátót a római államférfi mintaképének tekintették. De a valóságban ez a vihar előtti szélséksendnek s a középszerűségeknek korszaka volt, hasonló a Walpole kormány korához Angliában; és Rómának nem akadt Chathamje, ki a nemzet megakadt vérkeringését képes lett volna újra megindítani. Bárhová tekintsünk, repedéseket és hasadásokat látunk a régi épületen; látjuk a munkásokat, a mint hol azok tartozásában hol megtágításában törik magokat; de nyomára sem találunk a komoly átalakítás vagy újjáépítés előkészületeinek, s nem az a kérdés többé, ha fog-e, hanem csak az, hogy mikor fog az épület összedőlni. Róma történetének nincs korszaka, melyben alkotmánya formailag oly változatlan maradt volna, mint a sicíliai háborútól a harmadik makedóniai háborúig s ezentúl még egy nemzedékig tartott korban; de az alkotmány stabilismusa itt úgy mint mindenütt, nem az állam épségének, hanem elbetegedésének jele s a bekövetkezendő forradalom előhírnöke volt.

XII. FEJEZET.

Talaj- és pénzgazdaság.

Valamint a város hatodik századával lesz először annak némiképp pragmatikailag összefüggő történelme lehetőségessé, azonképen domborodnak ki e korban először háttározottabban és szembeötlőbben gazdasági viszonyai is. Először is a nagygazdaság úgy a mezőgazdaság mint a pénzügy mezején először e korban jut megállapodásra a maga későbbi modorában és kiterjedésében, a nélkül hogy szigorúan el lehetne különíteni azt, a mi benne régibb szokáson, a mi a korábban civilizált nemzetek, főképp a phoeníciiaiak talaj- és pénzgazdaságának utánzásán, s azt, a mi a nemzet tőkéinek és értelmi erejének emelkedésén alapszik. Hogy helyesebb betekintést nyerhessünk Róma belső történetébe, helyén lesz e gazdasági viszonyokat itt összefoglalva előadni.

Római gazdaság.

A talajgazdaság *) vagy jószág- vagy legelő- vagy

*) Hogy egyébiránt helyes fogalmat nyerjünk a régi Itáliáról, meg kell emlékeznünk arról, mily nagy változásokra vezetett az újabb kultúra e téren is. A gabnafajok közül a rozs az ókorban nem termeltetett, s a császári kor bámulva nézte a németeket, kik

kisgazdaság, melyek közül az elsőnek igen világos képét találjuk Cátó leírásában.

Jószág - gazdaság.
A jószág terjedelme.

A római falusi jószágok, nagyobb földbirtokoknak tekintve, kivétel nélkül csekély kiterjedésűek voltak. Az, melyet Cátó ír le, 240 holdra terjedt; igen szokásos mértéket képezett a 200 holdas úgynevezett centúria. A hol

a zabból, melyet Rómában csak gazként ismertek, kását készítettek. A rizs Itáliában először a tizenötödik század végén, a tengeri először a tizenhetediknek elején termeltetett. A burgonya és paradicsom-alma Amerikából hozatott Európába; az articsóka, úgy látszik, nem egyéb, mint a rómaiak előtt ismeretes articsókának egy, művelés folytán keletkezett válfaja, de a maga sajátosságában mégis újabb keltűnek látszik. Ellenben a mandula vagy a „görög dió“, a barack, azaz a „perzsa“ vagy „lágú dió“ (*nux mollusca*), bár Itáliában eredetileg idegenek, mégis már legalább százötven évvel Krisztus előtt előfordultak. A datolyapálma, mely Itáliába Görögországból, Görögországba pedig a keletről vitetett be, és élő bizonyítványa azon ősrégi kereskedelmi-vallási forgalomnak, melyben a nyugot a kelettel állt, Itáliában már három századdal Krisztus előtt termeltetett (Lív. 10, 47; Pallad. 5, 5, 2. 11, 12, 1), nem gyümölcse kedvéért (Plin. *h. n.* 13, 4, 26), hanem úgy mint mai nap, dísznövény gyanánt, és hogy leveleivel a nyilvános ünnepélyeket ellássa. Újabb a cseresznye, vagyis a fekete tenger melléki Kerasus gyümölcse, melyet csak Ciceró korában kezdtek Itáliában ültetni, ámbár a vad cseresznyefa benne honos; és talán még újabb a kajsziparack vagyis az „arméniai szilva“. A citromfa Itáliában csak a későbbi császári korban műveltetett, sőt a narancsfát csakis a mókók vitték belé a 12. vagy 13. században, valamint az aloe (*Agave americana*) csak a 16. században vitetett be Amerikából. A gyapotot Európában az arabok termelték először. A bivalt és a selyembogárt is csak az új Itália ismeri, a régi nem. — A mint látjuk, a régi korban hiányzó termények épen azok, melyeket mindenen felett „olaszoknak“ szoktunk tekinteni; és ha a mai Németországot, ahhoz hasonlítva, melyben Cæsar járt, déli országnak nevezhetjük, úgy Itália is azóta nem kevesebbé változott „délibb“ országgá.

a fáradságos szőlőművelés üzetett, ott a gazdasági egység még kisebbé tétetett; Cátó ily esetben 100 holdnyi területet vesz fel. A ki több tőkét akart a mezőgazdaságba fektetni, nem nagyobbította meg jószágát, hanem több külön jószágot szerzett; a mint hogy már az occupationális birtoknak 500 holdas maximuma két vagy három falusi jószágot magában foglalónak tekintetett. — Az örök-bérbeadás jogilag lehetetlen volt és csak a községi földek-nél fordult elő, ennek surrogátuma gyanánt, az egy emberkorra való bérbeadás. A rövidebb időre szóló bérlet, akár úgy hogy a bér pénzben fiztessék, akár úgy, hogy a bérlő viseljen minden kezelési költséget s ezért a termésnek bizonyos részét, rendszerint valószínűleg felét *) kapja, nem volt ismeretlen dolog, de kivétel és kisegítő eszköz maradt; ez okból tulajdonképi bérlő osztály Itáliában nem keletkezett **). A tulajdonos e szerint maga vezette jó-

A gazdaság
vezetése.

*) Cátó szerint (*de r. r.* 137. v. ö. 16.), a rész-bérletnél a jószág nyers jövedelme, az ekevonó barmok számára szükséges takarmány levonása után a bérbeadó és bérlő (*colonus partiaris*) közt, a köztök megállapított részek szerint osztott fel. Hogy a két rész rendszerint egyenlő volt, azt a francia *bail à cheptel*-nek, valamint a hasonló olaszországi felerészre való bérletnek analógiájából, és abból sejthetjük, hogy más hányadfelosztásnak semmi nyomára nem akadunk. Mert helytelenül vonatkoztatták ide a *politor*-t, mely az ötödik magot, vagy, ha a termés cséplés előtt osztott fel, a hatodik kalászt egészen a kilenczedikig jelentette (Cátó 136. v. ö. 5.); ezen társasági szerződés útján nem a részletre bérlő, hanem az aratás idejére felfogadott munkás kapta ki a maga nap-számát.

**) Még a jognak sincs erre alkalmazható illő formája; mert hogy a bérlési szerződés a házbérnél fejlődött ki, a telekbérletre pedig csak átvitetett, azt igen világosan mutatja azon tétel, mely igen jól illik a házbérre, de nem a földbérletre, hogy t. i. a fizetett

A gazdaság
tárgyai.

szágainak kezelését; azonban nem gazdálkodott rajta maga, hanem csak koronként megjelent a jószágon, hogy a gazdasági tervet megállapítsa, végrehajtása felett felügyeljen és embereit megszámloltassa, miáltal lehetővé lett egyfelől egyidejűleg több jószágot művelnie, másfelől idejét, a kö-
rülményekhez képest az állam ügyeinek szentelnie. — A gabnafajok közül főkép a tönköly és a búza, de az árpa és köles is termeltettek; ezenkívül répa, retek, foghagyma, mák, és, főkép takarmányúl csillagfür, bab, borsó, here és más takarmánynövények. Rendszerint őszkor vetettek, tavaszkor csak kivételkép. Sok történt a földek öntözése s a vizek lecsapolása körül, és például a vak árkok segélyével való alagcsövezés már jókor szokásban volt. Széna-termő rétekben sem volt hiány s ezek már Cátó korában gyakran mesterségesen öntöztettek. A gabonával és füvekkel egyenlő, ha nem még nagyobb gazdasági jelentőségű volt az olajfa és a szőlő, melyek közül amaz a vetés közt, ez önállóan, saját szőlőkben termeltetett *). A füge,

bérnek szükségkép pénzben kell állania; minek következtében a termés bizonyos hányada fejében való kibérlés a rómaiaknál azon jogviszonyok közé tartozik, melyek a gyakorlati életben előfordultak, de a jogi elméletek körén túlestek. Tulajdonképi jelentőségre a bérlés csak akkor vergődött, midőn a római tőkepenzesek elkezdtek nagy terjedelmű tengeren-túli birtokokat szerezni; s ekkor megtudták becsülni, ha az időre való bérlés több nemzedéken át fennállt (Colum. 1, 7, 3).

*) Hogy a szőlőtők közt gabona nem, legfeljebb az árnyékban könnyen tenyésző takarmánynövények termesztettek, az Cátóból (33, v. ö. 137) kiviláglik; s ez okból Columella (3, 3) is a szőlőnél nem vesz fel más mellékes jövedelmet, mint az ültetni való ág eladási árát. A faültetvény (*arbustum*) azonban úgy bevettetik, mint bármely gabnás föld (Colum. 2, 9, 6). A szőlő közé csak ott vetnek gabonát is, a hol az élőfákon termeltetik.

alma-, körte- és más gyümölcsfák szintén tenyészttettek, valamint, részint favágásra, részint alomúl és takarmányúl használható lombjaikért a szilfa, nyárfa s más lombos fák és bokrok. Ellenben a baromtenyésztés az itáliaiaknál, kik rendszerint vegetabiliákkal, húsétellel pedig csak kivételkép, s ez esetben is majdnem csupán disznó- és bárányhússal éltek, sokkal csekélyebb szerepet játszott, mint mai gazdaságunkban. Habár a földművelés és a baromtenyésztés közti gazdasági összefüggést és nevezetesen a trágyatermelés fontosságát felismerték, mégis a föld- és baromgazdaság mai összekötése ismeretlen dolog volt az ókorban. A nagy marhából csak annyit tartottak, a mennyi a föld megművelésére szükséges volt, és azt nem tulajdon legelőkön, hanem nyárban mindig, és többnyire télben is, istállóban táplálták. A juhok ellenben, melyek közül Cátó 100 darabot számít 240 holdra, kihajtottak az ugarlegelőre; a tulajdonos azonban a téli legelőt gyakran inkább bérbe adta valamely nagy nyájbirtokosnak, vagy pedig a maga juhnyáját adta át egy rész fejében bérlőnek, ki neki bérül bizonyos számú bárányt és bizonyos mennyiségű sajtot és tejét fizetett. A sertést — Cátó tíz ólat számít a nagyobb jószágra —, tyúkot, galambot az udvarban tartották és a szükséghez képest hizlalták, és a hol alkalom volt rá, egy kis nyúl-tenyésztőt és halastót is készítettek, — szerény kezdetűl az utóbb oly megmérhetetlen kiterjedésűvé vált vad- és haltenyésztésnek. — A mezei munkát ökrökkel végezték, melyek az ekevonásra, és szamarakkal, melyek főkép a trágyahordásra és a malom hajtására használtattak; s ezeken kívül, úgy látszik, a gazda számára még egy lovat is tartottak. Ezen állatokat nem a jószágon nevelték fel, hanem vásárolták; és legalább az ökrök és lovak rendszerint kibéreltettek. Cátó a 100

A gazdálkodás eszközei.
Barmok.

Mezei rab-
szolgák.

holdas jószágra egy, a 240 holdasra három pár jármos ökröt számít, egy újabb mezei gazda Saserna 200 holdra két párt; számár, Cátó szerint, a kisebb jószágon három, a nagyobbban négy kellett. — Az emberi munkát rendszerint rabszolgák végezték. A mezei rabszolgák (*familia rustica*) élén a majoros (*vilicus*, innen *villa*) állt, a ki bevesz és kiád, ad és vesz, az úr utasításait átveszi s ennek távollétében rendelkezik és büntet. Alája rendelvek a majorosné (*vilica*), ki a házról, konyháról és éléskamráról, a tyúkudvarról és galambdúczról gondoskodik; egy csomó szántó (*bubulci*) és közönséges szolga, egy számárhajtsár, egy kondás és, a hol juhnyáj volt, egy birkapásztor. Számuk természetesen a gazdálkodási módhoz képest különböző volt. Egy faültetvények nélküli 200 holdas szántó-föld-jószágra két szántót és hat szolgát, egy hasonlóra, melyen faültetvények is vannak, két szántót és kilencz szolgát, egy 240 holdas, olajfaültetvénynyel és juhnyájjal ellátott jószágra három szántót, öt szolgát és három pásztort számítottak. A szőlő természetesen több munkaerőt igényelt: egy 100 holdas szőlőültetvénynyel bíró jószágra egy szántó, tizenegy szolga és két pásztor esik. A majorosnak állása természetesen szabadabb volt, mint a többi szolgáké; a Mágó-féle könyvek tanácsolták az úrnak, hogy engedje meg neki a házasságot, gyermeknemzést és saját pénztár tartását, Cátó pedig, hogy házasítsa össze a majorosnővel; s valószínűleg csak neki volt rá kilátása, hogy jó magaviselete jutalmául urától megkapja a szabadságot. Egyebekben valamennyien egy közös háztartást képeztek. A szolgák, úgy mint a nagy marha, nem a jószágon neveltettek fel, hanem munkaképes korukban a rabszolgavásáron vétettek, és ha öregség vagy betegség által munkaképtelenné lettek, más kimustrált dolgokkal együtt

gyakran ismét a piacra vitettek *). A gazdasági épület (*villa rustica*) istállóul szolgált a marhának, raktárul a termésnek s egyúttal lakásul a majorosnak úgy mint a szolgáknak; míg az úr számára a jószágon gyakran külön falusi lak (*villa urbana*) építtetett. Minden rabszolga, maga a majoros is, az életre szükségeseket urának költségére bizonyos határnapokon és meghatározott mennyiségben kapta kézbe, a mivel azután be kellett érnie; így a ruhát és lábbelit, mely a piacon vásároltatott, s melynek a ki kapta, maga csak jó karban tartásáról gondoskodott; így havonként bizonyos mennyiségű búzát, melyet mindenik maga volt kénytelen megőrölni, továbbá sót, főzeléket, olajbogyót vagy sóshalat, bort és olajat. A tárgyak mennyiségét a munka határozta meg, minél fogva például a majoros, ki könnyebb munkát végzett a szolgáknál, kevesebbet is kapott náloknál. Minden sütés és főzés a majorosnő dolga volt és mindnyájan együtt ettek és ugyanazt. A rabszolgák rendszerint nem fűzettek bilincsre, a ki azonban büntetésre tett érdemet, vagy a kinél szökési kí-

*) Mágó vagy fordítója (Varrónál r. r. 1, 17, 3) tanácsolja a gazdának, hogy a szolgát ne nevelje, hanem legalább 22 éves korában vásárolja; és habár nem mondja ki egyenesen, hasonló eljárásra kellett Cátónak is gondolnia, a mint ezt mintagazdaságának személy-állománya világosan bizonyítja. A vén és beteg rabszolgák eladását Cátó (2) nyíltan tanácsolja. A rabszolga-nevelés, a mint azt Columella (1, 8) leírja, oly formán, hogy az oly nőrabszolga, kinek három fia van, a munka alól felmentetik, sőt a négy fiu anyja szabadon bocsáttatik, kétségkívül inkább önálló üzérkedés volt, mintsem része a szabályszerű jószággazdaságnak; valamint ilyen azon, maga Cátó által is gyakorolt üzlet: rabszolgákat vásárolni és betanítván őket, ismét eladni (Plutarch *Cat. mai.* 21). Az ugyanott említett jellemző adóztatás alkalmasint a tulajdonképi cselédségre vonatkozik (*familia urbana*).

sérlettől kellett tartani, az bilincsben küldetett a munkára és éjjelre a rabszolgák börtönébe záratott *) A jószág rendesen beérte e mezei rabszolgákkal; szükség esetében azonban a szomszédok úgy segítettek egymáson, hogy rabszolgáikat napszám fejében kölcsönösen átengedték egymásnak. Idegen munkások különben rendszerint nem alkalmaztattak, kivéven igen egészségtelen vidékeken, hol előnyösnek bizonyult kevés rabszolgát tartani s helyettök bérelt embereket használni, és a learatott gabna betakarítására, mire az állandó munkaerők sehol nem voltak elég-ségesek. A gabna- és szénaaratásra bérelt aratók fogadtattak, kik bér fejében gyakran abból, a mit betakarított-

Idegen mun-
kások.

*) Ezen megszorítással a rabszolgák, sőt még a ház fiainak lánczra fűzése (Dionys. 2, 26) is ősrégi szokás; és e szerint Cátónál is kivételkép szerepelnek a lánczra vert mezei munkások, kiknek, miután magok nem őrlhetik meg a búzát, e helyett kenyeret kell adni (56). A rabszolgák lánczra verése még a császári korban is kivétel nélkül csak büntetésként fordul elő, melyet véglegesen az úr, ideiglenesen a majoros, ró az illetőre (Colum. 1, 8; Gai. 1. 13; Ulp. 1, 11). Ha ennek daczára későbbi korban a földnek bilincsre fűzött rabszolgák általi művelése külön gazdálkodási rendszerként szerepel, és ha a munkakényszerítő (*ergastulum*), azaz egy sok, de keskeny és a földről kézzel el nem érhető ablakkal (Colum. 1, 6) ellátott pinczehelyiség szükséges kiegészítő részévé lesz a gazdasági háznak, az abban leli magyarázatát, hogy a mezei rabszolgák sorsa terheesebb volt a többiekénél, s ez okból olyanokul leginkább azon rabszolgák használtattak, kik valami vétket követtek el, vagy elkövetni látszóttak. Ezzel nem akarjuk tagadni, hogy kegyetlen urak gyakran minden ok nélkül is lánczra fűzték szolgálkait, és ez világosan kitűnik abból is, hogy a jogi könyvek a gonosztevő-rabszolgákat sújtó hátrányokkal nem a lánczra verteket, hanem a büntetésből lánczra verteket terhelik. Épen így állt a dolog a bélyegzéssel is; tulajdonkép büntetésnek kellett lennie, de azért gyakran az egész csoport megbélyegzetett (Diodor 35, 5; Bernays Phokylides XXXI. 1.).

tak, a hatodik kévét egészen a kilenczedikig, vagy, ha egyúttal csépeltek is, az ötödik magot kapták — így például Umbriából évenként temérdek munkás ment Rieti völgyébe, s itt segített a termést betakarítani. A szőlő- és olajbogyó-szüret, rendszerint egység útján, kiadatott egy vállalkozónak, ki a maga emberei, bérelt szabadok, sőt idegenek, vagy saját rabszolgái által, nehány a földbirtokos által megbízott embernek felügyelete alatt a szüretelést és sajtolást elvégezte, s a termést az úrnak átszolgáltatta *); sőt a földbirtokos igen gyakran a termést még lábon vagy a fa ágán eladta s a vevőre bízta annak bekatarítását. — Ezen egész gazdálkodást a tőke uralmának kíméletlen ki- E gazdaság szelleme. zárólagossága hatja át. A szolga egy fokon áll a marhával; a jó lánczos kutyanak, úgymond egy római mezei gazda, nem kell túlzottan barátságosnak lennie „rabszolgatársai” iránt. A szolgát úgy mint az ökröt, kellőképp etetik, a míg dolgozni bír, mert nem volna érdekében a gazdaságnak őket koplaltatni; de ha munkaképtelenné lesznek, eladatnak, mint a kicsorbúlt ekevas, mert szintén nem állna a gazdaságnak érdekében őket megtartani. A régibb korban vallási tekintetek e téren is mérséklőleg hatottak, s úgy a szolgát, mint az ekevonó bikát a köteles ünnepi és pihenő napokon **) felmentették a munka

*) A borszüretről Cátó ezt nyíltan nem mondja, de mondja Varró (1, 17), s ez a dolog természetéből következik is. Gazdasági szempontból hiba lett volna a mezei rabszolgák számát az aratási munkához képest állapítani meg, és ha ez ennek daczára megtörtént volna, legkevesebbé adták volna el a szőlőt még tövön, a mi pedig gyakran előfordult (Cátó 147).

*) Columella (2, 12, 9) egy évre átlag 45 esős és ünnepnapot számít; s ezzel megegyezik az, hogy Tertullian szerint (*de idolol.* 14)

alól; Cátónak és elvtársainak szellemét mi sem jellemzi találóbban, mint azon mód, melyen az ünnepnap megtartását a szó betűszerinti értelmében mindenkinek lelkére kötötték, a dolog lényegében pedig kijátszották, mert azt tanácsolták, hogy az ekét e napokon pihentetni kell, más, nyíltan be nem tiltott munkákkal azonban e napokon is szakadatlanul foglalkoztatni kell a rabszolgákat. Elvből nem engedtek ezeknek szabad mozgást semmi irányban, — a rabszolgának, így hangzik Cató bölcs mondásainak egyike, vagy dolgoznia vagy aludnia kell, — azt pedig soha meg sem kísértették, mikép lehetne a szolgákat emberi viszonyok által a jószághoz vagy urokhöz kötni. A jog betűje a maga leplezetlen gaszágában uralkodott s a rómaiak nem ringatták magokat csalódásokban ezen állapot következményei felett. „A hány rabszolga, annyi ellenség“ tartja egy római közmondás. Gazdasági elv volt a rabszolgák közti viszálykodást inkább táplálni, mintsem elfojtani; ugyanezen értelemben intették már Plátó és Aristoteles, és nem kevesebb a mezei gazdák orákuluma, a karthágói Mágó a földbirtokosokat, hogy egy nemzetiségű rabszolgákat együtt ne tartsanak, nehogy alkalmat nyújtsanak földművelő-szövetkezések, sőt talán összeesküvések keletkezésére. A földesúr, mint már említettük, ép úgy uralkodott a maga rabszolgái, mint a római község az alatt-

a pogány ünnepnapok száma nem éri utól még a keresztyén örömidőnek húsvétól pünköstig terjedő ötven napját sem. Ehhez járul még a télközépi pihenő idő az őszi vetés bevégzése után, melyet Columella harmincz napra tesz. Ez időbe esett kétséggkívül mindig a változó „vetési ünnep“ (*feriæ sementivæ*; v. ö. Ovid. fast. 1, 661). E pihenő hónapot nem szabad az aratási (Plin. ep. 8, 21, 2 és egyebütt) és szüreti törvénytisztelettel összetévesztenünk.

valók felett „a római nép falusi jószágain“, a provinciákban; és a világ azt tapasztalta, hogy az uralkodó állam a maga kormányrendszerét a rabszolgatartás rendszerének képére teremtette. Ha különben képesek vagyunk a gondolkodásnak azon, irígylésre alig méltó, magaslatára felemelkedni, melyen a gazdaságban a benne rejlő tőkén kívül semmi egyebet számba nem veszünk, akkor a római jószággazdaságtól a következetesség, tevékenység, pontosság, takarékosság és soliditás érdemét meg nem tagadhatjuk. A derekas, gyakorlatias földművelő a majorosnak Cátó által festett rajzában úgy áll előttünk, a milyennek lennie kell, mint a ki első az udvaron s utolsó az ágyban, szigorú maga és emberei iránt, s mindenek felett féken bírja tartani a majorosnőt, de a munkásokat s a marhákat, főkép az ekevonó bikát, jól ellátja; ki sokszor és minden munkára maga is ráteszi kezét, de soha sem fárasztja ki magát a munkában mint a szolga; a ki mindig otthon van, nem ad s nem vesz kölcsön, nem vendégeskedik, saját házi és mezei isteneinek tiszteletén kívül más istenekével nem törődik és mint telivér rabszolga minden közlekedést úgy az istenekkel, mint az emberekkel, urára bíz; és a ki végre és pedig mindenek felett, alázatosan jelenik meg előtte s a tőle kapott utasításokat híven és egyszerűen megfogadja, a nélkül, hogy kelletinél többet vagy kevesebbet gondolkoznék. Az rossz gazda, olvassuk másutt, a ki olyat vásárol, a mit jószágán tenyészthet; rossz háziatya, ki nappal teszi azt, a mit a lámpa világánál is elvégezhetne, kivéven ha rossz az idő; még rosszabb, a ki hétköznap teszi azt, a mit ünnepnapon is megtehetne; valamennyi közt pedig a legrosszabb az, ki jó időben nem a szabadban, hanem otthon dolgoztat. A trágya iránti jellemző lelkesülés sem hiányzik; és kétségkívül arany tanács

az, hogy a gazdának a föld nem síkálásra és söprésre, hanem vetésre és aratásra való, hogy tehát a gazda először ültessen szőlőt és olajfát és csak azután építsen magának falusi lakot, s ezt se igen fiatal korában. E gazdálkodási mód természetesen némileg parasztos jellegű s benne az okok és okozatok észszerű-kifürkészésének helyét egytől-egyig az ismeretes parasztos tapasztalás elvei foglalják el; de azért látható a törekvés mások tapasztalatainak és külföldi terményeknek meghonosítására is, a mint már a gyümölcsfa-fajoknak Cátó által készített lajstromában is találunk görög, afrikai és spanyol fajokra.

Parasztgaz-
daság.

A parasztgazdaság a földbirtokosétól főkép csak kisebb arányai által különbözött. Itt maga a tulajdonos és gyermekei a rabszolgákkal együtt vagy ezek helyett dolgoztak. A marhaállomány száma leapadt, s a hol a jószág már nem bírta az ekének és fogatának költségeit fedezni, a kapá lépett ennek helyébe. Az olaj- és szőlőtermelés itt háttérbe szorúl vagy egészen elesik. — Róma, vagy más valamely nagyobb eladópiacz közelében gondosan öntözött virág- és zöldségkertek is voltak, körülbelül affélék, minőket ma Nápoly vidékén látunk, és ezek gazdagon jövedelmeztek.

Legelőgaz-
daság.

A legelőgazdaság sokkal inkább üzertett nagyban, mint a földművelés. A legelő-jószágnak (*saltus*) minden esetben sokkal nagyobb terjedelműnek kellett lennie, mint a szántóföldes jószágnak — legalább 800 hold számított reá — és a végtelenig volt terjeszthető, még pedig előnyösen az üzletre nézve. Itália égalji viszonyai alatt a hegyekben levő nyári legelő s a síkon fekvő téli legelő egymást kölcsönösen kiegészítik; és úgy mint most és legnagyobb részben alkalmasint ugyanazon úton, a nyájak már e korban is Apúliából tavasszal Samniumba és ősszel ismét

vissza Apúliába hajtottak. A téli legeltetésre azonban, mint már említettett, nem csupa különös legelő, hanem részben az ugarlegelő szolgált. Lovat, marhát, szamarat, öszvért tenyésztettek, főkép hogy a földbirtokosokat, teher szállítókat, katonákat és másokat a szükséges barmokkal ellássák; s voltak sertécsordák és kecskenyájak is. A gyapjuszövetek viselésének majdnem kizáró divatja folytán sokkal önállóbban és sokkal magasabb fokra fejlődött a juhtenyésztés. Rabszolgák által kezeltetett és nagyjában véve hasonlóan a jószágkezeléshez, úgy hogy a majoros helyébe a marhamester (*magister pecoris*) lépett. A pásztor-rabszolgák nyáron át alig jutottak fedél alá, hanem, gyakran több mérföldnyi távolságra minden emberi lakástól, kerítések és sövények közt tanyáztak; a dolog természetében rejlett tehát, hogy ilyenekül a legerősebb emberek választattak ki, lovat és fegyvert kaptak, és hogy sokkal szabadabb életet éltek, mint a jószággazdaságban alkalmazott rabszolgák.

Hogy e talajgazdaság gazdasági eredményeit némileg méltányolhassuk, fontolóra kell vennünk e kor árviszonyait és főkép a gabonaárakat. Ezek átlag ijesztőleg csekélyek és pedig jó részben a római kormány hibája következtében, melyet nem annyira rövidlátása mint inkább a fővárosi proletárság iránti megbocsáthatatlan kedvezése az itáliai parasztság rovására, e fontos kérdésben a legborzasztóbb tévedésekre vezetett. E téren mindenek felett a tengeren-túli és az itáliai gabona közti összeütközésről van szó. Azon gabonát, melyet a tartományok népe részben ingyen, részben mérsékelt áron szállított a római kormánynak, ez egyrészt ott helyben a római hivatalnoki személyzet és a római seregek ellátására fordította, másrészt a

Eredmények.

A tengeren-túli gabona concurrenciája.

tizedbérlőknek engedte át akképen, hogy ezek vagy készpénzzel fizettek érte, vagy magokra vállalták, hogy bizonyos mennyiségű gabonát szállítanak Rómába vagy egyebüvé, a hol szükség van reá. A második makedóniai háborútól kezdve a római seregek teljesen tengeren-túli gabonából éltek, s habár ez előnyére vált is a római állampénztárnak, általa mégis az itáliai földműves egy fontos piacot veszített termése számára. De ez még a legkisebb baj volt. A kormány, mely a gabonaárakat, a mint kellett is, már régóta figyelemmel kísérte és fenyegető drágaság idején külföldön tett jókori bevásárlások segélyével beavatkozott, most, a mióta az alattvalók gabonaszállítmányai évenként nagy és valószínűleg nagyobb gabnatömegeket adtak rendelkezésére, mint a minőkre béke idején szükség volt, és a mióta ezenkívül alkalma nyílt külföldi gabonát, szinte határtalan mennyiségben, olcsó áron szereznie, könnyen rájutott, hogy az ily gabonával a főváros piacait elárasztva s azt vagy már magában véve, vagy legalább az itáliai gabonaárakhoz mérve potom áron bocsássa árúba. Már az 551—554. években, és pedig úgy látszik, leginkább Scípió intézkedései következtében, Rómában a spanyol és afrikai búzának egy porosz vékája (hat modius) községi úton 24, sőt 12 assért is ($17-8\frac{1}{2}$ garas) adatott el a polgároknak; nehány évvel utóbb (558) ez utóbbi potom áron 160,000 véka siefiliai búzánál több osztatott ki a fővárosban. Hiába buzgólkodott Cátó e rövidlátó politika ellen; a keletkező félben levő demagogia bele avatkozott a dologba, és e rendkívüli, de valószínűleg igen gyakori kiosztásai a gabonának a piaczi áron alól a kormány vagy egyes hivatalnokok által, csirájává lettek a későbbi gabona-törvényeknek. De a tengeren-túli gabona, ha nem is ezen rendkívüli úton jutott a fogyasztók kezébe, mégis súlyosan nehezedett az

203—200.

196.

italiai földművelésre. Nem csak hogy azon gabnatömegek, melyeket az állam a tizedbérlőknek elárverezett, kétségkívül rendszerint oly olcsón jutottak ezeknek kezeibe, hogy ismét eladás alkalmával még mindig a termelési áron alul voltak eladhatók; hanem valószínűleg a tartományokban, nevezetesen Sicíliában, részint a kedvező talajviszonyok, részint a karthágói modorú terjedelmes nagy- és rabszolga-gazdálkodás következtében, a termelési ár is általában jóval alacsonyabb volt, mint Itáliában; a sicíliai és sardíniai gabonának Látiumba való szállítása pedig ép oly olcsó volt, ha nem még olcsóbb, mint az Etrúriából, Campániából, vagy éppen éjszaki Olaszországból való szállítás. A tengeren-túli gabonának tehát, már a dolgok természetes rendje folytán is, a félszigetre kellett özönlennie s az ott termeltnek árát lenyomnia. Ezen, a gyászos rabszolga-gazdálkodás által természetellenesen elferdített viszonyok közt talán igazolva lett volna, ha a tengeren-túli gabonára védvám rovatik az itáliai gabona javára; de úgy látszik, inkább az ellenkező történt és a tengeren-túli gabona Itáliába bevitelének előmozdítására a provinciákban a prohibív rendszer alkalmaztatott — mert ha a rhodosiaknak különös kedvezményként engedtetett meg bizonyos mennyiségű gabonának kivitele Sicíliából, akkor a szabály alkalmasint az lehetett, hogy a provinciákból a gabonakivitel csak Itália számára volt megengedve, hogy tehát az anyaország monopoliumot csinált magának a tengeren-túli gabonából. E gazdálkodás eredményei világosan szembe ötlenek. Az

Itáliai gab-
naarak.
250.

(= 17 porosz negyed) bort lehetett venni, természetesen, épen rendkívülisége miatt, nem igen vehető tekintetbe; de határozottabban szólnak más tények. Sicíliát már Cátó korában Róma éléskamrájának hívják. Jó években az itáliai kikötőkben a pusztá szállítási áron vesztegették a sicíliai és sardíniai gabonát. A félsziget leggazdagabb gabnatermő vidékein, a mai Romagnában és Lombardiában, Polybios korában az utas éjjeli szállásért és ellátásért a korcsmában átlag fél aszt ($\frac{1}{3}$ garas) fizetett naponként; egy porosz véka búza itt fél denárt ($3\frac{1}{2}$ garas) ért. Ez utóbbi átlagos ár, körülbelül tizenkettedrésze a különben rendes árnak *), megczáfолhatatlanul bizonyítja, hogy az itáliai gabnatermelés tökéletesen híjával volt az eladási

*) A gabona fővárosi középárául, legalább Róma hetedik és nyolczadik századára nézve egy denárt vehetünk fel a buzának római modulusáért, vagy $1\frac{1}{3}$ tallért porosz vékájáért, a mi mai nap (a brandenburgi és pomerániai tartományok gabna-árának 1816—1841-ig való átlaga szerint) körülbelül 1 tallerba és 24 ezüst garasba kerül. Vajon e nem igen jelentékeny különbségnek a római és a mai árak közt, a gabna értékének emelkedésében rejlik-e oka, vagy az ezüst becsének csökkenésében, bajos eldönteni. — Egyébiránt igen kétséges, vajon az ezen korbéli és a későbbi Rómában a gabonaárak csakugyan erősebb változásoknak voltak-e alávetve, mint vannak mai nap. Ha a fentebb említett árakat, midőn egy porosz véka 4 és 7 garason kelt, összehasonlítjuk a háboru vagy éhség által okozott nagy drágaságok idején fennállt árakkal, melyek szerint például a hannibáli háborúban egy porosz véka ára 99 garasra (1 medimnos = 15 drachma: Polyb. 9, 44), a polgárháborúban 198 (1 modius = 5 denár: Cic. *Verr.* 3, 92, 214), az Augustus alatti nagy drágaság idején pedig pláne 218 garasra (5 modius = $27\frac{1}{2}$ denár: Euseb. *chron. p. Chr.* 7. *Scal.*) emelkedett, akkor a különbség természetesen bizonyítató; de az ily szélsőségekből keveset okúlunk, s ezek hasonló körülmények közt mindkét irányban még ma is ismétlődhetnek.

piacznak s hogy ennek folytán itt úgy a gabona, mint a gabnatermő föld úgy szólván elvesztette értékét. — Nagy A római talaj-gazdaság átalakulása.
iparállamban, melynek földművelése a népet nem képes táplálni, ez eredmény hasznosnak vagy legalább nem feltétlenül károsnak lett volna tekinthető; de Itália, melynek ipara jelentéktelen s melyben mindenben a mezei gazdaság volt a legfontosabb, ez úton rendszeresen megrontatott, és az országnak érdeke a leggaládabb módon feláldoztatott a lényegileg terméketlen fővárosi lakosság érdekeinek, melynek számára a kenyér természetesen soha elég olcsó nem lehetett. Talán semmiben sem ötlik oly világosan szembe, mint e téren, mily rossz volt a köztársaság ezen úgynevezett aranykorának alkotmánya és mily tehetetlen volt közigazgatása. A legszegényesebb képviseleti rendszer legalább komoly panaszokra, és a baj forrásának felismerésére vezetett volna; de a polgárság ösgyűléseiben bármi könnyebben érvényesíthette magát, mint az előre látó hazafiak intő szózata. Minden kormány, mely e névre érdemes, a maga emberségéből tett volna valamit; de a római senátus tömege a maga jámbor babonájában alkalmasint az alacsony gabnaárakban látta a nép valódi boldogságát, a Scípióknak és Flamínusoknak pedig fontosabb teendőik voltak: a görögöket kellett felszabadítaniok s a királyok köztársasági ellenőrzésével bajlódniok, — és így a hajó fel tartóztatlanul sodortatott az örvény felé. — A mióta a kis földbirtok többé lényeges tiszta jövedelmet nem hozott, a parasztság menthetetlenül el volt veszve, és pedig annál inkább, miután a régibb kor erkölcsi szigora és takarékos életmódja belőle is, habár lassabban mint a többi osztályokból, fokozatosan kiveszett. Már csak az idő kérdése volt az, hogy mikor fognak az itáliai paraszttelkek vásárlás és elhagyás útján a nagy földbirtokba beolvadni. — A

A parasztság hanyatlása.

jószágbirtokos inkább volt képes magát fenntartani, mint a paraszt. Ha földjeit nem adta ki kisebb időre bérlőknek a régibb rendszer szerint, hanem az új rendszer alapján saját szolgálai által műveltette, már magában véve is olcsóbban bírt termelni a parasztnál; a sicíliai, rabszolgákkal termelt búzának concurrentiája tehát az itáliai földbirtokost, ha azt már előbb meg nem tette volna, rá kényszerítette, hogy szabad munkás családok helyett feleséggel és gyermekkel nem bíró rabszolgákkal gazdálkodjék. A jószágtulajdonos továbbá inkább tarthatta fenn magát a művelés fokozása vagy akár megváltoztatása által is a versenyzőkkel szemben, és könnyebben beérhette csekélyebb talaj-jövedelemmel, mint a paraszt, kinek sem tőkéje sem értelmisége nem, és csak annyi vagyona volt, a mennyiből megélhetett. Ebből következik a római jószággazdaságban a gabnatermelés háttérbe szorulása, mely sok helytt úgy, látszik, mindössze a munkás-személyzet eltartására szükséges mennyiségre szorítkozott *), s az olaj- és bortermelésnek, valamint a marhatenyésztésnek emelkedése. Ezeknek, Itália kedvező éghajli viszonyai folytán, nem volt mit tartaniok a külföldi concurrentiától: Itália bora, olaja és

Olaj- és bor-
termelés,
marha-
tenyésztés.

*) Ezért nevezi Cató az általa leírt két jószágot röviden olaj-faültetménynek (*olivatum*) és szőlőnek (*vinea*), habár korántsem termeltetett rajta kizárólag szőlő és olaj, hanem egyszersmind gabna és más egyéb is. Igaz ugyan, hogy, ha azon 800 *culeus*, melynek erejéig tanácsoltatik a szőlőbirtokosnak, hogy magát hordókkal el-
lássza (11), egy évi szüretnek maximumát tenné, akkor az egész 100 holdnak szőlőtővel kellene beültetve lennie, miután 8 *culeus* termés holdanként már szinte hallatlanul nagy volt (Colum. 3, 3); de Varró (1, 22), és nyilván helyesen, e helyet úgy értette, hogy a szőlő-tulajdonos néha kénytelen lehet az új szüret termését hordókba szedni, mielőtt még a régit eladta volna.

gyapja nem csak saját piacza in uralkodott, hanem csakhamar a külföldre is kivetetett; a Pó völgye, mely búzáját nem bírta eladni, fél Itáliát ellátta sertéssel és sódaral. Ezzel teljesen megegyezik az, a mit a római talajgazdaság gazdasági eredményeiről a jelentésekben találunk. Némileg van okunk azon feltevésre, hogy a földbirtokba elhelyezett tőke hat százalékn yi jövedelme már elégségesnek tartatott; a mi úgy látszik, meg is felel az e korb eli, átlag két akkora, tőkejöv edelemnek. A marhatenyésztés egészben véve jövedelmezőbb volt a földmívelésnél; ennek ágai közül legtöbb hasznot hajtott a szőlő, utána a zöldséges kert és az olajfás, legkevesebbet a rét és a gabnás föld *). Természetesen fel kell tételeznünk, hogy minden

*) Columellából (3, 3, 9) következtethetjük, hogy a római mezei gazda átlag hat száztóli jövedelmet húzott tőkéiből. A kiadás és jövedelem pontosabb költségvetésével csak a szőlőre nézve bírunk, melyre nézve Columella holdanként a következő költségeket számítja fel:

a telek vételára	1000	sestertius
a munkás rabszolgák vételára egy-egy holdra kivetve	1143	„
venyige és karó	2000	„
kárba ment kamat az első két év alatt	497	„

$$= 4640 \text{ sestertius} = 336 \text{ tallér.}$$

A jövedelmet legalább 60 amphorára számítja, legalább 900 sestertius (65 tallér) értékben, a mi tehát 17 százalékn yi jövedelmet képviselne. Ez azonban részben nem valódi ny eremény, miután, nem tekintve még a rossz termésű éveket sem, a behordás, valamint a venyigék, karók és rabszolgák karbantartásának költségei is kiha gyattak a számításból. A rét, legelő és erdő nyers jövedelmét ugyan ezen gazda legfeljebb 100 sestertiusra teszi holdanként, a gabnás földét pedig inkább kevesebbre mintsem többre; a mint hogy már,

egyes gazdálkodási ág a neki megfelelő viszonyok közt, a maga természetszerű talaján alkalmaztatott. E viszonyok már önmagokban is elégségesek voltak arra nézve, hogy a parasztgazdaság helyébe mindenütt a nagygazdaságot léptessék életbe; törvényhozási úton pedig nehéz volt hatásu-

átlag 25 római vékát véve fel holdanként, ennek fővárosi átlagos ára (vékánként egy denár) sem ad több nyers jövedelmet 100 sester-tiusnál, a termelés helyén pedig az árnak még csekélyebbnek kellett lennie. Varró (3, 2) egy nagyobb jószág közönséges jó nyers jövedelmét holdanként 150 sestertiusra teszi. Erre nézve megfelelő költségvetés nem maradt ránk; magától értetik, hogy a föld megművelése itt sokkal kevesebbe került, mint a szőlőnél. — Mindezen adatok azonban egy századdal sőt még többel is Cátó halála utáni időből valók. Nála csak azon általános állítást találjuk, hogy a marhatenyésztés jobban fizeti ki magát mint a földművelés (Cicerónál *de off.* 2, 25, 89; Columella 6. *praef.* 4, v. ö. 2, 16, 2; Plin. *h. n.* 18, 5, 30; Plutarch *Cat.* 21); a mi természetesen nem azt akarja mondani, hogy mindenütt tanácsos a szántóföldet legelővé átalakítani, hanem viszonylagosan oda magyarázandó, hogy azon tőke, mely hegyi legelőkön és más alkalmas legelő földeken a nyájgazdaságba fektetetik, többet jövedelmez annál, mely alkalmas gabnás földön a földművelésre fordítatik. E mellett talán tekintetbe veszi azt is, hogy a legelő földben a földesúr tevékenység- és értelemhiánya kevesebb kárt okoz, mint a magasra fejlesztett bor- és olajtermelésnél. A jószág keretén belül a talaj-jövedelem Cátó szerint fokként a következő sorban csökken: 1. szőlő; 2. zöldséges kert; 3. fűzcsereje, mely a szőlőművelés következtében nagy jövedelmet hajtott; 4. olajfaültetvény; 5. szénatermő rét; 6. gabnás föld; 7. bozót; 8. vágó erdő; 9. a marhahizlálásra való tölgyes — mely kilencz alkatrész a Cátó-féle mintagazdaságok gazdasági tervében egytől-egyig megvan. — A szőlőtenyésztésnek a gabnatermelésnél nagyobb tiszta jövedelmét mutatja az is, hogy azon választott bírósági ítélet szerint, mely 637-ben Génua város és a neki adót fizető falvak pörében hozatott, a város örökbér fejében a bornak hatodát, a gabonának pedig huszadát kapta.

kat meggyöngíteni. De az nagy baj volt, hogy az alább még említendő claudiusi törvény (kevéssel 536 előtt) a senátori házakat eltiltotta az üzérkedéstől és ezáltal mesterségesen arra kényszerítette, hogy óriási tőkéiket földbirtokba fektessék, azaz hogy a régi paraszttelkek helyét majorságokkal és legelőkkel foglalják el. Ezenkívül a marha-gazdaság, mely az államra nézve sokkal hátrányosabb, még különösen is előmozdított a jószággazdaság rovására. Először is, mint egyetlen módja a talaj használatának, mely a nagyban való kezelést tényleg megkívánta és megjutalmazta, egyedül volt megfelelő e kor tőkéi nagy tömegének és tőkepénzes szellemének. A jószággazdaság ugyan nem tette szükségessé az úrnak folytonos jelenlétét a jószágon, de mégis megkívánta gyakori megjelenségét, a jószág kiterjesztését alig, a birtok megsokszorozását pedig csak bizonyos szűk határok közt tette lehetővé; míg a legelő-jószág vég nélkül terjeszthető volt és a tulajdonost alig vette igénybe. Ez okból már elkezdtek jó szántóföldeket még gazdasági veszteséggel is legelővé átalakítani, — a mit ugyan a törvényhozás, nem tudjuk mikor, talán ez időtájt, de aligha sikeresen, megtiltott. Ehhez járultak az uradalmak occupációjának következményei. Ezáltal, miután az occupáció rendszerint nagyobb darabokban ment végbe, nem csak kizárólag nagy birtokok keletkeztek, hanem egyszersmind ezen, bármikor visszavonható és jogilag mindig bizonytalan birtokok birtokosainak nem igen volt kedvök jelentékeny beruházási összegeket fektetni beléjük, nevezetesen olajfát és szőlőt termelni rajtuk; a minek az lett következése, hogy az ily földek leginkább legelőül használtattak.

A római pénzgazdaságnak hasonló módon összefoglalt képét nem adhatjuk, egyrészt mivel a római ókorból

Pénzgazdaság.

nem bírunk ezt tárgyzó szakmunkákat, másrészt már magánál e gazdasági mód természeténél fogva is, mely sokkal különfélebb és sokoldalúbb a talaj-gazdaságnál. A mit ki tudunk sütni, az alapjában talán még kevesbbé sajátja a rómaiaknak, mint a föld használatának módja, hanem inkább közös tulajdona az összes antik civilizációnak, melyben a nagyban való gazdálkodás, könnyen felfoghatólag, ép úgy mindenütt azonos volt, mint napjainkban. Nevezetesen a pénzügyben, úgy látszik, hogy a kereskedelem külformáit először a görögök állapították meg, a rómaiak pedig csak átvették tőlök. Az alkalmazás határozottsága és a mérvek nagy szabású volta azonban e téren is annyira sajátja Rómának, hogy a római gazdaság szelleme és nagyszerűsége a jóban és rosszban egyaránt, mindennek felett a pénzgazdaságban nyilatkozik.

Kölcsön-
üzlet.

A római pénzgazdaság kiindulási pontját természetesen a kölcsön-üzlet képezte, s a kereskedelmi iparnak egy ágát sem mívelték a rómaiak buzgóbban, mint a mester-ségszerű pénzkölcsönző (*fenerator*) és a pénzárus vagy bankár (*argentarius*) üzletét. A kifejlődött pénzgazdaság ismertető jele: a nagyobb pénztárkezelésnek átruházása az egyes tőkepénzesről a bankárra, ki rendes megbízói számára fizetéseket fogad el és teljesít, pénzt helyez el és vesz fel, és pénzüzleteiket a bel- és külföldön közvetíti, már Cátó korában teljesen ki volt fejlődve. De a bankárok Rómában nem csak a gazdagok pénztárnokai voltak, hanem már mindenütt befurakodtak a kis üzletekbe is, és mind nagyobb számmal telepedtek le a tartományokban és védencz-államokban. A pénzkeresőnek előleget adni, már a birodalom egész területén úgy szólván a rómaiak monopóliumává kezdett válni. — Ezzel szoros rokonságban állt a vállalkozásnak megmérhetetlen mezeje. A közvetett ügy-

Vállalkozás.

vezetés rendszere az összes római forgalmon uralkodott. A példát az állam adta meg, midőn minden bonyodalmasabb bevételét, minden szállítást, szolgáltatást és építést tőkepénzeseknek vagy tőkepénzesek társulatainak adott át bizonyos meghatározott összeg fizetése vagy kapása fejében. De magánosok is rendszerint egyességlel adtak ki minden munkát, a mit csak ily módon másra bízni lehetett: az építést s a learatott termés betakarítását, sőt még a hagyatéki és csődtömegek rendezését is, mely alkalommal a vállalkozó — rendszerint valamelyik bankár — minden activát megkapott és viszont köteles volt a passívákat teljesen vagy bizonyos százalék erejéig kiegyenlíteni, sőt néha, a körülmények szerint, még rá is fizetni. — Annak idejében megmutattuk, mily előkelő szerepet játszott a tengeren-túli kereskedelem a római nemzetgazdaságban; e korszakbeli további felvirágzását az itáliai kikötői vámok jelentőségének a római pénzügyi gazdálkodásban való emelkedése bizonyítja. Azon, további fejtegetésre nem szoruló okokon kívül, melyek a tengeren-túli kereskedelem jelentőségét fokozták, azt még mesterségesen is előmozdította azon előjogosított helyzet, melyet az uralkodó itáliai nemzet a tartományokban elfoglalt, valamint azon vámmentesség, mely számos védencz-államban a rómaiakat és latinokat kétségkívül már e korban szerződések alapján megillette. — Az ipar ellenben aránylag hátramaradt. A kézi mesterségek természetesen nélkülözhetetlenek voltak, és annak is akadunk nyomára, hogy bizonyos fokig Rómában öszpontosultak, a miért is Cátó a campániai gazdának azt tanácsolja, hogy a szükséges rabszolga-ruhát és lábbelit, az ekét, hordót és lakatot Rómában vásárolja. A gyapjuszövetek nagy fogyasztása mellett a felett sem kételkedhetünk, hogy a posztógyártásnak igen terjedt-

Kereskede-
lem.

Ipar.

nek és jövedelmezőnek kellett lennie *). Annak azonban nem találunk nyomára, hogy megkísértették volna a rendes iparúzést, a mint az Egyiptomban és Syriában virágzott, Itáliába átültetni, vagy legalább a külföldön itáliai tőkével üzni. Itáliában is termeltek ugyan lent és készítették bóbort, de, legalább ez utóbbi iparág főképp a görög Tarent sajátja volt, és e téren már alkalmasint e korban a belföldi gyártmányok az egyiptomi gyolcs és milési vagy tyrusi bóbort bevitelével által háttérbe szorítottak. — Ellenben némiképp ide tartozik Itálián kívüli földbirtokok kibérlése vagy megvásárlása római tőkepenzesek által, hogy rajtuk a gabnatermelést és marhatenyésztést nagyban üzhessék. Ezen, utóbb oly óriási mérvekben kifejlődött üzérkedés kezdete, főképp Sicíliában, valószínűleg már e korba esik; miután a sicíliaiakra nehezedő forgalmi akadályok, ha nem e végből rovattak is reájok, mégis szükségképp azt eredményezték, hogy az azoktól mentes római üzérkedők földbirtokszerzés dolgában az egyedárúság bizonyos fájának jutottak birtokába.

Rabszolga-
kezelés.

Az üzlet mindezen különféle ágakban rendszerint pusztán rabszolgák által kezeltetett. A pénzkölcsönző és a bankár ott, a hová üzletkörük kiterjedt, fiókirodákat és fiókbankokat állítottak fel rabszolgáik és szabadon-bocsátottaik igazgatása alatt. Azon társaság, mely az államtól kikötői vámokat bérelt, a vámszedésre, minden irodában, leginkább saját rabszolgáit és szabadon-bocsátottait alkalmazta. A ki építési vállalkozásokkal üzérkedett, építész-

*) A római posztókészítés ipari jelentősége kitűnik már azon nevezetes szerepből is, melyet a kallósok játszanak a római komédiában. A kallós-árkok jövedelmező voltáról tanuskodik Cató (Plutarchnál *Cat.* 21).

rabszolgákat vásárolt; a ki mások helyett a szín- és vívójátékok kiállítására vállalkozott, játszani tudó rabszolga-társaságot vagy egy vívásra betanított rabszolga-bandát vett vagy nevelt fel magának. A kereskedő saját hajóján, saját rabszolgájának vagy szabadon-bocsátottjának vezetése alatt hozatta meg magának szükséges árucikkeit, s azokat ugyanezen módon hozta ismét forgalomba, nagy- vagy kiskereskedés útján. Ezek után alig szükséges említeni, hogy a bányák és gyárak pusztán rabszolgák által kezeltettek. E rabszolgák helyzete természetesen szintén nem volt irígylésre méltó, és kivétel nélkül rosszabb, mint a görögöké; de azért az utolsó osztályokat nem tekintve, az iparos rabszolgáknak egészben véve mégis jobb dolguk volt, mint a mezeieknek. Gyakrabban bírtak családdal és tényleg önálló gazdasággal, és meg volt nekik adva a szabadságnak és tulajdon vagyon szerzésének lehetősége. Ennek folytán e viszonyok valódi tenyészdéje lettek a rabszolgaságból támadt parvenűknek, kik inasi erények és gyakran inasi bűnök segélyével emelkedtek a római polgárság soraiba, s jutottak nem ritkán nagy jóllétre, és kiknek erkölcsi, gazdasági és politikai tekintetben legalább ép annyi részök volt a római társadalom romlásában, mint magoknak a rabszolgáknak.

Róma üzleti forgalma e korban teljesen egy fokon áll politikai hatalmi fejlődésével s a maga nemében nem kevesebbé nagyszerű. A ki a külfölddel való közlekedés elevenségének képét akarja nyerni, annak csak e kor irodalmába, főképp vígjátékaiba, kell egy pillantást vetnie, melyekben a phoeníkiái kereskedő phoeníkiái nyelven beszélve lép a színpadra s a párbeszéd hemzseg a görög és félgörög szóktól és mondásoktól. A római üzleti forgalom kiterjedését és intenzitását azonban legszembeszökőbben

A római forgalom kiterjedése.

Pénzrendszér.

212.

láthatjuk e kor pénzviszonyaiban. A római denár mindenütt nyomukban járt a római légióknak. Már említettük, hogy a sicíliai pénzverdék, utóljára 542-ben a syrakusai, a római hódítás következtében bezárattak, vagy legalább aprópénz verésére szorítottak, s a denár Sicíliában és Sardíniában, legalább a régibb folyó pénz mellett s valószínűleg csakhamar kizárólag törvényes árfolyamot kapott. Ép ily gyorsan, ha nem még gyorsabban, hatolt be a római ezüstpénz Spanyolországba, melynek nagy ezüsbányái igen, de régibb országos pénze úgy szólván nem volt; sőt a spanyol városok már igen korán elkezdtek római pénzláb szerint pénzt verni. Egyáltalában, miután Karthágó csak kevés pénzt vert, a rómain kívül a földközi tenger nyugoti területén nem létezett jelentékeny pénzverde, kivéve a massáliait s talán még az illyriai görögökéit Apollóniában és Dyrrhachionban. Ezek azonban, midőn a rómaiak a Pó vidékén megfészkelni kezdték magokat, 525. körül oly módon rendeltettek alája a római pénzlábnak, hogy az ezüstpénzverési jogot ugyan megtartották, de mindnyájan, főkép a massáliaiak, köteleztettek, hogy drachmájokat a római háromnegyed denár súlyával egyenlőre szabják, melyet aztán a római kormány maga is veretni kezdett főkép felső Olaszország számára, victóriapénz (*victoriat*) név alatt. Ezen új, a rómainál függő rendszer nem csak a massáliai, felső-itáliai és illyr területen uralkodott, hanem a szerinte vert pénzek az éjszaki barbár országokba is elhatoltak, nevezetesen a massáliai pénzek az Alpok vidékeire az egész Rhónamentén felfelé, az illyriaiak pedig be egészen a mai Erdélyig. A földközi tenger területének keleti felére e korban még valamint Róma közvetlen uralma, úgy pénze sem terjedt ki, de a helyett itt a nemzetközi és tengeren-

225.

túli kereskedés valódi és természetszerű közvetítője, az arany, lépett forgalomba. A római kormány ugyan, a maga szigorúan conservatív szokásához híven, kivéve az aranypénznek azon mulandó készítését, melyre a hannibáli háboru alatti pénzszükség indította, tántoríthatatlanul ragaszkodott a régi szokáshoz, és a nemzeti itáliai rézpénzen kívül csupán ezüstöt veretett; de a forgalom már oly mérveket öltött, hogy pénz hiányában a súlya szerint mért arannyal is megélhetett. Azon készpénz-készletnek, mely 597-ben a római állami pénztárban feküdt, alig egy hatoda volt vert vagy veretlen ezüst, öt hatoda aranyrudakból állt *), és a nagyobb római tőkepénzesek pénztáraiban a nemes fémek nagyjában kétséggkívül ugyanezen arányban álltak egymáshoz. A nagy forgalomban tehát az arany már e korban az első helyet foglalta el, és, a mint ebből következtetnünk lehet, már túlsúlyban volt a külfölddel és nevezetesen a kelettel való forgalomban, mely utóbbi Philippos és Nagy Sándor kora óta az aranypénzlábra tért át.

157.

A római tőkepénzesek ezen óriási üzleti forgalmának összes nyeresége előbb-utóbb Rómában folyt össze; mert bármennyit jártak is ezek a külföldre, nem egykönnyen telepedtek le ott maradandóan, hanem előbb-utóbb visszatértek Rómába és szerzett vagyonukat vagy pénzzé tették s Itáliában helyezték el, vagy pedig szerzett tőkékkel és összeköttetésekkel Rómából folytatták üzletöket. Rómának túlhatalma pénz dolgában ennélfogva ép oly elvitázhatatlan volt a civilisált világ többi része felett, mint politikai

Római gazdaság.

*) A pénztárban 17,410 római font arany, 22,070 font veretlen és 18,230 font vert ezüst volt. Az arany törvény szerint úgy aránylott az ezüsthöz, mint 11.91 : 1, azaz 1 font arany ért 4000 sestertium.

és katonai túlsúlya. E tekintetben Róma körülbelül úgy állt szemben a többi országokkal, mint mai nap Anglia az európai szárazfölddel, — a mint hogy egy görög azt mondja az ifjabb Scípió Africánusról, hogy „rómainak“ nem volt gazdag. Hogy mit értettek ekkor Rómában gazdagság alatt, azt körülbelül megítélhetjük abból, hogy a 100,000 tallérnyi (60 talentum) vagyonnal bíró Lúcius Paulus nem tekintetett gazdag senátornak, s hogy azon 90,000 tallérnyi (50 talent.) hozomány, melyet az idősb Scípió Africánusnak mindegyik leánya kapott, egy előkelő leányt megillető kiházasításnak tekintetett, míg a leggazdagabb görögnek e században nem volt több vagyona fél millió tallérnál (300 talent.).

Kereskedői
szellem.

Ily viszonyok közt nem lehet csudálkoznunk rajta, hogy a kereskedői szellem erőt vett a nemzeten, vagy inkább — mert hiszen nem volt új dolog Rómában — hogy a tőkepenzesség most minden életirányt és életpályát áthatott és elnyelt, s hogy a földművelés úgy mint az állam kormányzata tőkepenzesek vállalatává kezdett lenni. A vagyon fenntartása és szaporítása a köz- és magán morálnak általános érvényű tételét képezte. „Az özvegynek javai fogyhatnak, írja Cátó a fia számára készített életkatekismusában, a férfinak szaporítania kell vagyonát, és az dicséretre méltó, és az van eltelve isteni szellemmel, kinek számadó könyvei halála után kimutatják, hogy több vagyont szerzett, mint örökölt.“ A miben tehát szolgáltatással viszontszolgáltatás áll szemben, ott minden, még minden formaszerűség nélkül kötött üzlet is tiszteletben tartatik, s a keresetjog, ha nem is a törvénynél fogva, de a kereskedői szokás és a törvényszéki gyakorlat alapján a sértett felet szükség esetében meg-

illeti *) ; a formaszerűség nélküli ajándékozási ígéret azonban a jognak úgy elmélete mint gyakorlata szerint semmis. Rómában, úgymond Polybios, senki sem ajándékoz valakit másnak, ha nem kénytelen vele, és senki egy filért le nem fizet a lejáratási idő előtt, még közel rokonok közt sem. Még maga a törvényhozás is magáévá tette e kereskedői morált, mely minden — viszonzás nélküli — adásban tékozlást lát; az ajándék-adást, hagyományozást és a jótállás elvállalását e korban a polgárság végzése korlátozta, az örökségekre pedig, ha nem a legközelebbi rokonoknak jutottak, legalább adó vettetett. Szoros összefüggésben ezzel, a kereskedői pontosság, becsületesség és tisztesség is áthatották az összes római életet. Minden tisztességes embernek erkölcsi kötelessége naplót vezetni bevételeiről és kiadásairól — a mint hogy minden jól berendezett házban volt is egy számoló szoba (*tablinum*) — és mindenkinek gondja van rá, hogy végrendelet nélkül ne múljék ki a világból; azon három dolognak, melyet Cátó, mint maga bevallja, életében megbánt, egyike az volt, hogy egy napig nem volt végrendelete. A római szokás ezen házi naplóknak kivétel nélkül törvényszéki bizonyító erőt tulajdonított, körülbelül úgy, a mint mi azzal a kereskedők könyveit szoktuk felruházni. A feddhetetlen életű férfinak szava nem csak ellene, hanem saját előnyére is bizonyított: becsületes emberek közti pörlekedésekben a legszokottabb dolog volt a viszályt esküvel egyenlíteni ki, melyet az egyik fél követelt, a másik pedig letett, s

*) Ezen alapszik a vevési, bérleti, társasági szerződés bepanaszolhatósága s egyáltalában azon egész tan, mely a nem formaszerű, de keresetjoggal járó szerződéseket tárgyalja.

mely által az ily ügyek még jogilag is elintézeteknek tekintettek; az esküdteket pedig egy hagyományos szabály arra kötelezte, hogy bizonyítékok hiányában az ítélet rendszerint a feddhetetlen fél javára mondják ki a nem feddhetetlen életű ellenében, és csak a két fél egyenlő feddhetetlensége esetében ítéljenek a panaszlottnak javára *). A conventionális tisztesség leginkább azon tételnek éles és mind határozottabbá váló megállapodásában nyilatkozik, mely szerint tisztességes embernek személyes szolgálatok teljesítéseért nem szabad magát megfizettetnie. Ez okból nem csak a hivatalnokok, tisztek, esküdtek, gyámok és általában minden nyilvános teendőkkal megbízott tisztességes emberek semmi kárpótlást nem kaptak tett szolgálataikért, legfeljebb készpénzben tett kiadásaik térítették meg; hanem az oly szolgálatok körül is, melyeket az ismerősök (*amici*) tesznek egymásnak: jótállás, képviselés pör alkalmával, megőrzés (*depositum*), a nem bérbeadásra hivatott tárgyak használatra való átengedése (*commodatum*), általában az ügyek igazgatása és ellátása (*procuratio*) körül ugyanezen elv szerint jártak el, úgy hogy illetlen dolog volt az ily szolgálatokért jutalmat fogadni el, s még a megígért jutalomért sem volt szabad keresetet indítani. Mennyire beleolvadt az ember a kereskedőbe, azt kétség-

*) Az erről szóló fő hely Cátó töredéke Gelliusnál (14, 2). A fél személyes hitelességének e jogi tekintetbe vétele még olyankor is, midőn az illetőnek a maga ügyében kell tanuskodnia, megadja kulcsát a litterális szerződésnek is, vagyis azon követelésnek, mely pusztán azon alapszik, hogy az adósság a hitelező számadó könyvébe be van jegyezve; s ez volt oka annak is, hogy utóbb, midőn a kereskedői becsületesség a római életből eltűnt, a litterális szerződés nem töröltetett ugyan el egyenesen, de magától kiment a szokásból.

kivül legszembeötlőbben bizonyítja az, hogy a párbaj helyét, még a politikaiét is, e korban a római életben a pénzbe-fogadás és pör foglalta el. A személyes becsületbeli kérdések elintézésének szokásos módja abban állott, hogy a sértő és sértett fogadtak arra, vajon a sértő állítás igaz-e vagy nem, s a ténykérdés a fogadási összeg bepanaszolásának útján teljes jogi alakjában az esküdtek elé terjesztetett; a sértett által vagy a sértőnek felajánlott ilynemű fogadás elfogadása ugyan, épen úgy mint mai nap a párbajra való kihívás, jogilag teljesen az illetőnek szabad akaratától függött, de sok esetben nem volt becsülettel visszautasítható. — Ezen oly intensitással fellépő kereskedői szellemnek, melyet a nemüzletember alig bír megérteni, egyik legfontosabb következményét a társulási ügy szertelen felvirágzása képezte. Rómában ez még különös táplálékra talált a kormánynak azon, már többször említett, rendszerében, mely szerint ügyleteit közbenjárók segítségével intézte el; mert ezen teendők nagy kiterjedése folytán természetes volt, és a nagyobb biztosság kedvéért az állam által kétségkívül gyakran meg is követeltetett, hogy a bérletekre és szállításokra ne egyes tőkepenzesek, hanem tőkepenzesek társulatai vállalkozzanak. E vállalatok mintájára szervezkedett az egész nagyban űzött forgalom. Sőt még annak is akadunk nyomára, hogy a rómaiaknál is előfordult az, a mi oly jellemző a társulási rendszerre nézve, hogy t. i. a versengő társaságok egyességre lépve közös egyedárúsági árakat állapítanak meg *). A

Társulások.

*) Cátó (144) nevezetes szerződés-mintájában, melyet az olajbogyó-szüretre nézve kötendő egyesség számára állapít meg, a következő szakaszt találjuk: „(A vállalkozni akarók árlejtése alkalmával) senki vissza ne lépjen azon célból, hogy az olajbogyó-szüret és a

társulási ügy nevezetesen a tengeren-túli és a különben jelentékeny kockáztatással járó üzletekben oly terjedelemre kapott, hogy a gyakorlatban, az ókorban ismeretlen biztosítási ügy helyét foglalta el. Nem volt szokásosabb dolog az úgynevezett tengeri kölcsönnél, a mai kockáztatási üzletnél (*Grossaventurgeschäft*), melyben a tengeren-túli kereskedésnek veszélye és nyeresége a hajó és rakomány tulajdonosai és mindazon tőkepénzesek közt oszlik meg bizonyos arány szerint, kik az illető útra hitelt adtak. Különben egyáltalában gazdaszáti szabály volt a rómaiaknál inkább sok üzletben venni részt csekély részvétellel, mintsem önállóan üzérkedni; Cató azt tanácsolja a tőkepénzesnek, hogy ne szereljen fel egyetlen hajót is a maga pénzével, hanem még negyvenkilencz tőkepénzessel egyesülten ötven hajót bocsásson útnak, úgy hogy mindegyiknek egy ötvened részéig legyen érdekelve. Az ügyvezetésnek ezáltal okozott nagyobb bonyolodottságán a római kereskedő saját pontos tevékenysége és rabszolgákkal és szabadon-bocsátottakkal való gazdálkodása segélyével vett erőt, mely utóbbi, tisztán tőkepénzesi szempontból tekintve, természetesen sokkal többet ért a ma uralkodó irodai rendszernél. E kereskedői társulások ily módon százszoros kötelékek által kapcsolódtak össze minden előkelő

sajtolás drágábban legyen kiadható; kivéven ha (az együtt ajánló a másik ajánlat tevőt) rögtön saját társaként ismerteti meg. Ha úgy látszik, hogy ez ellen hiba követtetett el, akkor a földesúr vagy az általa kirendelt felügyelő kívánatára a társak valamennyien (azon asszociáció tagjai, melylyel az egység megkötöttetett) eskettessenek meg (hogy nem igyekeztek a versenynek elejét venni). Ha az esküt nem teszik le, a kialkudott ár nem fog lefizettetni.“ Itt hallgatólag előfeltételeztetik, hogy a vállalkozó nem egyes tőkepénzes, hanem valamely társulat.

rómainak gazdálkodásával. Polybios tanusága szerint alig volt Rómában vagyonos ember, kinek az állami bérletekben, mint nyílt vagy hallgatag társnak, része ne lett volna; s annál inkább felvehető, hogy átlag mindenki általában a kereskedői társulatokba fektette tőkéjének egy tekintélyes részét. — És mindezek alapjait képezik a római vagyonmaradandóságának, mely talán még bámulatra méltóbb nagyságánál. Ezek, vagyis a kereskedői vagyonkezelés némileg szűk de solid elvei magyarázatát adják azon fentebb kiemelt s e nemben talán egyetlen jelenségnek, hogy t. i. a nagy nemzetségek Rómában századokon át szinte változatlanul fennállottak.

Midőn a római gazdaságban a tőke ily egyoldalú módon felülkerekedett, a tiszta tőkegazdaságtól elválaszthatatlan bajok el nem maradhattak. — A polgári egyenlőségre, melyen már az uralkodó úri osztály keletkezése halálos sebet ütött, ép ily súlyos csapást mért azon társadalmi szakadás, a mely a gazdagok és szegények közt mind mélyebbé vált. A lefelé való elválasztásra nézve a legkövetkezménydúsabb azon már említett s látszólag közönsös tétel volt, melyből csakugyan a tőkepezések egész gőgje és teljes galádsága szól hozzánk, mely szerint t. i. szegényletes dolog a munkáért pénzt fogadni el — ez nem csak a közönséges napszámos és kézműves és a tiszteletre méltó jószág- és gyártulajdonos közt emelt válaszfalat, hanem egyszersmind a katona és altiszt és a hadi tribún, az írnok és hírnök és a hivatalnok közé is. Felfelé hasonló korlátot emelt a Gáius Flamínus által létrehozott claudiusi törvény (kevéssel 536. előtt), mely a senátoroknak és fiaiknak megtiltotta hogy tengeri hajókat tartsanak, kivéven jószágaik termésének szállítására, s valószínűleg azt is, hogy a nyilvános árverésekben részt

Pénz-aristokratia.

vegyenek, s általában eltiltotta őket mindattól, a mit a rómaiak az „üzérkedés“ (*quaestus*) alatt értettek *). E határozat ugyan nem a senátoroktól eredt, hanem a demokratikus ellenzék műve volt, mely általa kétségkívül csak azon bajt akarta orvosolni, mely abban állt, hogy a kormány tagjai magával a kormánynyal üzleteket kötöttek; az is meglehet, hogy a tőkepénzesek, mint később gyakran, már ez esetben is egyesültek a demokrata párttal és felhasználták az alkalmat, hogy a senátorok kizárása által az üzleti versengést alább szállítsák. E cél természetesen csak igen tökéletlenül éretett el, miután a senátorok a társulási rendszerben elég útat és módot találtak speculációik csendben való folytatására; de e népvégzés korlátot emelt a nem, vagy legalább nem nyíltan, üzérkedő és az üzérkedő előkelők között, és a főképp politikai aristokratia mellé egy tisztán börze-aristokratiát teremtett, az utóbb úgynevezett lovagrendet, melynek versengése az úri renddel tölti be a következő század történetét. — A tőke egyoldalú hatalmának további következése az volt, hogy a forgalomnak épen legmeddőbb és a nemzetgazdászatra nézve egészben véve legkevesebbé productív ágai aránytalanul előtérbe léptek. Az ipar, melynek első helyen kellett volna állania, épen utolsó helyen állt. A kereskedés virágzott, de mindenben passív volt. Úgy látszik, még az éjszaki határ lakossága sem volt képes árúkkal fedezni

A tőkegazdaság meddősége.

*) Lívius 21, 63 (v. ö. Cic. *Verr.* 5, 18, 45) csak a tengeri hajókról szóló rendelkezést említi; de hogy a senátorok az állami vállalkozásoktól (*redemptiones*) is törvény által eltiltattak, azt mondja Ascónius *in or. in toga cand.* 94. l. Orell. és Dio 55, 10, 5. és miután Lívius szerint „a senátorra nézve minden üzérkedés illetlennek találtatott“, valószínű, hogy a claudiusi törvény messzebb terjeszkedett ki.

azon rabszolgák árát, kik a kelta és kétségkívül már a német tartományokból is Arimínumba és éjszaki Itália többi piacaira özönlöttek; legalább a római kormány az ezüst kivitelét kelta földre már 523-ban megtiltotta. Még inkább kellett a Görögországgal, Syriával, Egyiptommal, Kyrénével, Karthágóval való közlekedésben a mérlegnek szükségkép kedvezőtlenül állania Itáliára nézve. Róma kezdett a földközi tengeri államok fővárosa, Itália pedig kezdett Róma városi határa lenni; és Róma több lenni nem is akart és jóllakott közönnyel viselte el a kereskedés szenvedőleges állapotát, melynek szükségkép ilyennek kell lennie minden oly városban, mely semmi egyéb mint főváros, — hiszen pénze volt elég, hogy megfizethesse mindazt, a mire szüksége volt és nem volt. Ellenben a legmeddőbb üzletek, a pénzkereskedés és a behajtási ügy, képezték a római gazdaszat valódi alapját és erős várát. Végre, a mi eleme egy vagyonos közép- és megélni tudó osztály keletkezésének még e viszonyokban is megvolt, az elfonnyadt a szerencsétlen rabszolga-munkáltatási rendszer alatt, vagy a legjobb esetben maga is a szabadonbocsátottak gyászos rendjét szaporította. — A legnagyobb baj azonban az volt, hogy azon mély erkölcstelenség, mely a tisztán tőkegazdaságban rejlik, az állam és a társadalom életerejét felemésztette s az ember- és hazaszeretet helyébe a feltétlen önzést ültette a lelkekbe. A nemzet jobb része igen élénken érezte, hogy az üzérkedők gazdálkodása a romlás magvait rejti méhében; s a nagy tömeg ösztönszerű gyűlölete úgy, mint a jó érzelmű államférfi ellenszenve első sorban azon kölcsönüzlet ellen irányult, melyet a törvény régóta üldözött s a jog betűje még mindig eltiltott. Egy e korban írt vígjátékban olvassuk:

231.

A tőkepén-
zesek és a
közvéle-
mény.

No én, kerítők, hajhászok, azonnal rátok ismerek,
Míg titkon út vásárt amaz, nyílt téren üzi azt emez.
Ti csapszéktek — s kamattokkal nyúzzátok a népet;
Hozott azért elég törvényt reátok a Tanács:
Tüstént kijátszátok, kibúni tudtatok mindig;
Mint a kihűlt meleg víz, annyi a törvény előttetek.

A vígjátékírónál még erélyesebben nyilatkozott a reformpárt vezére Cátó. „Sok szól a kamatra való pénzkölcsönzés mellett, — úgymond a földművelésre adott utasítás előszavában, — de az nem tisztességes dolog. Eleink úgy rendelték és a törvényben megírták, hogy a tolvaj kettős, a kamatvevő négyszeres kárpótlásra legyen köteles; a miből kivehetjük, mennyivel rosszabb polgárnak tekintették a kamatvevőt a tolvajnál.“ Másutt azt mondja, hogy a pénzkölcsönző s a gyilkos közt nem nagy a különbség; s azt meg kell neki adnunk, hogy tettei megfelelték szavainak: — mint Sardinia helytartója, szigorú igazságszolgáltatásával a római bankárokat egyenesen kikergette az országból. Az uralkodó úri osztály túlnyomó többsége egyáltalában rossz szemmel nézte az üzérkedők gazdálkodását, és a provinciákban nem csak hogy átlag becsületesebben és tiszteletre méltóbban viselte magát a pénzembereknél, hanem gyakran útjokat is állta; de a római főhivatalnokok gyakori változása és egymástól a törvények alkalmazása tekintetében való elkerülhetetlen eltéréseik szükségkép elvették élet a pénzemberek üzelvei ellen irányult törekvéseknek. Alkalmasint belátták azt is, a mit nem volt nehéz belátni, hogy sokkal kevesebb függ az üzérkedés feletti rendőri felügyelettől, mint attól, hogy az összes nemzetgazdaság más irányba tereltessek; s oly emberek, mint Cátó, főképp ez értelemben hirdették szóval és tettel a földművelés szükségességét. „Ha elődeink, mondja Cátó a fentebb említett előszóban, dicsbeszédet tartottak vala-

A töképen-
zesek gaz-
dálkodása-
nak vissza-
hatása a
földműve-
lésre.

mely kitűnő férfi felett, dicsérték mint derék parasztot és jó mezei gazdát; a kit így dicsértek, az a legnagyobb dicséretben látszott részesülni. A kereskedőt derék és a szerzésben szorgalmas embernek tartom; de üzlete nagyon ki van téve veszélyeknek és szerencsétlenségeknek. Ellenben a parasztokból válnak a legvitézebb emberek és legjelesebb katonák; nincs keresetmód, mely oly tiszteletes, biztos és senkire nézve sem gyűlölséges volna, s a kik vele foglalkoznak, legkevesebbé jutnak rossz gondolatokra. “Magáról azt szokta mondani, hogy vagyona csupán két keresetforrásból ered, a földművelésből s a takarékos-ságból; s ha ez nem volt is nagyon logikailag mondva, sem az igazságnak szigorúan meg nem felelt *), mégis nem ok nélkül tekintették őt, úgy kortársai mint az utókor, a római földbirtokos példányképek. Fájdalom, ép oly nevezetes, mint keserű igazság az is, hogy magát a földművelésnek ezen oly sokat és kétségkívül a legjobb-hiszeműleg dicsért orvosszerét a tőkepenészek gazdálkodásának mérge szintén áthatotta. A legelő-gazdaságnál ez szembe ötlő; s ezt épen e miatt legjobban is szerette a közönség, s legkevesebbre becsülte az erkölcsi reform pártja. De hát hogyan állt a dolog magával a földműveléssel? Azon háboru, melyet a város harmadik századától az ötödikig a tőke oly módon

*) Vagyonának egy részét Cátó úgy, mint minden más római, marhatenyésztésbe s kereskedelmi és más vállalatokba fektette. De nem volt szokása a törvényeket egyenesen megsérteni, sem állami bérletekkel nem üzérkedett, a mit mint senátornak nem volt szabad tennie, sem kamatüzlettel nem foglalkozott. Igazságtalanság ez utóbbi tekintetben szemére hányni, hogy a gyakorlatban eltért saját theoriáitól; a tengeri kölcsön, melylyel minden esetre foglalkozott, a törvény szemében nem tiltott kamatüzlét, és a dolog lényegét tekintve is, tulajdonkép a hajózási és szállítási üzletek körébe tartozik.

viselt a munka ellen, hogy a kölcsönkamat segélyével fosztotta meg a dolgozó parasztokat a talaj jövedelmétől s ezt a dologtalanul fogyasztó tőkepenzes kezébe juttatta, főkép a római gazdaszat kiterjesztése és azáltal ért véget, hogy a Látiumban létező tőke az egész földközi tenger-vidéken működő üzérkedésre vetette magát. Most már a kiterjedt üzleti terület sem bírta többé a tőkék felszaporodott tömegét befogadni; s egy eszeveszett törvényhozás egyúttal azon dolgozott, hogy egyfelől a senátorokat mesterséges úton tőkéiknek itáliai földbirtokba fektetésére szorítsa, hogy másfelől az itáliai szántóföldet a gabonaárak befolyásozása által rendszeresen elértéktelenítse. Ekkép megkezdődött a tőke második hadjárata a szabad munka, vagy, a mi az ókorban ezzel egyre megy, a parasztgazdaság ellen; s ha az első már baj volt, a másodikhoz hasonlítva még szelídnek s emberségesnek tűnt fel. A tőkepenzesek nem adtak többé kamatra kölcsönt a parasztnak, a mi már magában véve sem igen ment, miután a kisbirtokos számot tevő jövedelmi feleslegre már nem bírt szert tenni s nem is volt egyszerű és eléggé radikális eljárás, hanem összevásárolták a paraszttelkeket és a legjobb esetben rabszolga-mívelés mellett majorságokká alakították át. Ezt szintén földművelésnek nevezték, pedig a valóságban csak a tőkegazdaságnak alkalmazása volt a talaj terményeinek termelésére. Cátónak a földművelőről vázolt rajza kitűnő és tökéletesen helyes, de hogyan illik magára a gazdaságra, melyet leír és tanácsol? Ha egy római senátor négy oly falusi jószággal bírt, minőt Cátó leír, a mi nem lehetett ritkaság, akkor ugyanazon téren, mely a hajdani kisgazdaság korában száz, egész százötven paraszt családot táplált, most egy szabad család élt és vagy ötven többnyire nőtelen rabszolga. Ha ez volt a

gyógyszer, melynek a hanyatló nemzetgazdászati bajait orvosolnia kellett volna, úgy fájdalom, annyira hasonlított magához a betegséghez, hogy könnyű a kettőt összevetesztetni.

E gazdálkodás összeredménye nagyon is szembe ötlik Itália fejlődése. a megváltozott népesedési viszonyokban. Az itáliai tartományok természetesen igen eltérő, sőt részben jó állapotban voltak. Azon paraszttelkek, melyek az Apennín s a Pó közti vidék betelepítése alkalmával itt nagy számban alakítottak, nem enyésztek el oly gyorsan. Polybios, ki kevéssel e korszak befejezése után utazta be e vidéket, dicséri annak nagyszámú szép és erőteljes népességét; czélszerű gabna-törvényhozás mellett kétségkívül lehetett volna nem Siciliát, hanem a Pó vidékét tenni a főváros éléskamrájává. Picénum és az úgynevezett „gall szántóföld“ a flamíniusi törvény (522) értelmében történt uradalmi földkiosztás útján nagyszámú parasztságot kapott, mely a hannibáli háborúban természetesen sokat szenvedett. Etrúriában s alkalmasint Umbriában is az alattvaló községek belviszonyai kedvezőtlenül hatottak a szabad parasztság fejlődésére. Jobb sorsa volt Látiumnak, melyet a fővárosi piacz előnyeitől még sem lehetett egészen megfosztani, s melyet a hannibáli háború egészben véve megkímélt, valamint a marsusok és sabelliek elzárt hegyi völgyeinek is. Ellenben déli Itáliában a hannibáli háború kegyetlen pusztításokat vitt végbe és temérdek kisebb helységen kívül tönkre tette a két legnagyobb várost, Cápúát és Tarentet is, melyek egykor képesek voltak egyenként 30,000 embert állítani síkra. Samnium már kiheverte az ötödik század súlyos háborúiban szenvedett veszteségeket; az 529-iki számlálás szerint képes volt félannyi fegyverfogható embert kiállítani, mint valamennyi latin város

232.

225.

összevéve, s ekkor a római polgárkerület után valószínűleg legvirágzóbb tartománya volt a félszigetnek. De a hannibáli háboru ismét elpusztította s a Scípió seregebeli katonák közt eszközölt földkiosztás, ámbár jelentékeny volt, valószínűleg még sem üthette helyre veszteségeit. Ugyan e háborúban még többet szenvedett baráttól úgy mint ellenségtől Campánia és Apúlia, e két azelőtt jól benépesített tartomány. Apúliában utóbb ugyan történtek földkiosztások, de az alakított telepek sehogy sem akartak virágzásnak indulni. Népesebb maradt Campánia szép síksága; de Cápua és a többi, a hannibáli háborúban felosztott községek határa állami vagyon lett s annak birtoklói egytől-egyig nem tulajdonosok hanem kis időre-bérlők voltak. A terjedelmes lucániai és bretti területen végre a népre, mely már a hannibáli háboru előtt is igen ritka volt, maga a háboru s a nyomában járó büntetések teljes súlya nehezedett, és Róma sem tett sokat, hogy a földművelést e tartományban ismét felvirágoztassa, — az itt alapított gyarmatok, talán az egy Valentia (Vibo, most Monteleone) kivételével, nem igen tettek számot. A különböző tartományok politikai és gazdasági viszonyainak minden különfélesége s egyeseknek aránylag virágzó állapota mellett egészben véve mégis felismerhető a hanyatlás; s ezt az Itália általános állapotairól szóló leghitelesebb bizonyítékok tanúsítják is. Cátó és Polybios megegyeznek abban, hogy Itália a hatodik század végén sokkal gyérebb népességgel bírt, mint az ötödik végén, s már korántsem lett volna képes oly hadtömegeket állítani ki, mint az első pún háborúban. A katonaszedés szaporodó nehézségei, a kénytelenség, a szolgálathoz megkívántató qualificációt leszállítani, a szövetséges társak panaszai az általok kiállítandó jutalékok túlságos volta felett ez állítá-

sokat megerősítik; a római polgárságra nézve pedig a számok beszélnek. A polgárság 502-ben, kevéssel Regulus afrikai hadjárata után 298,000 fegyverfogható embert számlált; harmincz évvel utóbb, kevéssel a hannibáli háboru kitörése előtt (534) már 270,000 főre, tehát egy tizedrész-szel, ismét húsz évvel utóbb, kevéssel ugyan e háboru befejezése előtt (550) 214,000 főre, tehát egy negyedrészs-szel leapadt; s egy emberkorral utóbb, mely alatt rendkivüli veszteségeket nem szenvedett, ellenben főkép az éjszaki itáliai síkságon alapított nagy polgárgyarmatok által rendkivüli módon szaporított, mégis alig tudott ismét azon számig felvergődni, melyen e korszak kezdetén állt. Ha volnának ily számaink általában véve az itáliai népességre vonatkozólag, azok kétségkívül aránylag még tetemesebb hiányt mutatnának fel. A nép erejének hanyatlását bajosabb bebizonyítani, de mezőgazdasági írók tanuskodnak arról, hogy a szegény ember asztaláról a hús és a tej mindinkább eltűnt. E mellett a szabad lakosság apadásával együtt növekedett a rabszolgák száma. Apúliában, Lucániában s a bretti tartományban a marhatenyésztésnek már túlnyomónak kellett lennie a földművelés felett; itt a tartomány tulajdonképi urai a félvad pásztor-rabszolgák voltak. Apúliát oly biztalanná tették, hogy erős őrséget kellett benne tartani; 569-ben itt egy a legnagyobb mérvekben szervezett és a bacchanál-üggyel is összefüggésben álló rabszolga-összeesküvés fedeztetett fel s vagy 7000 ember bünyfnyítő úton elítéltetett. Etrúriában is kellett egy rabszolga-banda ellen római hadakat küldeni (558), sőt még Látiumban is előfordúlt, hogy oly városok mint Setia és Præneste azon veszélyben forogtak, hogy szökevény rabszolgák bandái által megtámadtatnak (556). A nemzet szemmel láthatólag megfogyatkozott és a szabad

252.

220.

204.

185.

196.

198.

polgárok közössége egy úri és egy rabszolgai rendre bomlott; s habár leginkább a két sokáig tartó karthágói háboru tizedelte meg és rontotta meg a polgárságot úgy mint a szövetségeseket, mégis a római tőkepenzeseknek kétségkívül ugyanannyi részök volt az itáliai nép számának és erejének hanyatlásában, mint Hamilkárnak és Hannibálnak. Senki sem mondhatja meg, vajon segíthetett volna-e a kormány e bajokon; de ijesztő és szívenletes dolog, hogy a római arisztokrátiának nagy részben mégis jóakarató és tetterős köreiből nem találunk még a helyzet teljes komolyságának felismerésére s a veszély egész nagyságának még sejtelmére sem. Midőn egy előkelő nemes származású római nő, testvére azon számos polgár-admirálok egyikének, kik az első pún háborúban a község hajóhadait tönkre tették, egy napon a római piacon nagy tolongásba jutott, hangosan monda a körülötte állók előtt, hogy ideje lesz már egyszer ismét bátyját állítani a hajóhad élére s a piacon helyet csinálni egy új érvágás segélyével a polgárságon (508). Így természetesen csak kevesen beszéltek és gondolkoztak; de e galád beszéd mégis nem volt egyéb, mint éles kifejezése azon vétkes közönynek, melylyel az összes magasan álló és gazdag osztály a közönséges polgárra és parasztra lenézett. Nem akarta ugyan nyíltan romlását, de elnézte a mint tönkre ment s ily módon óriási gyorsasággal beköszöntött a pusztulás az országba, melyet e perczen számos szabad és vidám ember mérsékelte és megérdemelt jóléte még virágzóvá tett.

XIII. FEJEZET.

Hit és erkölcs.

Szigorú szabályozottságban folytak a rómainak napjai s minél előkelőbb volt, annál kevesebb volt szabad. A mindenható erkölcs a gondolkozás és tevékenység szűk körébe szorította, s dicsősége abban állt, ha szigorúan és komolyan, vagy, hogy a jellemző latin kifejezésekkel éljünk, szomorúan és nehezen élte le napjait. Senkinek sem volt sem több sem kevesebb teendője, mint házában a fegyelmet fenntartani s a községi ügyekben szóval és tettel helyt állani. Miután pedig az egyes ember nem akart más lenni és nem is lehetett más, mint egyik tagja a községnek, minden egyes polgár a község dicsőségét és hatalmát egyzersmind személyes tulajdonának tekintette, mely nevével és udvarával együtt átszáll ivadékaira; s a mint ekkép a nemzedékek egymás után sírba szálltak és mindenik az öröklött dicsőséget új szerzeményekkel szaporította, a nemes római családok összes érzületei azon erőteljes polgári büszkeséggé növekedtek, melyhez hasonlót a föld többé nem látott s melynek ép oly idegenszerű mint nagyszerű nyomai, a hol szemünkbe ötlenek, mintegy más világba

Római szigor és büszkeség.

Temetés.

látszanak tartozni. E hatalmas polgári érzületnek egyik sajátos jellemvonása volt ugyan az is, hogy az élet folyamában a merev polgári egyszerűség és egyenlőség által nem nyomatott ugyan el, de kényszerítettett hallgatógon a szív mélyébe zárkózni, s hogy csak a halál után volt szabad nyilatkoznia; de ekkor aztán a tekintélyes ember temetésében oly érzéki hatalommal lépett fel, mely a római élet bármely más jelenségénél inkább képes sejtelmet nyújtani nekünk késő kor fiainak e csudálatos római szellemről. Különös egy menet volt az, melyhez a polgárságot a község hírnökének kiáltó szava meghívta: „Ezen harcos meghalálozott, a ki teheti, jőjön el Lúcius Aemíliust elkísérni; el fog vitetni házából.“ A panaszos asszonyok, zenészek és tánczosok csapatja nyitotta meg a menetet, mely utóbbiaknak egyike öltözet és álarcz segélyével a halottnak képmása gyanánt szerepelt, s kezeit és tagjait mozgatva még egyszer a tömeg szeme elé idézte a jól ismert férfit. Erre következett az ünnepély legnagyobb-szerű és legsajátságosabb része, az ősök menete, mely mellett minden más pompa annyira eltűnt, hogy valóban előkelő rómaiak örököseiknek gyakran meghagyták, hogy a temetési ünnepélyt csupán erre szorítsák. Már említettük, hogy azon ősöknek, kik a curúlis ædílséget vagy valamely magasabb rendes hivatalt viseltek, viaszból készített és befestett álarczai, a mennyire lehetséges volt, természet után készítve, de a régibb időkre nézve felnyúlva egész a királyi korig sőt még azon túl is, a családi teremben fa szekrényekben felállítottak és a ház fő ékességének tekintettek. Midőn haláleset fordult elő a családban, arravaló emberek, leginkább színészek e kifestett álarczokkal és a megfelelő hivatalos öltözékkel láttattak el a temetés alkalmára, úgy hogy az ősök,

mindenik a legelőkelőbb díszben, melyet életében viselt, a triumphátor aranyhímzésű, a censor bíborszínű, a consul bíborszegélyű köpenyben, lictoraikkal és hivataluk egyéb ismertető jeleivel együtt, kocsin ülve valamennyien megadták a halottnak az utolsó tisztességet. Ez maga, a bíbor- és aranyhímzetű takarókkal és finom lepedőkkel betérített ravatalon feküdt, hasonlókép azon legfőbb hivatal teljes ékességében, melyet életében viselt, s körülvéve az általa leölt ellenségek fegyverzetétől s azon koszorúktól, melyeket a víg és komoly játékokban nyert. A ravatal megett a gyászolók lépdeltek, mindnyájan fekete ruhában minden ékszer nélkül, a halottnak fiai elfedett fővel, leányai fátyol nélkül, a rokonok és nemzetségi társak, a barátok, véden-
czek és szabadon - bocsátottak. Így vonúlt a menet a piacra. Itt a hulla felegyenesítettet, az ősök leszálltak kocsijaikról és leültek a curúlis székekre; a halottnak fia vagy legközelebbi nemzetségi társa pedig a szószékre lépett, s a körülötte körben ülő férfiaknak, végül pedig magának a halottnak neveit és tetteit egyszerűen felsorolva elmondta az összegyűlt tömeg előtt. — Barbár szokásnak tarthatjuk ezt, és művészi érzékkel bíró nemzet a halottak e csudálatos feltámasztását semmi esetre sem vitte volna bele teljesen kifejtett civilisációjának korszakába; de a halotti ünnepély nagyszabású naivsága még igen hidegen gondolkozó és a kegyeletre nem igen hajlandó görögöknek is, mint például Polybiosnak imponált. A római élet komoly ünnepélyessége, egyforma jelleme és büszke méltósága szükségkép megkivánta, hogy az elhunyt nemzedékek mintegy testet öltve haláluk után is fennjárjanak az élők között, és hogy, midőn valamely polgár, jóllakva a fárólakmakkal és dicsőséggel, őseihez megtér, az ősök

személyesen jelenjenek meg a piacon, őt körükbe fogadandók.

Az új hellenesség.

De a rómaiak most egy forduló pontra értek. A mint Róma hatalma nem szorítkozott többé Itáliára, hanem messze elterjedt kelet és nyugot felé, Itália régi sajátságai véget ért s helyét a hellen civilizáció foglalta el. Itália ugyan görög befolyás alatt állt, a mióta egyáltalán történelme volt. Elmondtuk fentebb, mikép adták egymásnak és fogadták egymástól a szellemi ösztönzést a fiatal görögség s az ifju Itália, mindketten bizonyos naivsággal és eredetiséggel; s mikép igyekezett Róma a későbbi korban a görögök nyelvét és találmányait, inkább külső módon, gyakorlati használatra elsajátítani. De az e korbeli rómaiak hellenessége mégis lényegében új dolog volt úgy okaira, mint következményeire nézve. A rómaiak szükségét kezdték érezni egy gazdagabb szellemi életnek, és mintegy megrémülve szemlélték saját szellemi semmisségeket; és ha még oly művészetileg tehetséges nemzetek, mint az angol és a német sem röstellték saját productivitásuk szüneteit alatt hégzgapótlásul Franciaország szegényes kultúráját felhasználni, nem lephet meg, ha azt látjuk, hogy az itáliai nemzet most mohó vágygyal vetette magát Hellas szellemi fejlődésének úgy pompás kincseire mint sivár salakjára. Azonban mégis mélyebb és bensőbb ok ragadta a rómaiakat ellenállhatatlanul a hellen áramlatba. A hellen civilizáció ugyan még hellennek nevezte magát, de többé nem az, hanem inkább humanisticus és kosmopolitikus volt. A szellemi téren tökéletesen, s bizonyos mértékig a politikain is, megoldotta azon problémát, mikép lehet különböző nemzetek tömegéből egy egésszé alkotni; s midőn e feladat most, még nagyobb területen Rómára szállt át, ez Nagy Sándor örökségének egyéb részeivel

együtt a hellenességet is átvette. Ennélfogva ez sem nem csupán gerjesztő többé, sem nem mellékes dolog, hanem az itáliai nemzet lényét egész belsejében áthatotta. Itália életképes saajtszerűsége természetesen ellene szegült ez idegen elemnek. Az itáliai paraszt csak a leghevesebb harcz után engedte át a tért a nagyvárosi világpolgárnak; s a mint a németeknél a francia frakk vezetett a germán németkabátra, azon módon a hellenesség visszahatása Rómában is egy oly irányt támasztott fel, mely az előbbi századok előtt teljesen ismeretlen módon elvi ellenzékét csinált a görög befolyásnak s ez úton meglehetősen gyakran nyers együgyűségekre és nevetséges dolgokra vetemedett.

Az emberi észnek és tevékenységnek nem volt mezeje, mely az új és régi világ e harczának színhelyéül ne szolgált volna. Ez még a politikai viszonyokon is uralkodott. A hellenek felszabadításának csudálatos terve, melynek megérdemlett füstbe menése már előadatott; azon ezzel rokon, szintén hellen eszme: a köztársaságok solidaritásának eszméje szemben a királyokkal s a hellen politia propagandája a keleti despotismus ellen, mely kettő például a Makedónia iránti bánásmódra irányadólag hatott, voltak rögeszméi az új iskolának, épen úgy, mint a Karthágótól való félelem rögeszméje volt a réginek; s ha Cátó az utóbbit egészen a nevetségessel határos mértékben hirdette, viszont némelyek legalább ép oly együgyűen kaczerkoddak a philhellenességgel — így például Antiochos király legyőzője nem csak görög ruhában állíttatta fel a maga szobrát a Capitóliumon, és a helyett hogy becsületes latinsággal *Asiaticus*nak nevezné magát, az *Asiagenus* *),

Hellenesség
a politiká-
ban.

*) Pénzek és feliratok bizonyítják, hogy a magnésiai hősnek és ivadékainak eredeti címök *Asiagenus* volt; ha a capitóli fastusok

ugyan ész- és nyelvelles, de pompásan hangzó és majdnem görög előnevet vette fel. Az uralkodó nemzet e viszonyának a hellenség iránt fontosabb következménye volt az, hogy a latinság Itáliában mindenütt terjedt, csak éppen a hellenekkel szemben nem. Az itáliai görög városok, a mennyiben a háboru által tönkre nem mentek, görögök maradtak. Apúliában, melylyel, az igaz, a rómaiak keveset törődtek, úgy látszik, éppen e korban ült a hellenség teljes diadalt, s helyezkedett a tartomány helyi civilisációjára az elvirágzó félben lévő görög műveltséggel egy színvonalra. A hagyomány ugyan hallgat róla; de az e korból fennmaradt sok és egytől-egyig görög felirással ellátott városi pénz, és a festett agyagedényeknek gyártása görög mintára, mely egész Itáliában csak itt, és inkább merészen s pompával mintsem ízléssel üzetett, bizonyítja, hogy Apúlia a görög modort és művészetet teljesen elfogadta. — A hellenség és nemzeti ellenzői közti harcznak tulajdonképi színhelyét azonban a jelen korszakban a hit és erkölcs, a művészet és irodalom mezeje képezte; s nem szabad elmulasztanunk megkísérteni e nagy elvi küzdelem lerajzolását, mely természetesen egyszerre ezerféle irányban mozog s melynek egyes mozzanatait bajos egy képbe összefoglalni.

A hazai val-
lás és a hi-
tetlenség.

Mily élénken élt a régi egyszerű hit még e korban az itáliaiak lelkében, legvilágosabban azon bámulat vagy csodálkozás mutatja, melyre az itáliai jámborságnak e proble-

öt *Asiaticus*-nak nevezik, úgy ez is a nem egykorú szerkesztés több helyett előforduló jelei közé tartozik. Ama melléknév nem lehet más, mint az *Ἀσιαγενής* megrontása, a mint hogy későbbi írók így is írják, de a mi nem ázsiai győzött, hanem született ázsiait jelent.

mája a hellen kortársakat indította. Az aetóliusokkal való viszályban a római fővezérnek azon szemrehányást kellett hallania, hogy az ütközet alatt egyebet sem tett, mint hogy pap módjára folyton imádkozott; minek ellenében Polybios, a maga kissé olcsó bölcseségével földieit ezen isteni félelem politikailag hasznos voltára figyelmezteti s nekik megmagyarázza, hogy az állam végre is nem állhat csupa okos emberekből, hogy tehát az ily cerimoniaik, tekintettel a tömegre, igen czélszerűek. — De ha Itália még bírt azzal, a mi Hellasban már régóta a régiségtárba vándorolt, nemzeti vallással, ez mégis már láthatólag theológiává kezdett száradni. A hit kezdődő elridegedése talán semmiben sem lép oly határozottan előtérbe, mint az istentisztelet és a papság megváltozott gazdasági viszonyaiban. A nyilvános istentisztelet nem csak mind hosszadalmasabbá, hanem mindenek felett mind költségesebbé lett. Az augurok, pontifexek és oraculum-örzők három régi collégiumához egy negyedik, a három lakmározóé (*tres viri epulones*) járult 558-ban, pusztán azon fontos hivatással, hogy az isteni lakomák kiállítására felügyeljen. Illik, hogy ne csak az istenek, hanem papjaik is jóllakjanak; de új alapítványok e czélra nem kellettek, miután minden collégium amúgy is kellő buzgalommal és áhítattal gondoskodott a maga vendégségeiről. A papi dáridók mellett a papi immunitás sem hiányzik. A papok még nagy szorongattatások idején is jogúl követelték magoknak a közadók alóli mentességet és csak igen bosszantó perpatvarkodás után voltak hátrálékos adóik befizetésére kényszeríthetők (558). A jámborság valamint a községre, úgy az egyes emberre nézve is mindinkább költséges dologgá vált. Az alapítványok divatja, s általában a szokás: vallási czélokra állandó pénzbeli kötelezettségeket elvállalni, a rómaiaknál úgy el volt terjedve

Jámbor
gazdászati.

196.

196.

mint mai nap a katolikus országokban ; ez alapítványok, főkép mióta a község legfőbb egyházi és egyszersmind legfőbb jogi tekintélye, a pontifexek collégiuma által, oly dologi tehernek tekintettek, mely a jószág minden örökösére és más megszerzőjére jogilag átszáll, mód nélkül nyomasztó teherré kezdtek válni a vagyónra nézve, — „örökség áldozati tartozás nélkül“ közmondássá lett a rómaiaknál és körülbelül annyit tett, mint nálunk a „rózsa tövis nélkül.“ A vagyon tizedrészének fogadalmúl felajánlása annyira divatban volt, hogy ez úton havonként nehányszor a római marhavásáron nyilvános vendégségek tartattak. Az istenek anyjának keleti cultusával együtt, egyéb istenfélő visszaélések társaságában a házról-házra járva tett fillérgyűjtések (*stipem cogere*) divatja is eljutott Rómába, s évenként bizonyos meghatározott napokon ismételtetett. Végre, mint méltányos volt, az alárendelt papságok és prófétaságok sem adtak ingyen semmit ; és kétségkívül az életből van véve, ha a római színpadon a házas felek színfal mögötti társalgásában a konyha-, bábasszony- és ajándék-számadás mellett a szent dolgok számlája is előfordúl :

Aztán, uram, jövő ünnepre kell egy-más nekem
Kapus, javaas s álmofejtő s ama tudós nő részire ;
Lásd mint les engem ! Szégyen lenne mitsem
kűldenem,
Meg a papnénak is csak kell adnom valamit.

E korban ugyan nem csináltak Rómában arany istent, mint azelőtt ezüst istent ; de a valóságban mégis az uralkodott a vallási életnek úgy legfelső, mint legalsó köreiben. A latin országos vallás régi büszkesége, gazdaszáti igényeinek jutányossága, visszahozhatatlanúl elenyészett. De egyúttal

oda volt a régi egyszerűség is. Az ész és hit fattyú-szü- Theologia.
lötte, a theologia, már azon dolgozott, hogy saját nehézkes
hosszadalmasságát és ünnepélyes gondolatlanságát bevigye
a régi egyszerű nemzeti vallásba s ezáltal hajdani szelle-
mét kiszorítsa belőle. Így például a Jupiter papja köte-
lességeinek és előjogainak lajstroma bátran bele illenék a
Talmudba. Azon természetes szabályt, miszerint csak a
hibátlanul teljesített vallásos kötelesség kellemes az iste-
neknek, a gyakorlatban úgy túlhajtották, hogy egyes áldo-
zat ismételten elkövetett tévedések miatt néha harmincz-
szor is bemutatott egymásután; hogy a játékok, melyek
szintén egy nemét képezték az istentiszteletnek, ha a ve-
zérő hivatalnok nyelve elvétette a mondókát vagy ha más
hibát követett el, vagy ha a zene valahol helytelenül szü-
netelt, nem történteknek tekintettek, és elülről, néha több-
ször, sőt egymásután hétszer is elülről kellett kezdet-
niök. A lelkiismeretességnek e túlzása már magában
véve is annak megmerevedését foglalja magában; s az ellene
való visszahatás, a közöny és a hitetlenség, nem is maradt el.
Már az első pún háborúban (505) előfordult, hogy maga Vallástalan-
ság.
249.
a consul nyilvánosan gúnyt űzött a csata előtt megkérdé-
zendő auspiciumokból, — igaz ugyan, hogy a Claudiusok
különcz és korát jóban úgy mint rosszban megelőző nem-
zetségéből származott. E korszak vége felé már panaszok
emelkednek a felett, hogy az augurság tana elhanyagolta-
tik, és hogy, Cátóval beszélve, temérdek régi madárisme-
ret és madárnézés a collégium lustasága következtében
feledékenységre merült. Az oly augur, mint Lúcius Paul-
lus, ki a papságot tudománynak nézte, nem címnek, már
ritka kivétel volt, és annak is kellett lennie, mert a kor-
mány az auspiciumokat mind nyiltabban és bátrabban hasz-
nált fel politikai szándékainak keresztülvitelére, azaz a

nemzeti vallással, Polybios felfogása szerint, úgy bánt, mint egy, a nagy közönség rászédésére felhasználható babonával. A hol a tér így elő volt készítve, ott a hellenes vallástalanság útja meg volt törve. A művészet-kedvvelés kezdetével az istenek szent képei már Cátó korában más házi szerszámok módjára kezdték a gazdagok szobáit ékesíteni. Veszélyes sebeket ütött a valláson a keletkező irodalom. Nyíltan megtámadni ugyan nem merészelhette, s a mivel egyenesen az irodalom szaporította a vallási képzeteket, az, mint például Caelus, kit Ennius a görög Uranos mintájára Saturnusnak apjává tett, ugyan szintén hellen eredetű volt, de nem bírt nagy jelentőséggel. Következményekben gazdag volt azonban az epicharmosi és euhemerosi tanok elterjedése Rómában. Azon költői bölcsészet, melyet a későbbi pythagoreusok a megárai Epicharmosnak (280 körül), a régi sicíliai vígjátékírónak, irataiból kivontak, vagy helyesebben, legalább legnagyobb részben, hamisan neki tulajdonítottak, a görög istenekben természeti anyagokat látott, Zeusben a levegőt, a lélekben a napnak egy porszemét és így tovább; a mennyiben e természeti bölcsészet, úgy mint későbbi korban a stoikus tan, általános alapvonalaiban válrokonságban állt a római vallással, annyiban alkalmas volt a nemzeti vallás allegorizáló feloszlásának bevezetéséül szolgálni. A vallásnak historizáló szétbontására találunk a messénei Euhemeros (450 körül) „szent emlékirataiban“, melyek jelentések alakjában, miket a szerző a csudás külföldön tett utazásairól írt, az úgynevezett istenek felől forgalomban lévő híreket alaposan és okmányilag megrostálták és azon eredményre jutottak, hogy istenek nincsenek és nem is voltak. A könyv jellemzésére elég lesz azt az egyet felhozni, hogy Kronos gyermek - falási történetét a legrégebbi korban

470.

300.

szokásos és Zeus király által eltörölt emberevésből magyarázza meg. Lapossága és kirívó irányzatossága daczára, vagy talán ennek folytán, e könyv nem érdemlett szerencsében részesült Görögországban, és a forgalomban lévő philosophiákkal egyesülten segített ott a meghalt vallást eltemetni. A vallás és az új irodalom közti kifejezett és teljesen öntudatos antagonizmusnak nevezetes jele, hogy e hírhedett romboló irányú epicharmosi és euhemerosi iratokat már Ennius latinra fordította. A fordítók talán azzal igazolták magokat a római rendőrség előtt, hogy e támadások csupán a görög, és nem a latin istenek ellen intézvék; de e mentségen könnyű volt keresztül látni. A maga szempontjából Cátónak tökéletesen igaza volt, midőn ezen irányzatokat, bárhol találkozott is velök, különbség nélkül a maga keserűségével üldözte és még Sokratest is az erkölcsök s a vallás megrontójának nevezte.

A régi nemzeti vallás ekképen szemlátomást hanyatlott; s a mint az ős erdő hatalmas törzsei kiirtattak, a talajt buján tenyésző töviskóró és addig nem látott gaz lepte el. A belföldi babona és külföldi álbölcsesség tarka gomolyban jártak egymás mellett, s egymáson keresztül, és álltak szemben egymással. A régi hitnek új babonákká alakulása Itália egy törzsét sem hagyta érintetlenül. Valamint az etruskoknál a belek és a villám tudománya, úgy a sabellieknél, főkép a marsusoknál, buján virágzott a madárnézés és kigyóidézés szabad mestersége. Még a latin nemzetben, sőt magában Rómában is, bár itt aránylag a legritkábban, de mégis tűnnek fel hasonló jelenségek, — így a prænestei jóslatos sorslapok, és Rómában 573-ban Numa király sírjának és hátrahagyott iratainak nevezetes felfedezése, melyek állítólag szabályokat foglaltak magokban valamely egészen hallatlan és furcsa istentiszteletről.

Babona.

Belföldi.

Ezen kívül a hitet szomjazók, nagy szomorúságukra, még csak azt tudták meg, hogy a könyvek igen új kinézésűek voltak; mert a senátus lefoglaltatta a kincset s a tekercseket rövid úton tűzbe dobatta. A belföldi gyártás tehát teljesen képes volt a képtelenségnek azon szükségletét fedezni, melyet méltányosan meg lehetett kívánni; de a közönség ezzel korántsem érte be. Az ekkori, már elnemzetlenedett és keleti mysticismustól áthatott hellenesség a hitetlenséggel együtt a babonát is, legbosszantóbb és legveszélyesebb alakulásaiban, magával hozta Itáliába, s e szemfényvesztés, épen. mert külföldi volt, különös ingerrel bírt. A chaldæai csillag- és születésjóslók már a hatodik században elterjedtek Itáliában; de sokkal fontosabb volt, sőt a világtörténetben korszakot alkotott, a phrygiai istenek-anyjának felvétele a római község közönségesen elismert isteneinek sorába, a mibe a kormány a hannibáli háboru utolsó aggodalmas évei alatt (550) kénytelen volt bele egyezni. Külön követség ment érte Pessinusba, a kis-ázsiai kelta földnek egy városába, s azon nyers mezei követ, melylyel az ottani papság az idegeneket, mint a valódi anyával, Kybelével, bőkezűleg megajándékozta, a község hallatlan pompával vitte be a városba, sőt ez örömteljes esemény örök emlékezetére a magasabb osztályokban club-társaságok alakultak, melyeknek tagjai egymást sorban megvendégelték, s melyek, úgy látszik, nagyban előmozdították a pajtáskodás keletkező rendszerét. E Kybele-cultus engedélyezésével a keletiek istentisztelete hivatalosan megfészkelte magát Rómában, s habár még a kormány szigorúan örködött a felett, hogy az új istenek herélt papjai kelták (*Galli*) maradjanak, a mint ezeknek neveztettek is, s habár római polgár még nem adta fejét e jámbor eunuchságra, mégis a „nagy anya“ sivár appará-

Kybele-
cultus.

204.

tusának, ezen papságnak, mely, élén a fő herélttel, a síp és dob külföldi zenéje mellett, az öltözetnek keleti pompájában vonúlt végig az utczákon és koldulva járt házról házra, s az egész érzékiesen szerzetesi üzelmeknek lényeges befolyással kellett lenniök a nép hangulatára és gondolkozására. Nagyon is gyorsan és irtóztatón tűnt ki, mire kell ennek vezetnie. Nehány évvel utóbb (568) a római hatóságnak egy legalávalóbb fajtájú vallási szemfényvesztés jelentetett fel, egy titkos éjjeli ünnep Bacchos isten tiszteletére, melyet először egy görög pap hozott Etrúriába, s mely mint a rákfene tovább harapódzva gyorsan elterjedt Rómában és egész Itáliában, a családokat mindenütt feldúlta, s a legaljasabb gaz tettekre: hallatlan bujálkodásra, végrendelet-hamisításokra, mérgezésekre vezetett. Hétezer embernél több büntettetett meg miatta fenyítő úton, nagy részben halállal, és szigorú rendszabályok adattak ki a jövőre nézve; de még sem lehetett ez üzelmeket elfojtani és az illető hivatalnok hat évvel utóbb (574) panaszkolta, hogy ismét 3000 embert kellett miatta elítélni s még sem lehet a dolog végét belátni. — Ezen ép oly eszeveszett mint a közre ártalmas áljámborság elítélésében természetesen minden okos ember egyet értett; a régi hitű ájtatos emberek itt a gúnyban és bosszankodásban összetalálkoztak a hellen felvilágosodás híveivel. Cátó a maga majorosának utasításul adta, hogy „az úrnak tudta és megbízása nélkül áldozatot be ne mutasson, se maga helyett be ne mutattasson, kivéve a házi tűzhelyen és a mezei ünnep alkalmával a mezei oltáron, és hogy nem szabad tanácsért sem valamely bélvizsgálóhoz, sem valamely okos emberhez, sem chaldæaihoz fordulnia.“ Azon ismeretes kérdést, mikép képes egy pap a nevetést megállni, mikor collégájával találkozik, szintén Cátó tette fel,

Bacchos-
cultus.
186.

180.
Megtorló
rendszabá-
lyok.

és eredetileg az etrusk bélvizsgálókra alkalmazta. Körülbelül ugyanezen értelemben szidja Ennius valódi euripidesi modorban a kolduló prófétákat és híveiket :

E vakhitű papok, ez a proféta csőcselék,
Ki lustaság-, ki dőreségből, vagy mert gyötri éh,
Akar mutatni másnak útát, míg magát sem ismeri ;
Oszk kincset annak, a kihez fillért koldulni megy.

242.

De ily időkben az ész már előre meg van bukva szemben az esztelenséggel. A kormány természetesen közbe lépett ; a kegyes ámítók rendőrileg megfenyítették és kiutasítottak, minden külföldi, különösen nem engedélyezett istentisztelet betiltatott, még az aránylag ártatlan prænestei jósló oráculum megkérdezése is még 512-ben hivatalosan meggátoltatott, és mint már említettük, az álszenteskedés szigorúan üldöztetett. De ha egyszer az emberek alaposan meg vannak bolondúlva, akkor felsőbb rendeletre sem térnek észre. A mondottakból az is kitűnik, mennyit kellett a kormánynak ennek daczára engednie, vagy legalább, mennyit engedett. Azon római szokás, melynek alapján előforduló esetekben az etrusk bölcsek államilag megkérdetettek, s mely czélból a kormány oda hatott, hogy az etrusk tudomány az előkelő etrusk családokban folyvást ápoltassék, valamint a Demeter, nem erkölcstelen és a nőkre szorítókozó titkos tiszteletének megengedése alkalmasint még a külföldi szabályok régebbi ártatlan és aránylag közönyös átvételei közé sorolandók. De az istenek anyja tiszteletének megengedése már veszélyes jele annak, mily gyöngének érezte magát a kormány az új babona ellenében, s talán annak is, mily mélyen behatott ez már magába a kormányba ; valamint az is vagy megbocsáthatatlan hanyagság vagy még ennél is rosszabb volt, hogy a

hatóságok oly garázdálkodások ellen, minők a bacchanáliák voltak, csak oly későn és ekkor is csak egy véletlen feljelentés következtében léptek fel.

Minőnek kellett e korban a tiszteletre méltó polgárság felfogása szerint a rómaiak magán életének lennie, azt nagyjában megítélhetjük azon leírásból, mely az idősb Cátó életmódjáról maradt ránk. Bármily tevékenységet fejtett is ki Cátó mint államférfi, ügyvéd, író és üzér, életének központja mégis a családi élet volt és maradt — jobb jó férjnek lenni, mint nagy senátornak, mondá. A házi fegyelem szigorú volt. A cselédnek parancs nélkül nem volt szabad a házat elhagynia, sem idegenekkel a házban történekekről fecsegnie. Súlyosabb büntetések nem szabattak könnyelműen senkire, hanem mintegy törvényszéki tárgyalás után mondattak ki és hajtattak végre; mily szigorúan mentek e tekintetben a dolgok, kivehetjük abból, hogy egyik rabszolgája egy vételi szerződés miatt, melyet urának megbízása nélkül kötött s mely ennek tudomására jutott, magát felakasztotta. Csekélyebb hibákért, például az asztal rendbentartása körül elkövetett tévedésekért, a consuláris a bűnösnek a megérdemlett ütleget ebéd után egy szíjjal sajátkezűleg szokta kiszolgáltatni. Nem kevesebb szigorú, de másnemű fegyelem alatt tartotta nejét és gyermekeit; mert a felnőtt gyermekeket s a feleséget kézzel megilletni, mint a rabszolgát, bűnnek nyilvánítá. Feleség-választás dolgában rosszalta az érdekházasságot s tanácsolta a jó származás figyelembe vételét, különben öreg korában maga egy szegény védencének leányát vette el. Egyébiránt a férj önmegtartóztatásáról véleménye az volt, a mi minden rabszolgatartó államban lenni szokott; a feleséget pedig kivétel nélkül csak szükségos rossznak tekintette. Iratai szidalmakkal telvék a

Szigorú erkölcs.

fecsegő, nagyravágyó, kormányozhatatlan szépnem ellen; „az asszonyok mindannyian szerfelett alkalmatlanok és nagyravágyók — mondá az öreg úr — s ha az emberek tőlök megszabadúlnának, életünk kétségkívül kevesbbé volna istentelen.” A házasságból született gyermekek nevelése ellenben a szív és becsület dolga volt előtte, és szemében az asszony tulajdonképen csak a gyermekek kedvéért létezett. Ez rendszerint maga táplálta gyermekeit, s ha velök rabszolgánők emlőit szopatta, viszont maga is odaadta a magáéit ezek gyermekeinek, — egyike azon kevés vonásoknak, melyek arra mutatnak, hogy a rabszolgaság intézményét, emberi viszonyok, az anyai közösség és tejtestvérség segélyével enyhíteni törekedtek. A gyermekek mosdatásánál és bepólyázásánál a vén hadvezér, ha csak szerét ejthette, maga is jelen volt. Tiszteletteljesen őrködött a gyermeki ártatlanság felett; s ő maga biztosít bennünket, hogy gyermekei jelenlétében ép úgy óvakodott valamely aljas szót szalasztani ki ajkán, mint ha csak Vesta-szüzekkel állna szemben, s hogy leányának szeme láttára az anyát soha meg nem ölelte, kivéve midőn ez egy vihar alkalmával megijedt. Fiának nevelése körülbelül legszebb részét képezi soknemű és sok tekintetben tiszteletre méltó tevékenységének. Saját elvéhez híven, mely szerint a pozsgás fiu többet ér a sápadtnál, a vén katona maga avatta be fiát a testgyakorlat titkaiba, és megtanította birkózni, nyargalni, úszni, vívni s hőt és fagyot elviselni. De igen helyesen átlátta azt is, hogy lejárt már azon kor, melyben a római beérhette azzal, ha derék paraszt és katona volt, és hasonlókép felismerte azt is, mily káros befolyással kell a gyermek kedélyére lennie annak, ha a tanítóban, ki őt megfeddte és büntette, s maga iránt tiszteletre gerjesztette, utóbb rabszolgát kell látnia. Ez

okból maga tanította meg fiát arra, a mit a római megtanulni szokott: az írás, olvasás és az országos jog ismeretére, sőt maga még hajlott korában is annyira bele tanult a hellenek általános műveltségébe, hogy képes volt belőle azt, a minek véleménye szerint római ember hasznát vehette, fiával, anyanyelvén közölni. Egész íróskodása is közvetetlenül fiára volt számítva, s történelmi munkáját maga másolta le ennek számára nagy, olvasható betűkkel. Egyszerűen élt és takarékosan. Szigorú gazdálkodásával fényűzési kiadások meg nem fértek. Rabszolgájának soha sem volt szabad 1500 (460 tallér), egy ruhájának nem 100 (30 tallér) denárnál többbe kerülnie; házában szőnyeg nem volt és a falak sok időn át nem voltak bemeszelve. Rendszerint ugyanazt ette és itta, a mit cselédsége, s ebédjének készpénzben nem volt szabad 30 assnál (21 gar.) többbe kerülnie; sőt a háborúban még a bort is számúzta asztaláról, s vizet ivott, vagy, a körülményekhez képest, ecetes vizet. A vendégeskedésnek ellenben nem volt ellensége; úgy városi club-társaságában, mint falun földbirtokos szomszédaival szívesen és sokáig ült az asztalnál, s míg gazdag tapasztalatai és élénk hümora kedvelt társalgóvá tették, úgy másfelől nem vetette meg sem a kockát, sem az italt, sőt gazdasági könyvében egyéb vevények közt egy megpróbált házi szert is írt le azon esetre, ha valaki szokatlanul nagy ebédet evett és kelletlenül mélyebben nézett a korszó fenekére. Egész élete késő agg koráig folytonos tevékenységből állt. Minden percz fel volt osztva és hasznosítva, és esténként magában recapitulálni szokta mindazt, a mit napközben hallott, beszélt és tett. Ekkép jutott ideje saját ügyeire úgy mint az ismerősök s a község dolgaira, valamint a társalgásra és élvezetekre is; mindent gyorsan és szószaporítás nélkül végzett, és

tevékenységi ösztöne mitsem gyűlölt annyira, mint a konyeleskedést és csekélységekkel való fontoskodást. — Így élt azon ember, kit kortársai s az utókor a római polgár valódi mintaképének tekintettek, és kiben, ellentétben a görögök renyheségével és erkölcstelenségével, a rómaiak kétségkívül kissé vastagnyüstű tevékenysége és deréksége mintegy testet öltött — a mint egy későbbi költő mondja is :

Ezer nemű bohóság mind, mi külföldön divat,
Jobban nem él sehol polgár, mint él a római,
Az egy Cátó száz Sokratesnél többet ér nekem.

Új erkölcs.

Az efféle ítéleteket a történelem nem teheti teljesen magáévá ; de a ki szemügyre veszi azon forradalmat, melyet e kor elfajúlt hellenessége a rómaiak élet- és gondolkozásmódjában előidézett, hajlandó lesz az idegen erkölcsökre mondott ítéletet inkább súlyosbítani, sem mint enyhíteni. — A családi kötelékek rémítő gyorsasággal lazulni kezdtek. A nő- és férfi-maitressek divatja dögvésként elharapódzott, és az adott viszonyok közt törvény útján nem is lehetett elterjedését komolyan meggátolni — azon magas adó, melyet Cátó mint censor (570) a fényűzési rabszolgák e legalávalóbb fajára kivetett, nem sokat nyomott a latban, s különben is már néhány év múlva a vagyoni adóval egyáltalán megszűnt. A nőtlen élet, mely 184. miatt például már 520-ban hangos panaszok emelkedtek, s a házassági elválások, természetesen ezzel arányban szaporodtak. A legelőkelőbb családok kebelében irtóztató bűnök követtettek el, a mint például Gáius Calpurnius Piso consul, neje és mostoha fia által megmérgeztetett, hogy utólagos választásra legyen szükség a consulságban s hogy ezáltal 234. ez utóbbi nyerhesse el e hivatalt, a mi sikerült is (574).

Megkezdődött továbbá a nők emancipációja. A régi szokások szerint a feleség jogilag férjének az atyáéval egyenrangú hatalma alatt, a hajadon legközelebbi férfi agnátusainak gyámsága alatt állt, mely kevéssel volt kisebb az atyai hatalomnál; a feleség nem bírt saját vagyonnal, a szűz és özvegy azt legalább maga nem kezelhette. De most a nők vagyoni önállóságra kezdtek törekedni, és részint ügyvédi ál úton, főképp ál házasságok kötése által leráztván nyakukról az agnátusok gyámságát, saját kezökbe vették vagyonuk igazgatását, részint házasságkötés alkalmával nem sokkal épületesebb módon vonták ki magokat a jog szigora által megkövetelt férj-úri hatalom alól. A tőkék azon tömege, mely ekkép a női kezekben özpontosult, oly aggodalmat költött e kor államférfiaiban, hogy a törvényhozás egy erőszakos eszközhöz folyamodott ellene és a nőknek végrendeleti úton való örökössé nevezését törvény által megtiltotta (585), sőt szerfelett önkényes gyakorlat segítségével a nőktől legnagyobb részben még azon oldalági örökségeket is megvonta, melyek végrendelet nélkül jutottak reájok. Hasonlóképp a feleség felett tartott családi törvényszék is, mely ama férj-úri és gyámi hatalomból eredt, a gyakorlatban mindinkább kiment a szokásból. De a nőknek már a köz dolgokban is kezdett akaruk lenni, s alkalmilag, Cátó szavai szerint „már uralkodtak a világ urain“; befolyásuk meglátszott a polgárság gyűlésén, sőt a tartományokban már római hölgyeknek szobrok emeltettek. — A fényűzés öltözet, ékszer, háziszerek, építkezés dolgában és az asztal körül növekedett; s főképp az 564-ki kis-ázsiai expedíció óta az Ephesosban és Alexandriában uralkodó ázsiai-hellen fényűzés bevonult Rómába, s magával hozta üres raffinementját, és pénzt, időt és örömet

169.

190.

- megrontó kicsinyeskedését. Ebben is a nők jártak legelül; Cátó buzgó szitkozódásai daczára keresztülvitték, hogy a polgárságnak azon, kevéssel a cannæi ütközet (539) után hozott végzése, mely nekik az arany ékszer, tarka ruhák és kocsi használatát megtiltotta, a Karthágóval való békekötés után (559) eltöröltetett; s buzgó ellenfelök nem tehetett egyebet, mint hogy e tárgyakra is nagy adót vetett (570). Most temérdek új és többnyire haszontalan áruczikk, ékesen alakított ezüst edények, bronzsal kivert ebédlő pamlagok, az úgynevezett attáliai öltönyök és szőnyegek aranynyal hímzett nehéz kelméből, utat találtak Rómába. Ezen új fényűzés középpontját leginkább az asztal képezte. Ezelőtt a rómaiak kivétel nélkül csak egyszer ettek napjában meleget; most a második reggelire (*prandium*) is nem ritkán meleg ételek kerültek az asztalra, a fő ebéd pedig nem állhatott többé az eddigi két tál ételből. Eddig az asszonyok magok látták el a házban a kenyérsütést és a konyhát, és csak vendégségek alkalmával béreltek még külön egy tanult szakácsot, ki ilyenkor egyiránt gondoskodott az ételekről és süteményről. Most azonban a szakácmesterség tudományyá kezdett lenni. A jobb házak külön szakácsot tartottak. Szükségessé vált a munkafelosztás, s a kenyér- és lepénysütés elvált a konyhaművészettől; —
- 583 körül keletkeztek Rómában az első pékboltok. Költemények írtak a jól-evés művészetéről, magokba foglalva a megevésre legméltóbb tengeri halak és tengeri növények jegyzékét, és megtalálták közönségüket; s a dolog nem is állapodott meg az elméletnél. A külföldi nyalánkságokat, a pontusi sardellát és görög bort nagyra kezdték becsülni Rómában, és Cátó utasítása, mikép kell a közönséges belföldi bornak sóslé segélyével a koiusi bor ízét megadni, aligha okozott érezhető kárt a római borkereskedőknek.

A vendégek és fiaik régi tiszteletre-méltó énekeit és mondókáit az ázsiai hárfásnők szorították ki helyökből. Eddig Rómában ebéd alatt ugyan becsületesen hozzá láttak a kancsóhoz, de a tulajdonképi ivó multságok ismeretlenek voltak; most divatba jött a formasierinti poharazás, melynél a bort épen nem, vagy csak igen kevéssé vegyítették, s nagy kelyhekből itták, s melyben az „előívás“ szokása uralkodott úgy, hogy mindenkinek kötelessége volt az adott példát követni: a „görög ivás“ (*graeco more bibere*), vagy „görögözés“ (*pergraecari, congraecare*), a mint a rómaiak nevezték. E dőzsölések következtében a koczkajáték, mely különben a rómaiaknál már régóta divatban volt, oly nagy mérveket öltött, hogy a törvényhozás szükségesnek látta fellépni ellene. A munkakerülés és utcán való ácsorgás szemmel láthatólag harapódzott tovább *).

*) Egy parabasis-féle hely Plautus Curculiójában a fővárosi piaci életet e korban kevés elmésséggel ugyan, de nagyon szembe-ötlőleg rajzolja:

Megmondom, embert hol minőt lehet találnotok,
 Nehogy soká fáradjon érte, a ki tán keres
 Hibást, avagy hibátlant, jól avagy gonoszt:
 Ki hitszegőt akar, hát a Comítiumba küldöm azt;
 Kinek hazug és kérkedő kell, szent Cluacinához.
 (Gazdag, pazarló férjeket bazár alatt keressetek,
 Ott vannak a kiélt kéjenczek is s az alkuszok)
 Kik összetett fillérből esznek, a halpiaczon.
 A Forum alján sétálnak jó s gazdag emberek,
 Középen a csatornánál csak önfittogatók;
 A vízmedenczét szemtelen, nyelves rosszlelkűek lepik,
 Kik másra semmiért szórnak merész rágalmakat,
 Míg önmagokban van méltán megróható elég.
 A régi bolt alatt ülnek, kik pénzt kamatra adnak és vesznek;

Cátó javasolta, köveztessék ki a piacz hegyes kövekkel, hogy a naplopók onnan elriasztassanak; a közönség nevetett a tréfán, de azért ácsorgási és bámészkodási kedve csak növekedett. A népmulatságok ijesztő mérvben történt megszaporodását e korban már említettük. E korszak kezdetén, kivéve néhány jelentéktelen, és inkább a vallási szertartások közé sorozandó futtatást és kocsiversenyt, csak egyetlen, szeptember hónapban, és csak négy napig tartó általános népünnep tartatott, melyre a költségek megengedett maximuma határozottan meg volt állapítva; e kor végén e népünnep már legalább hat napig tartott, s rajta kívül április elején az istenek anyjának ünnepe vagyis az úgynevezett magalensiai ünnepek, április vége felé a Ceres- és Flóra-, júniusban az Apolló-, novemberben a plebejus ünnep, és pedig mindezek már valószínűleg több napon át, tartattak. Ezekhez járultak a temérdek instaurációk, melyekre a kegyes scrupulositás gyakran alkalmasint csak ürügyül szolgált, és a soha meg nem szűnő rendkívüli népünnepek, melyek közt a fogadalmi tizedekből rendezett, már említett lakomák, az isteni vendégsé-

Castor-egyháznál meg, kiknek nem jó, ha kölcsön adsz
hamar.

A tusk negyedben a magát áruló nép tanyáz;
Velabrumban süttöt, hentest és jós papot,
Határnap-forgatót, vagy más által forgattatót találsz,
Kifosztott gazdag férjeket Leucádia-Oppiánál.

184.

A zárjel közé foglalt versek később szúrattak közbe az első római bazár felépítése (570) után. — A pék (*pistor*, szószerint: molnár) üzletével e korban össze volt kapcsolva a nyalánkságok árulása és az italmérés (*Festus ep. v. alicariae p. 7.* Müll.; Plautus *Capt.* 160; *Poen* 1, 2, 54; *Trin.* 407). Ugyanez áll a mészárosokról. — Leucádia Oppia alkalmasint rossz házat tartott.

gek, a triumphális és temetési ünnepek, és mindenek felett azon ünnepélyek emelkednek ki, melyek az etrusk-római vallás által kijelölt időszakok, az úgynevezett saeculumok mindenikének befejeztével, először 505-ben ünnepeltettek. Egyúttal a házi ünnepek is szaporodtak. A második pún háboru alatt az előkelő osztályokban divatba jöttek az istenek anyjának bevonulási napján (550 óta) tartott, már említett, lakomák, az alsóbb osztályokban a hasonló saturnáliák (537 óta), mindkettő az ettől fogva egymással szoros szövetségben álló idegen papok és idegen szakácsok befolyása által. A római közönség már igen közel jutott azon eszményi állapothoz, melyben minden naplopó minden nap talál helyet, hol idejét elölje, és pedig oly községben, hol azelőtt a tevékenység úgy minden egyesnek mint az egész összességnek életcélját képezte, s hol a tétlen élvezetet úgy az erkölcs mint a törvény elítélte! E mellett ez ünnepélyek keretén belül a társadalom rossz és erkölcsrontó elemei mindinkább érvényre vergődtek. A népiünnepek fény- és zárpontját természetesen, úgy mint azelőtt, ezután is a futtatások képezték; s egy e korbéli költő igen élénken rajzolja azon feszült figyelmet, melylyel a tömeg szeme a consulon függött, midőn ez a kocsiknak jelt készült adni az indulásra. De a régi mulatságok még sem voltak többé kielégítők, a közönség újakat és változatosabbakat kívánt. A belföldi birkózók és küzdők mellett most (először 568) görög athléták is léptek fel. A drámai előadásokról alább lesz szó; hogy a görög komédia és tragédia Rómába átültetett, az ugyan szintén kétes értékű, de minden esetre mégis a legjobb szerzemény volt, melyre Róma e téren szert tett. Alkalmasint már régóta üzték azon tréfát, hogy nyulakat és rókákat futtattak és üldöztettek a közönség előtt; most ez ártatlan vadászatból

249.

204.

217.

186.

formaszerinti állatviadal lett, s Afrika vadállatai, oroszlanok és párduczok (először bebizonyíthatólag 568-ban) nagy költséggel szállítottak Rómába, hogy ölte vagy leöltesse a főváros bámész népének szemét gyönyörködtessék. A még visszataszítóbb vívójátékok, melyek Etrúriában és Campániában voltak divatban, most Rómába is behatoltak; a római piacon először 490-ben ontatott tréfából embervér. Ezen erkölcsrontó multságok a szigorú megrovást természetesen el nem kerülhették; a 486. év consula Publius Semprónius Sophus válólevelet küldött nejének, a miért egy temetési játékon megjelent; a kormány keresztülvitte, hogy egy polgársági végzés megtiltotta a külföldi vadállatoknak bevitelét Rómába, és szigorúan őrködött, nehogy a községi ünnepeken gladiátorok jelenjenek meg. De e téren is hiányzott benne vagy a kellő hatalom, vagy a szükséges erély; az állatviadalokat ugyan, úgy látszik, sikerült elfojtania, de a vívó párok fellépése magánünnepélyeken, nevezetesen temetkezés alkalmával, el nem nyomtatott. Még kevesbbé lehetett meggátolni, hogy a közönség a vívójátékost a kötél táncosnál, a kötél táncost a komédia játszónál és ezt a tragikus színésznél többre ne becsülje, s hogy a színpad nagy előszeretettel ne vesse magát a hellen élet fertőjére. A mi eleme a művelődésnek a színpadi és mûsai játékokban rejtett, azzal kezdet óta nem törődtek; a római ünnepélyrendezőknek eszök ágában sem volt az összes közönséget a költészet hatalma által, habár csak mulólag is, a legjobbak érzéseinek magasztalására emelni, a mint azt a görög színpad tette virágzásának korában, vagy műélvezetet nyújtani egy válogatott közönségnek, a mire a mi színházaink törekszenek. Mifélek voltak Rómában a színigazgatók s a nézők, mutatja az, hogy az 587-iki triumphális játékok alkalmával a rendező

az első görög fuvolásokra, miután dallamaikkal megbuktak, ráparancsolt, hogy zenélés helyett kezdjenek el egymással öklelődni, a mire a közönség ujjongása csakugyan alig ért véget. — Már nem csak a hellen nyavalya rontotta meg a római erkölcsöket, hanem viszont már a tanítványok is demoralizálni kezdték saját mestereiket. A Görögországban ismeretlen vívójátékokat, Antiochos Epiphanes király (579—590), a rómaiak e nagy majmolója, először léptette életbe a syriai udvarban; s habár az emberiebb érzésű és műértőbb görög közönségnél kezdetben inkább visszatetszést, mintsem tetszést szültek, mégis fenn tudták magokat tartani, s lassanként szélesebb körben is elterjedtek. — Az életmód és erkölcsök e forradalma természetesen a gazdaszat terén is forradalomra vezetett. A fővárosban lakás mind keresettebbé és mind drágábbá lett. A lakbér hihetetlen magasságra emelkedett. Az új fényűzési czikkek méregdrágán fizettettek meg; egy hordócska fekete-tengeri sardella 1600 sestertiusba (120 tallér), tehát többbe került mint egy mezei rabszolga, egy csínos fiu 24,000 sestertiusba (1800 tallér), tehát többbe némely parasztteleknél. Minden rendűek és rangúak jelszava tehát a pénz, és csak a pénz lett. Görögországban már régóta senki sem tett ingyen semmit, a mint a görögök magok, dicséretre nem méltó naivsággal, bevallották; a második makedóniai háboru óta a rómaiak e tekintetben is el kezdtek görögösödni. A tisztességet törvényes eszközökkel kellett megtámogatni s az ügyvédeknek példáulúl népvégzéssel megtiltani szolgálataik megfizettetését; kivételt csak a jogi szakértők képeztek, kiket nem volt szükség a polgárság végzése által ama tiszteletre-méltó szokás fenntartására szorítani, hogy ingyen adjanak tanácsot. A hol csak lehetett, kerülték az egyenes lopást; de minden görbe út, mely gyorsan gazdagságra

vezethetett, megengedettnek tekintetett: fosztogatás és koldulás, a szállítók csalása és üzérek szédelgése, kamat- és gabna-uzsora, még tisztán erkölcsi viszonyoknak, mint a barátságnak és a házasságnak, anyagi kizsákmányolása is. Főképp ez utólsó mindkét részen üzérkedés tárgya lett; az érdek-házasságok napirenden voltak, és szükségesnek látszott azon adományzásoktól, melyeket a házas felek egymásnak tettek, jogi érvényüket megtagadni. Hogy ily körülmények közt oly tervek jelentettek fel, mint például az, mely a fővárost mindenfelől fel akarta gyűjtani, nem lehet meglepő. Ha az ember nem talál többé élvezetet a munkában s csak azért dolgozik, hogy lehető sok élvezetet szerezhessen magának, akkor csak a véletlennek köszönheti, ha nem lesz gonosztevővé. A sors Rómát a hatalom és gazdagság minden pompájával elárasztotta, de Pandóra szelenczéje, a valóságban, kétes értékű ajándék volt.

XIV. FEJEZET.

Irodalom és művészet.

A római irodalom egészben sajátyszerű ösztönzéseken alapszik, melyek ily alakban talán semmi más nemzetnél elő nem fordulnak. Kellő méltányolhatása végett előbb szemügyre kell vennünk e kor népoktatását és népmulatságait.

Minden szellemi műveltség kiindulási pontja a nyelv; s ez mindenek felett áll Rómáról. Azon községben, melyben a beszéd s az okmány oly nagy jelentőséggel bírt, hol a polgár oly korban, melyben az embert ma még gyermekszámba veszik, vagyonát már korlátlan igazgatási joggal átvette, és a hol megeshetett rajta, hogy az összegyűlt község előtt rögtönzött beszédeket kellett tartania, nem csak az anyanyelv szabad és finom használatára fektettek kezdet óta nagy súlyt, hanem már korán azon voltak, hogy azt már gyermekkorukban elsajátíthassák. A görög nyelv is már általában el volt terjedve Itáliában a hannibáli háboru korában. Az ókori civilizáció általánosan közvetítő nyelvének ismerete a felsőbb körökben már régóta gyakori volt, és most, midőn a rómaiak közlekedése

Nyelvismeret.

külföldiekkel és a külföldön, a világ megváltozott helyzete következtében, óriási módon megsokszorozódott, úgy a kereskedőre mint az államférfira nézve, ha nem is szükségessé, de alkalmasint már igen fontossá vált. Az itáliai rabszolga és szabadon-bocsátott nép révén pedig, mely igen nagy részében született görögökből állt, a görög nyelv és görög tudomány bizonyos mértékig a népnek, főkép a fővárosi lakosságnak, alsóbb rétegeibe is behatott. E kor vígjátékaiból meggyőződhetünk, hogy épen a nem előkelő fővárosi tömeg oly latinságot beszélt, melynek helyes megértéséhez ép oly elkerülhetetlenül szükséges volt a görög nyelvet érteni, mint Sterne angolságának és Wieland németiségének megértéséhez a francziát *). A senátori

*) A görög kifejezéseknek egy meghatározott köre mellőzhetetlen jellemvonása Plautus nyelvének, mint *stratoticus*, *machaera*, *nauclerus*, *trapezita*, *danista*, *drapeta*, *oenopolium*, *bolus*, *malacus*, *morus*, *graphicus*, *logus*, *apologus*, *techna*, *schema*; a szók fordításai ritkán tétetnek ki, és csakis oly szóknál, melyek a fentebb felsoroltak által megjelölt eszmekörön kívül állnak, mint például a Vad-ban (1, 1, 60), ámbár egy, talán később beleszúrt versben, olvassuk: *φρόνησις est sapientia*. Görög közbevegyítések is szokásban vannak, mint például a Casinában (3, 6, 9):

πράγματά μοι παρέχεις. — Dabo μέγα καχὸν, ut opinor.

hasonlókép görög szójátékok, például a két Bacchusban (240):

opus est chryso Chrysalo.

a minthogy az Alexandros, vagy Andromache nevek etymologiai jelentésének ismeretét a nézőknél már Ennius is előfeltételezi (Varro de l. l. 7, 82) Legjellemzőbbek a félgörög képzések, mint *ferritribax*, *plagipatida*, *pugilice*, vagy a Miles Gloriosusban (213):

euge! euscheme hercle astitit sic dulice et comoedice!

Nézzétek e mozgást, mi szép, mi komédiás!

családokból származó férfiak pedig nem csak görög közönség előtt beszéltek görögül, hanem e beszédeket nyilvánosságra is hozták — így Tibérius Gracchus (consul 577. 591) egyet, melyet Rhodosban tartott — és a hanibáli korban görögül írták krónikáikat, mely irodalmárkodásra alább még rátérünk. Egyesek még tovább mentek. Flamíniust a görögök római nyelven tett hódolatokkal tisztelték meg, de a bókot ő is visszaadta, és „az Aeneiádák nagy hadvezére“ a görög isteneknek, görög szokásként, görög distichonok kíséretében mutatta be áldozati ajándékait *). Egy másik senátornak Cátó szemére hányta, hogy nem röstellt görög recitatívókat illő hanghordozással előadni. — E viszonyok befolyása alatt fejlődött a római oktatási ügy. Előítélet volna azt hinnünk, hogy az ókor az elemi ismeretek általános elterjedése tekintetében lényegesen mögötte állt a mi korunknak. Az alsó osztályok, sőt a rabszolgák is, sokat olvastak, írtak és számoltak; például a majoros rabszolgáról Cátó, Mágó példájára előre felteszi, hogy tud írni s olvasni. Az elemi oktatásnak, valamint a görög nyelv tanításának jóval ez idő előtt már nagy terjedelemben kellett Rómában szokásban lennie. De e korszakba esik azon oktatási mód keletkezése, mely a pusztán külső betanítás helyett már az elme valódi művelését tűzi céljává. Eddig a görög nyelv ismerete a polgári és társadalmi életben ép úgy nem vált

177. 163.

*) Ezen Flamínius nevében költött epigrammok egyike így hangzik :

Drága Dioskurok, vidor ostorozói lovaknak,
 Magzati Zeusnek s a tyndari Spárta urai!
 Titus az Aeneida nektek száná vala díjúl
 Azt a szabadságot, mit görögöknek adott.

senkinek előnyére, mint például mai nap a francziáé a német Schweiz valamely falujában nem válik hasznára; s a legrégibb görög krónikák írói a többi senátorok közt úgy érezhették magokat, mint azon paraszt a holsteini ingoványban, a ki iskolákba járt, és esténként, hazatérve az eke szarvától, Virgiliust szedi elő fiókjából. A ki különben akart tartatni, mert görögül tudott, rossz hazafinak, henczegőnek tekintetett; s Cátó korában még kétségkívül előkelő ember, senátor és consul lehetett az olyan is, ki görögül rosszul vagy épen nem tudott. De a dolgok már mégis változni kezdtek. Az itáliai nemzetiség benső feloszlása már, főkép az aristokratiában, elég magas fokra hágott arra nézve, hogy a nemzetiség surrogátumát, az általános emberi műveltséget Itáliára nézve is elkerülhetlenné tegye; és a felsőbb civilisáció utáni ösztön is már hatalmasan kezdett mozogni. Ez iránynak mintegy magától kezére dolgozott a görög nyelv tanítása. Ebben kezdet óta mindig a classicus irodalom, nevezetesen az Iliás és még inkább az Odyssea vétetett alapul; s ezzel a hellen művészet és tudomány dúsgazdag kincsei már kitérve feleltek az itáliaiak szeme előtt. Az oktatásnak tulajdonképi külső átalakítása nélkül mintegy magából folyt, hogy az empirikus nyelvtanításból magasabb irodalmi oktatás lett, hogy az irodalomból kiinduló általános műveltség fokozottabb mérvben közöltetett a tanítványokkal, hogy ezek szerzett ismereteiket arra használták, hogy a kor szellemén uralkodó görög irodalomba, Euripides tragédiáiba és Menander vígjátékaiba behatolhassanak. — Hasonló módon a latin nyelv tanítása is nagyobb fontosságot nyert. Róma felsőbb osztályai szükségét kezdték érezni annak, hogy anyanyelvöket, ha nem cserélik is fel a göröggel, legalább nemesíteniök kell és a megváltozott műveltségi állapotokhoz

alkalmazniok; s e tekintetben is minden irányban a görögökre voltak utalva. A római háztartás gazdasági felosztása az anyanyelvben adott elemi oktatást, mint minden más csekély és pénzért teljesített dolgot, túlnyomó részben rabszolgákra, szabadon-bocsátottakra vagy idege-
nekre, azaz leginkább görögökre és félgörögökre bízta *); a mi annál kevesebb nehézséggel járt, miután a latin ábécé majdnem egyenlő volt a göröggel, a két nyelv pedig közel és feltűnő rokonságban állt egymással. De ez még nem sokat jelentett; sokkal mélyebben folyt be a görög oktatás formai jelentősége a latin nyelv tanítására. A ki tudja, mily kimondhatatlanul nehéz az ifjuság fensőbb szellemi kiképzésére alkalmas anyagokat és formákat találni, és hogy mennyire még sokkal nehezebb az egyszer feltalált anyagoktól és formáktól megválni, nem fog csudálkozni rajta, hogy a rómaiak a fensőbb latin oktatás iránt érzett szükségnek csak úgy bírtak megfelelni, hogy e problémának azon megoldási módját, melyet a görög nyelv- és irodalmi oktatás nyújtott, egyszerűen átvitték a latinnak tanítására, — hiszen mai nap is, a mint saját szemeinkkel látjuk, ugyanezen módon viszik át az oktatás módszerét a holt nyelvekről az élőkre. — Fájdalom azonban a latin épen annak volt híjával, a mire az ily átvitelben legnagyobb szükség van. A latin írást és olvasást a tizenkét táblán ugyan meg lehetett tanulni; de a latin műveltségnek nélkülözhetetlen előfeltétele a latin irodalom lett volna, ilyen pedig Rómában nem létezett.

*) Ilyen volt például Chilon, az idősb Cató rabszolgája, ki mint gyermek-tanító keresett pénzt ura számára *Plutarch, Cato mai.* 20).

A színpad
görög befo-
lyás alatt.

Ehhez járult egy második körülmény. A római népmulatságok kiállítási módját már előadtuk. A színpad ezekben már régóta jelentékeny szerepet játszott; a kocsi-verseny ugyan valamennyin a tulajdonképi főmulatság maradt, de mégis kivétel nélkül csak egyszer, az utolsó napon tartatott, míg az első napok leginkább színpadi játékokban teltek el. E színpadi mutatóványok azonban hosszú időn át főkép tánczokból és szemfényvesztésből álltak; azon rögtönzött dalokban, melyek e közben még előadattak, szintén nem volt sem párbeszéd, sem cselekvény. Csak most kezdtek ez alkalmakra valódi színjátékokat keresni. A római népmulatságok teljesen a görögök uralma alatt álltak, kiket az időtöltés és naplopás iránti tehetségek a rómaiak született mulatság-rendezőivé tett. Görögországnak pedig nem volt kedveltebb és változatosabb népmulatsága a színháznál; s ennek a római ünnepélyadók és segédszemélyzetök szemeit csakhamar magára kellett vonnia. A régebb római színpadi dalnak ugyan volt drámai magja, mely talán képes lett volna a fejlődésre; de hogy ebből dráma keletkezhessek, ahhoz úgy a költő mint a közönség részéről a teremtés és fogékonyság oly genialitása lett volna szükséges, mely a rómaiaknál egyáltalában nem, s e korban legkevesebbé, volt található; s ha lett volna is, a tömeg mulattatásával megbízott emberek sietős buzgalma alig engedett volna e nemes gyümölcsnek annyi időt és nyugalmat, hogy megérhessenek. Itt is egy külső szükséglet állt elő, melyet a nemzet maga nem bírt kielégíteni; színházat kívánt és nem volt adni való darabja.

A római iro-
dalom kelet-
kezése.

Ezen elemeken alapszik a római irodalom; s ez előre is szükségkép megállapította hiányait. Minden valódi művészet az egyéni szabadságon és az élet vidám élvezésén

alapszik, s ennek magvai Itáliában sem hiányoztak; de miután Róma fejlődésében a szabadság és vidámság helyét a közérzület és kötelesség-érzet foglalta el, a művészet általa elnyomatott, és fejlődés helyett el kellett fonnyadnia. Róma fejlődésének tetőpontján akkor állt, midőn nem volt irodalma. Csak midőn a római nemzetiség feloszlásnak indult és a hellen-kosmopolitikus irányzatok kezdtek érvényre vergődni, állított be ezek kíséretében Rómában az irodalom is; és ez okból kezdet óta és kényszerű benső szükségességgel görög talajon maradt és éles ellentétben áll a specificus római nemzeti érzülettel. Mindenek felett a római költészet épen nem a költő benső, önkénytelen ösztönéből, hanem az iskola külső igényeiből keletkezett, melynek latin tankönyvekre, s a színpadéiból, melynek latin színdarabokra volt szüksége. Mindkét intézmény pedig, az iskola úgy, mint a színpad, testestől lelkestől Róma-ellenes és forradalmi természetű volt. A régi szabású rómainak philisteri komolysága úgy mint tevékenységi ösztöne megbotránkozott a bámészkodó színházi semmittevésen; és ha a római államnak és társadalomnak legmélyebb és legnagyobbszerű alapgondolata az volt, hogy ne legyen a római polgárság kebelén belül se úr se szolga, se millionárius se koldus, és mindenek felett, hogy minden római ugyanazon hitben és műveltségben egyesüljön, akkor az iskola és a szükségkép kizárólagos iskolai műveltség még sokkal veszedelmesebb, sőt az egyenlőség érzetére nézve egyenesen pusztító hatású volt. Az iskola és a színház a kor új szellemének leghathatósabb eszközeivé lettek, és pedig annál inkább, miután latinul beszéltek. Talán beszélhetett és írhatott valaki görögül a nélkül, hogy megszűnjék rómainak lenni; de itt hozzá szoktak az emberek római szavakkal beszélni, míg egész benső lényök és életök

göröggé lett. A római conservatismus e fényes századának nem legörvendetesebb, de legnevezetesebb, és történetileg legtanulságosabb tényeinek egyike abban állt, mikép vert e korban a hellenség az egész, nem közvetlenül politikai, szellemi téren gyökeret, s mikép teremtetek a nagy közönség gyermektanítója és maître de plaisir-je egyesült erővel egy latin irodalmat.

Livius
Andronicus.

272. 207.

272.

219. 207.

207.

A későbbi fejlődés mintegy dióhéjba szorítva Rómának mindjárt legelső írójában előttünk áll. A görög Andronicos (482 előttől kezdve 547 utánig), későbbi nevén mint római polgár, Lúcius *) Lívius Andronicus, 482-ben kora ifjúságában a többi tarenti foglyokkal együtt került Rómába, a sénai győzőnek, Marcus Lívius Salinátornak (consul 535. 547) birtokába. Rabszolgai foglalatosságát egyrészt a színészkedés és szövegírás, másrészt a latin és görög nyelv tanítása képezte, melyekre úgy saját urának gyermekeit, mint más vagyonos emberek fiait is a házban és azon kívül oktatta; ebben annyira kitüntette magát, hogy ura őt szabadon bocsátotta, s még a hatóság is, mely nem ritkán élt szolgálataival, és például a hannibáli háborúnak 547-iki szerencsés fordulata után egy háladal készítésével megbízta, iránta való tekintetből a poéták és színészek czéhének az aventíni Minerva-templomban helyet adott közös istentiszteletök megtartására. Írósága kettős foglalkozásából keletkezett. Mint iskolamester az Odysseát latinra fordította, hogy ennek latin szövegét ép úgy alapúl használja a latin, mint használta a görög szöveget a görög nyelv tanításában; és e legrégibb római iskolai könyv az

*) Azon későbbi szabály, mely szerint a szabadon-bocsátott szükségkép patrónusának nevét viseli, a köztársasági Rómára nézve még nem áll.

oktatásban századokon keresztül fenntartotta magát. Mint színész nem csak megírta magának a szövegeket, mint társai valamennyien, hanem azokat könyv alakban nyilvánosságra is hozta, vagyis nyilvánosan felolvasta és másolatokban terjesztette. De ennél még fontosabb volt az, hogy a régi, lényegében lyriai, színi költemény helyébe a görög drámát tette. Egy évvel az első pún háboru befejezése után, 514-ben adatott elő az első színdarab a római színpadon. Hogy egy ember, ki inkább római volt, mintsem görög, ekkép római nyelven épost, tragédiát és komédiát teremtett, az történelmi tekintetben esemény volt; a műnek művészi becse azonban szóba sem jöhet. E művek lemondanak az eredetiség minden igényéről; mint fordítások pedig oly barbárságban szenvednek, mely annál érezhetőbb, miután e költészet nem adja elő közvetetlenül saját egyszerűségét, hanem a szomszéd nép magas művészeti fejlettségét iskolamesteri módon majmolja. Az eredetitől való erős eltéréseknek oka nem a fordító szabadsága, hanem az utánképzés nyersesége; a tárgyalás hol lapos, hol dagályos, a nyelv kemény és darabos *). Szí-

240.

*) Livius Andronicus egyik szomorújátékában írta:

quem ego néfrendem alui lácteam immulgéns opem.
Kit én mikor fogatlan volt, táplálgaték tejen.

Homérnak ezen verseit (Odyssea 12, 16):

οὐδ' ἄρα Κίρκην
ἐξ 'Αΐδεω ἐλθόντες ἐληθομεν, ἀλλὰ μάλ' ὧκα
ἦλθ' ἐντυναμένη· ἅμα δ' ἀμφίπολοι φέρον αὐτῇ
οἶτον καὶ κρέα πολλὰ καὶ αἶθοπα οἶνον ἐρυθρόν.

vesen elhiszszük, a mit a régi műbírák mondanak, hogy t. i. kivéve azokat, kik kénytelenek Liviust az iskolában olvasni, költeményeit soha senki másodszor kezébe nem vette. E munkák, ennek daczára, több tekintetben irányadókká lettek a jövőre nézve. Megkezdték a római fordítási irodalmat és a görög versmértékeket Látiumban meghonosították. Ha ez csak a drámákban történt s ha Livius Odysseája inkább a nemzeti saturnusi mértékben íratott, ennek világos oka az volt, hogy a tragœdia és komœdia jambusait és trochæusait sokkal könnyebb volt a latinban utánozni, mint az epos daktylusait.

De titokban nem maradott volt
 Kirke előtt megtérésem poklokról; azonnal
 Itt sietett, vele sok kenyeret s húst hoztak ebédül
 Tiszteletes körhölgyei és hozzája piros bort.

(Szabó Istv.)

így fordítja:

tópper citi ad aedis — vénimús Círcæ:
simúl dúona córam (?) — pórtant ád návis.
milia ália in isdem — inserínúntur.

Sietve gyorsan jövünk — mi Kirke házához
 Egyúttal a holmik előttünk — vitetnek a hajókra
 És szintén felrakattak — más ezernyi dolgok.

Legnevezetesebb ebben nem annyira a fordítónak barbársága, mint inkább gondolatnélkülisége, ki a helyett hogy Kirkét küldené Odysseushoz, ezt meneszti Kirkéhez. Egy második még nevetségesebb quiproquo az *αἰδοίσις ἔδωκα* (Odyss. 15, 373) fordítása ezáltal: *lusi*. (Festus *epit v. affatim*. Müller 11. l.) Az efféle történetileg sem közönyös, elárulja a szellemi míveltség azon fokát, melyen e legrégebb római versfaragó iskolamesterek álltak, és mellesleg mutatja azt is, hogy Andronikosnak, habár Tarentben született, a görög még sem lehetett tulajdonképi anyanyelve.

Az irodalmi fejlődés e bevezetésén azonban Róma csakhamar túl volt. A liviusi éposokat és drámákat a későbbi kor, és kétségkívül teljes joggal, inkább furesaságoknak tekintette, mint a daedalus mozgás és kifejezés nélküli merev szobrokat, semmint műtárgyaknak. A következő nemzedék alatt azonban a már megszilárdult alapon megkezdődött a lyrai, éposi és drámai művészet; és történeti szempontból is igen fontos e költői fejlődést figyelemmel kísérni.

A költői fejlődésnek élén úgy a productió nagyságát mint a közönségre való hatását tekintve, a dráma állt. Állandó színház megszabott belépti díjjal az ókorban nem létezett; a színjáték Görögországban úgy mint Rómában csak az évenként ismétlődő, és a rendkívüli polgári mulatóságok egy része gyanánt szerepelt. Azon rendszabályok közé, melyekkel a kormány a népünnepek joggal aggasztó színbelen feltűnő kiterjedése ellen fellépett, vagy legalább képzelte magának hogy fellép, tartozott az is, hogy kő színház építését meg nem engedte *). E helyett minden ünnepen deszkaállvány emeltetett egy színpaddal a színészek számára (*proscenium*, *pulpitum*) és egy feldíszített háttérrel (*scaena*), előtte félkörben pedig a nézőtér (*cavea*) pécéztetett ki, mely lépcsők és ülések nélkül, egyszerűen lejtőssé tétetett, s melyen a nézők, hacsak nem hozattak magoknak hazulról széket, álltak, guggoltak vagy hevertek **). A nők alkalmasint már régen elkülönítették s a

Dráma.

Színház.

*) Az apollói játékok számára ugyan már 575-ben építettek ilyet a flaminiusi versenytéren (Liv. 40, 51; Becker Top. 605. l.), de ez valószínűleg csakhamar ismét lebontatott (Tertull. *de spect.* 10).

**) Ülőhelyek még 599-ben sem voltak a színházban (Ritschl. parerg. 1, XVIII. XX. l. 214; Ribbeck *trag.* 285. l.); ha ennek da-

179.

155.

legfelső és legrosszabb helyekre szorítottak; különben a helyek törvényesen nem voltak elválasztva egymástól, míg nem, mint már említettük, a legalsó és legjobb helyek 560. óta a senátorok számára tartattak fenn. — A közönség éppen nem volt előkelő. A jobb osztályok ugyan nem vonták ki magokat az általános népmulatságokból; sőt úgy látszik, hogy a város atyáinak illendőségből kötelességük volt azokban megjelenni. De a polgári ünnep természete magával hozta, hogy, habár a rabszolgák s alkalmasint az idegenek is kizárattak belőle, minden polgár feleségestől és gyermekestől ingyen részt vehetett benne *), minél fogva a néző közönség nem igen lehetett másféle, mint minőt ma nyilvánosan tűzijátékok vagy ingyen-előadások alkalmával látunk. Igen természetesen a rend sem volt valami példás: a gyermekek lármáztak, az asszonyok fecsegték és vihoztak, koronként egy-egy leányzó megpróbált a színpadra betolakodni; a törvényszéki szolgáltnak az ily ünnepélyeken éppen nem volt ünnepnapjuk, és elég alkalmok volt az egyiktől zálogul elvenni köpenyét, a másikat vesszőjökkel traktálni. — A görög drámák behozatala ugyan

czára nem csak a plautusi prologok szerzői, hanem maga Plautus is több ízben ülő közönségre tesz célzást, (*mil. glor.* 82, 83; *aulul.* 4, 9, 6; *trucul.* a. E.; *Epid.* a. E.), akkor alkalmasint a nézők legnagyobb része széket hozott magával vagy leült a földre.

*) Úgy látszik, hogy a nők és a gyermekek minden korban bebocsáttattak a római színházba (Val. Max. 6, 3, 12; Plutarch *quaest. Rom.* 14; Cicero *de har. resp.* 12, 24; Vitruv. 5, 3, 1; Sueton. *Aug.* 44 stb.); de a rabszolgák jogilag kizárattak belőle (Cic. *de har. resp.* 12, 26; Ritschl. *parerg.* 1, XIX. l. 223) s alkalmasint ugyanez áll az idegenekre nézve is, kivéve természetesen a község vendégeit, kik a senátorok alatt vagy mellett foglaltak helyet (Varró 5, 155; Justin. 43, 5, 10; Sueton. *Aug.* 44).

növelte a közönségnek a színpadi személyzet iránt táplált igényeit, és ez úgy látszik, nem igen volt bőviben a tehetséges embereknek; — Naevius egyik darabját egyszer színészek hiányában műkedvelőkkel kellett előadatni. De ez a művészet állásán mitsem változtatott; a poéta, vagy a mint neveztetett, az „írnok“, a színész és a zeneszerző, ezelőtt úgy mint ezután, nem csak a bérért dolgozóknak már magában véve is kevéssé becsült osztályához tartozott, hanem úgy mint előbb a közvélemény által a legfeltűnőbb módon lenézetett s rendőrileg bántalmaztatott. Természetesen minden tisztességes ember távol tartotta magát e mesterségtől — a társulat igazgatója (*dominus gregis, factionis*, vagy *choragus* is), rendszerint egyúttal fő színésze, többnyire szabadon-bocsátott, társai rendszerint annak rabszolgái voltak; a zeneszerzők, kiknek nevei ránk maradtak, valamennyien nemszabadok. Bérök nem csak csekély volt — egy színpadi költőnek 8000 sesterciusnyi (600 tallér) fizetését kevéssel e korszak vége után szokatlanul nagy-nak tekintették — hanem azonfelül még csak akkor fizettetett ki az ünnepélyt adó hivatalnokok által, ha a darab nem bukott meg. A fizetéssel aztán minden meg volt téve: a költők versenyéről és jutalomdíjakról, minők Attikában előfordultak, Rómában még nem volt szó — itt e korban, úgy látszik, a közönség csak tapsolt vagy fütyölt, mint nálunk, s a színészek minden nap csak egy darabot adtak elő *). Ily viszonyok közt, midőn a művészet nap-

*) A plautusi prologokból (*Cas. 17. Amph. 65*) nem szabad jutalomdíj-kiosztást következtetnünk (*Ritschl. parerg. 1, 229*), de a *Trin. 706* is, meglehet, hogy a görög eredetiből való, nem pedig a fordítótól ered, s itt döntő az, hogy a didaskaliák és prologusok úgy mint az összes hagyomány egy szóval sem említenek jutalom-hirde-

számba dolgozott s a művész dicsőség helyett csak szégyent aratott, az új római nemzeti színház sem eredeti sem egyáltalában még művészeti fejlődésnek sem indulhatott; s míg az attikai színpadot Athén legnemesebb fiainak nemes versengése teremtette, addig a római, egészben véve, nem lehetett más, mint annak kontár másolata, melynél még csudálkoznunk kell rajta, hogy egyes részletekben képes volt annyi bájt és humort fejteni ki.

Vígjáték.

A színpadon a komœdia jóval felette állt a tragœdiának; a nézők arcza elkomorodott, ha a remélt vígjáték helyett valami szomorújátékot kezdtek adni. Így történt, hogy e kor bír ugyan néhány vígjátékíró felmutatni, mint Plautust és Cæciliust, de hogy tulajdonképi tragœdia-költői nincsenek és hogy e korszaknak előttünk név szerint ismeretes drámái közt három vígjáték esik egy szomorújátékra. A római vígjátékírók, vagy helyesebben, fordítók, természetesen leginkább azon darabokon kaptak, melyek e korban a hellen színpadon uralkodtak; és ezzel kizárólag *)

téseket és pályadíjakat. — Hogy egy napon csak egy darab adatott, az abból következik, hogy a nézők a darab elején hazulról jönnek (*Poen.* 10), végén pedig haza mennek (*Epid. Pseud. Rud. Stich. Truc.* a. E.). A közönség, mint e helyek mutatják, a második reggeli után ment a színházba s ebédre már ismét otthon volt; a vígjáték tehát a mi számadásunk szerint körülbelül déltől félháromig tartott, s körülbelül ennyi ideig tarthat is egy Plautus-féle darab a felvonások közti zenével együtt (v. ö. Horat. *ep.* 2, 1, 189). Ha Tacitus (*ann.* 14, 20) a közönséget „egész napokon át“ a színházban tartja, az a későbbi korra vonatkozik.

*) Az attikaiak úgynevezett közép komœdiájának takarékos felhasználása történelmileg nem vehető tekintetbe, miután ez nem volt egyéb, mint a kevesebb kifejlett menanderi vígjáték. A régibb komœdia felhasználásának nem akadunk nyomára. A római hilaro-

az újabb attikai komœdia köréhez és pedig ennek legnevezetesebb költőihez voltak kötve, a kilikiai Soloiból való Philemonhoz (394?—492), és az athéni Menanderhez (412—462). E vígjáték oly fontosságot nyert nem csak a római irodalom, hanem a nép egész fejlődésére nézve, hogy a történelemnek is van oka vele foglalkoznia. — A darabok fárasztóan egyformák. Szinte kivétel nélkül a körül forognak, hogy egy fiatal embert vagy apjának vagy épen egy bordélyháztulajdonosnak rovására kétségtelenül bájos, de igen kétséges erkölcsiségű kedvesével összehozzanak. A szerelmi boldogság útja rendszerint a pénzcsalás valamely esetén vezet keresztül s a darab tulajdonképi mozgató eleme a furfangos inas, ki a szükséges összeget s a megkivántató cselet szolgáltatja, mialatt a szerelmes szerelmi és pénzbeli bajai felett sopánkodik. Obligát elmélkedések a szerelem örömeiről és fájdalmairól, könnyhullatással járó búcsúzási jelenetek, s szerelmesek, kik szívök fájdalmában azzal fenyegetődznek, hogy magok ellen fordítják kezöket, nem hiányoznak belőlök; a szerelem, vagy inkább a szerelmesség, mint a régi műbírák mondják, volt a menanderi költészetnek tulajdonképi éltető eleme. A darabot a, legalább Menandernél nélkülözhetetlen, lakodalom fejezi be; mely alkalommal a közönség nagyobb épülésére és megelégedésére még a leányzó erényéről is ki szokott sülni, hogy ha nem is egészen, de legalább úgy szólván tiszta, a leányról magáról pedig, hogy valami gazdag embernek

360—262.

342—292.

tragediát, a plautusi *Amphitryon* műfaját, ugyan a római irodalom-történészek rhinthoninak nevezik; de az újabb attikaiak is írtak efféle paródiákat, és nem látjuk át, miért keresték volna a rómaiak a fordításaikhoz szükséges anyagot Rhinthonnál, nem pedig a hozzájuk sokkal közelebb álló költőknél.

elveszett gyermeke, tehát minden tekintetben jó partie. E szerelmi történeteken kívül érzékeny darabokat is találunk ; a mint hogy például a plautusi komœdiák közt a „Kötél“ a hajótörés és menedékjog körül forog, a „Három talléros pénz“ és a „Foglyok“ pedig semmi asszonyi ármányt nem foglalnak magokban, hanem a barátnak barátjáért, a rabszolgának uráért való nemeslelkű önfeláldozását rajzolják. A személyek és helyzetek, mint a falon a festés, a legkisebb részletekig ismétlődnek az egyes darabokban, minél fogva a nem látott hallgatódzók félremondott szavainak, a kapun való kopogtatásnak, a valamely foglalkozásban az utczáig végig seprő rabszolgáknak se hossza se vége ; az állandó álarczok, melyekből bizonyos meghatározott szám, például nyolcz aggastyán- és hét inas-álarcz létezett, s melyek közül, legalább rendszerint a költőnek csak választania kellett egyet, e kaptára való dolgozást még előmozdították. Az ily komœdiának a régibb vígjáték lyrai elemét, a károkat el kellett vetnie s helyettök kezdet óta párbeszédre, és legfeljebb még a recitatióra szorítkoznia, — miután nem csak a politikai elem, hanem általában minden valódi szenvedély és minden költői emelkedés hiányzott belőle. E darabok, elég józanul, nem is voltak nagyobbyszerű és tulajdonképen költői hatásra számítva ; érdekességök főképen abban állt, hogy az elmét foglalkoztatták egyfelől tárgyukkal, miben az újabb komœdia a régibbtől ép úgy nagyobb belső üressége, mint meséjének nagyobb külső bonyolódottsága által különbözik, másfelől főképen a részletes kidolgozással, miben nevezetesen a finom élű társalgás szolgált a költőnek dicsőségére s a közönségnek gyönyörűségére. Megzavarodások és elcseserélések, a mivel a hóbor-tos, gyakran féktelen bohózat körébe vágás igen jól meg-egyezik — a mint hogy például a Casina a két vőlegény-

nek és a menyasszonyként felékesített katonának elvonulásával valódi falstaffi módon végződik — tréfák, hóbortok és talányok, melyek valódi társalgási tárgy hiányában e korban még az attikaiak asztalánál is a mulatság tárgyát képezték, töltik be jó részben e komœdiákat. Költőik nem mint Eupolis és Aristophanes egy nagy nemzet, hanem inkább egy mívelt társaság számára írtak, mely, más szellemdús és tétlen szellemdússágban eltespedő körök példájára, talányfejtésbe és szójátékba merült. Ez okból nem is nyújtják képét koruknak — ennek nagy történeti és szellemi mozgalmaiból e komœdiákban nem látunk semmit, s még külön kell megemlékeznünk róla, hogy Philemon és Menander csakugyan Sándor és Aristoteles kortársai voltak, — de ép oly elegáns mint hű képét adják a mívelt attikai társaságnak, melynek köréből nem is lépnek ki soha. Az eredetinek bája még azon elhomályosított latin képmásokból sem veszett ki egészen, melyekből azokat leginkább ismerjük, és főkép azon darabokban, melyek e költők legtehetségesebbike, Menander, után készítvék, azon élet, melyet a költő maga is élt és látott, nem annyira tévedéseiben és ferdeségeiben, mint inkább szeretetre méltó mindennapiságában kellemes módon tükröződik vissza. Az apa és leány, férj és nő, úr és szolga közti barátságos házi viszonyok, a bennök előforduló apró szerelmeskedésekkel és más kis válságokkal oly általános érvényű módon vannak bennök lemásolva, hogy még ma is megteszik hatásukat; például a cselédek azon lakomája, melylyel a Stichus végződik, viszonyainak korlátoltságában s a két szerelmes és az egyik kedvesnek egyetértésében, a maga nemében felülmúlhatatlan kellemmel van írva. Nagy hatást tesznek az elegáns grisettek, kik kendőzötten és felékesítve, divatos hajékkal és tarka, aranyhímetű uszályos

ruhában jelennek meg, sőt néha épen a színpadon végzik az öltözködést. Kíséretökben beállítanak a kerítők, hol a legaljasabb fajtából valók, a minő Curculióban szerepel egy, hol duennák Göthe öreg Barbarája mintájára, mint Scapha a csudakomödiában; segítő atyafiak és czimborák sem hiányoznak. Az öreg szerepek igen gazdagon és változatosan töltvék be: egymás után látjuk a szigorú és fősvény, az édeskés és lágyszívű, az elnéző alkalomcsináló papát, a szerelmes aggastyánt, a lomha agglegényt, a ház vén fél-tékeny asszonyát öreg szolgálójával, ki az úr ellen az aszszonynyal tart; ellenben a fiatalok szerepei háttérbe szorúlnak és sem az első szerelmes, sem a helyenként előforduló erényes minta-fiu nem is akar fontossá válni. A cselédvilág: a furfangos komornyik, a szigorú házmester, a derék vén nevelő, a foghagymaszagú mezei rabszolga, az impertinens gyerkőcz — már átvezet a nagyszámú iparos szerepekhez. Ezek közt állandó alak a tréfás ember (*parasitus*), kinek, a miért a gazdagok asztalánál velők együtt lakmározhatik, kötelessége a vendégeket tréfákkal s talányokkal mulattatni és adandó alkalommal eltűnni, hogy az edényt a fejéhez vágják, — ez formaszerinti mesterség volt e korban Athénben, és kétségkívül nem poétai fictió, ha az ily ingyenélőt a színpadra lépni látjuk, a mint élcz- és adomakönyvből készül a jövődő dolgokra. Kedvelt alakok továbbá a szakács, ki nem csak soha nem hallott mártásokkal tud dicsekedni, hanem csenni is tud mint egy kitanult tolvaj; az arczátlan, minden gazságot örömmel bevalló bordélytulajdonos, mely fajnak díszpéldánya Ballio a „Hazugban“; a katonai Bramarbas, kiben a diadochok korának bérencz-gazdálkodása igen határozottan nyilatkozik; a művészetét mesterséggként űző iparlovag vagy a sykophanta, a gaz pénzváltó, az ünnepélyesen együgyű

orvos, a pap, a hajós, a halász és több effélék. Ehhez járulnak végre a tulajdonképi jellem szerepek, mint Menander babonás embere és a fősvény a plautusi fazék-komœdiában. A nemzeti hellen költészet ezen utolsó alkotásában is jelét adta még elpusztíthatatlan plastikai erejének; de a lélekfestés itt mégis már inkább külsőleg van másolva, mintsem bensőleg átérezve és pedig annyival inkább, minél inkább közeledik a feladat a valódi költőiséghez; — jellemző, hogy az imént említett jellem szerepekben a lélektani igazságot legnagyobb részben a logikai fogalmak fejlesztése képviseli, hogy itt a fősvény a levágott körmököt gyűjti s a kiontott köny, mint elpazarolt víz felett bánkodik. Azonban a mélyebb jellemzésnek e hiánya, és általában ez újabb komœdiának egész költői és erkölcsi üressége nem annyira a vígjátékírók, mint inkább az összes nemzet hibája. A specíficus görögség kivesző félben volt; a haza, néphit, háziasság, minden nemes tevékenység és felfogás elenyészett, a költészet, történet és bölcsélet bensőleg kimerültek s az athéninek nem maradt egyebe az iskolánál, halpiacznál és bordélyháznál — nem csoda, és alig eshetik megrovás alá, hogy a költészet, melynek hivatása az emberi létet átszellemíteni, az ily életből nem bírt egyebet csinálni, mint a mi a menanderi vígjátékokban áll előttünk. E mellett nevezetes jelenség, mikép siet e költészet az eszményiből új erőt és frissességet meríteni, a mint csak bármiben némileg hátat fordíthat a feldőlt attikai életnek. E kor parodistikus-heroikus vígjátékának egyetlen maradványában, Plautus Amphitryonában, elejétől végig tisztább és költőibb a légkör, mint az egykorú színpad minden egyéb töredékeiben; a jóindulatú, szelíd gúnnyal rajzolt istenek, a herosok világának nemes alakjai, a mulattatóan gyáva rabszolgák a legcsudásabb

ellentétben állnak egymással, és a cselekvény tréfás me-
nete után végül az istenfiúnak születése villámlás és meny-
dörgés közt majdnem nagyszerű hatást tesz. A mythosok
e kigúnyolása azonban aránylag ártatlan és költői feladat
is volt, összehasonlítva a közönséges vígjátékéval, mely e
kor attikai életét festette. Történet-erkölcsi szempontból
semmikép sem emelhetünk különös vádat a poéták ellen s
az egyes költőnek egyénileg nem tehetünk szemrehányást,
a miért korának színvonalán állt; a komœdia nem oka,
hanem okozata volt a népeletben uralkodó romlott-
ságnak. Hogy azonban e vígjátékok befolyását a római
népeletre helyesen megítélhessük, rá kell mutatnunk azon
örvényre, mely mind e finomságok és ékes dolgok alatt
tátong. Azon durvaságok és trágárságok, melyeket Me-
nander ugyan némileg került, de más poéták bőven alkal-
maztak, még a legkisebb baj voltak; sokkal gonoszabb az
életnek azon iszonytató sivársága, melynek egyetlen oázi-
sait a szerelmeskedés és részegség képezik, azon rémítő
prózaiság, melyben azt, a mi csak távolról is hasonlít a
lelkesüléshez, csupán azon gazembereknél találjuk, kiknek
fejét saját szédelgésök elforgatta s kik a csalás mesterségét
bizonyos lelkesedéssel űzik, és mindenek felett azon er-
kölcstelen erkölcsösség, melylyel főképen Menander darabjai
kiszínezték. A bűn megkapja büntetését, az erény jutal-
mát, netaláni apró botlások pedig az esküvő előtti vagy
utáni megtérés palástjával elfedtetnek. Vannak darabok,
mint Plautus „Három tallér“-ja és Terentius több vígjátéka,
melyekben minden személybe, le a rabszolgáig, egy-egy
adag erény van belevegyítve; mindezek csak úgy hemzse-
nek becsületes emberektől, kik másokat hagynak magok
helyett csálni, leányoktól, kik erényesek ha lehet, egyenlő
kedvezményekben részesülő és társasági kötésbe lépett

szeretőktől; az erkölcsi közhelyek és jól kiesztorgályozott erkölcsös mondások úgy teremnek bennök mint a gomba. Az egyiknek engesztelő fináléja, minő a két Bacchusé, melyben a csaló fiúk s a rászedett apák végül mindnyájan együtt a bordélyházba indulnak poharazni, valódi kotzebuei erkölcsi rothadást lehell.

Ezen talajon és ezen magokból termett a római vígjáték. Az eredetiséget, nem csak a szabadság æsthetikai, hanem valószínűleg leginkább rendőri hiánya, kizárta belőle. Az e nembeli latin vígjátékok tekintélyes tömegében egyet sem találunk, mely ne úgy mutatná be magát, mint egy bizonyos görög darabnak átdolgozása; a cím teljessége megkívánja hogy a görög darabnak és írójának neve szintén kitéssék, és ha — a mi előfordult — valamely darab „új-sága“ felett foly a vita, mindig arról volt szó, ha vajon már előbb lefordítottatott-e. A komœdia nem csak gyakran a külföldön játszik, hanem a kényszerű szükség úgy hozza magával, s az egész műfaj is a szerint neveztetett el (*fabula palliata*), hogy a cselekvény színhelye Rómán kívül, rendszerint Athén, s hogy a cselekvő személyek görögök, vagy legalább ne rómaiak legyenek. A külföldiesség színét még a részletekben is, főképen azon dolgokban, melyekben még a míveletlen római is megérezte az ellentétet, szigorúan megtartották. Így Rómának s a rómaiaknak nevét kerülik s a hol rólok szó van, ott jó görögül „külföldieknek“ (*barbari*) neveztetnek; s hasonlóképen, a számtalanszor előforduló pénzek megjelölésében is egyetlen egyszer sem találunk a római pénz nevére. Sajátságos fogalmat nyerünk oly nagy és ügyes tehetségekről, minők Nævius és Plautus voltak, ha az efféléket szabad választásuknak rójuk fel; kétséggel egészen más mint æsthetikai okok idézték elő a római komœdiának e merev és sajátság-

Római vígjáték.

Hellenessége és ennek törvényszerűsége.

gos extraterritorialitását. Azon társadalmi viszonyokat, melyeket az új-attikai komœdia kivétel nélkül fest, a han-nibáli kor Rómájába helyezni át, egyenes támadás lett volna annak polgári rendje és erkölcei ellen. Miután pedig e korban a színdarabokat rendszerint a teljesen a senátustól függő ædilek és prætorok adatták, sőt még a rend-kivüli ünnepélyességek, például a temetési játékok sem voltak a kormány engedélye nélkül megtarthatók, s miután továbbá a római rendőrség mindenkiel és leginkább a komédiásokkal igen rövid úton szokott elbánni, magától következik, miért nem volt szabad a komœdiának római embert színpadra hoznia még akkor sem, midőn a római népmulatságok sorába felvétellett, és miért maradt mintegy a külföldre száműzve. — Még határozottabban megtiltatott az átdolgozóknak élő embert a színpadon akár dicsérőleg akár megrovólag megnevezniök, vagy bármily kényes cél-zást tenniök a jelen viszonyokra. A plautusi és plautus-utáni vígjátékirodalom egész játékrendjében, a mennyire mi ismerjük, nem találni okot egyetlen egy becsületsértési keresetre sem. Hasonlókép a község elleni invectiváknak, melyek az itáliaiak élénk municipális szelleme folytán kü-lönös veszélylyel járhattak, — kivéve néhány egészen ár-tatlan tréfát — alig találjuk egyéb nyomát, mint a már említett jellemző gúnyt a szerencsétlen cápuaiakra és atellaiakra, és eléggé feltűnőleg, különféle gúnyolódásokat a prænesteiek gögje és rossz latinsága felett *). Egyálta-

*) *Bacch.* 24, *Trin.* 609, *Truc.* 3, 2, 23. Naevius, ki, az igaz, nem mindenben veszi szigorúan a dolgokat, szintén gúnyolja a prænesteieket és a lanuviumiakat (*com.* 21. R.). Bizonyos feszültség a prænesteiek és rómaiak közt többször szembe ötlük (*Liv.* 23, 20, 42, 1); s ezzel kétségekivül összefüggnek a pyrrhusi kor kivégzései,

lában a plautusi darabokban semmi más vonatkozásokat a jelen kor eseményeire és viszonyaira nem találunk, mint a háborúra *) szóló, vagy békés idők számára kockáztatott szerencsekívánatokat; általános megjegyzéseket a gabna- és kamatuzsora, tékozlás, választók megvesztegetése, a nagyon is gyakori diadalmenetek, megítélt pénzbírság behajtásával foglalkozó mesteremberek, zálogoló adó-bérlők vagy az olajárusok drága árai ellen, egyetlen egyszer, — a Curculióban — találunk a régibb attikai komédia parabasisaira emlékeztető, különben eléggé ártatlan, hosszabb diatribákat a római piacon nyüzsgő élet felett. De még az ily, rendőri tekintetben, szerfelett rendén levő patrioticus törekvésekben sem tudja a költő megállni, hogy magát félbe ne szakítsa:

De hát nem ment el az eszem, hogy az állammal törődöm,
Mikor itt a kormány, melynek dolga törödni vele?

és egészen véve, alig képzelhetünk politikailag szelídebb vígjátékot, mint minő a római volt a hatodik század-

valamint a Sulla-kor katastróphája. — Ártatlan tréfák, mint *Capt.* 160. 881. természetesen keresztülsúsztak a censurán. — Figyelemre méltó a Massáliának tett bók is (*Cas.* 5, 4, 1).

*) Így a szekrény-komédiának prologusa a következő szavakkal végződik, melyek hadd álljanak itt, mint egyetlen egykorú megemlézése a hannibáli háborúnak a ránk maradt irodalomban:

Ez így esett. Most jó egészséget, és győzzetek
Valódi férfi módra, mint tevétek ekkorig.
Becsüljétek meg ő és új szövetkezetteket,
Szerezzenek méltó feltét alatt még több segítyt;
Az árulót pusztítsátok el, és nyerjétek hírt és babért,
Hogy a legyőzött pœn jól meglakoljon értetek.

ban *). Nevezetes kivételt egyedül Gnæus Nævius képez, e legrégibb nevezetes római vígjátékiró. Habár nem írt is eredeti római vígjátékokat, mégis azon csekély töredékek, melyeket tőle bírunk, telvék római állapotokra és személyekre való vonatkozásokkal. A többi közt nem csak egy Theodotos nevű festőt mert névszerint kigúnyolni, hanem még a zámái győzőhez is merészelte a következő verseket intézni, melyek Aristophanesnek sem váltak volna szégyenére :

És még az is, ki sok nagyot dicsően végezett,
Ki élten él tetteibe, kit becsülnek a népek magát,
Mi volt ? egy ingbe vitte apja a lánytól haza.

Valamint e szavakban :

Ma a szabaság ünnepén, szabad hangon beszélgetünk.

úgy máskor is alkalmasint tett rendellenes támadásokat és állt elő fogas, kényes kérdésekkel, mint például :

Ugyan miként ment tönkre oly derék államtok oly
hamar ?

*) Ez okból Plautusnál alig is lehetünk eléggé óvatosak a kor eseményeire való czélzások feltevésében. A legújabb vizsgálatok sok idevágó félszeg bölcseségnek végét vetették; de vajon nem volna-e censura-ellenes azon czélzás a bacchanáliákra is, mely a *Casina*-ban 5, 4, 11. található ? (Ritschl. *parerg.* 1, 192). Sőt meg is fordíthatnók a dolgot, és abból, hogy a Bacchus-ünnep a Casinában és néhány más darabban (*Amph.* 703. *Aul.* 3, 1, 3. *Bacch.* 53, 371. *mil.* 1016. és főkép *Men.* 836) megemlittetik, azon következtetést vonhatnók le, hogy e darabok oly korban íratlak, midőn még bátran lehetett a bacchanáliákról beszélni.

a mire aztán válaszul a politikai bűnök egész lajstroma szolgált, mint például:

Új szónokok léptek fel, dőre nyáladék fiúk.

De a római rendőrségnek esze ágában sem volt a színpadi támadásokat és politikai diatribéket előjogokkal felruházni, vagy csak el is tűrni, mint tette az attikai. Nævius efféle és hasonló támadások miatt kalodába záratott és ülnie kellett mindaddig, míg egy új vígjátékban nyíltan bocsánatot nem kért és meg nem vezekelt. Ezen egyenetlenségek, úgy látszik, kiűzték hazájából; utódai azonban okúltak példáján — egyikök eléggé érthetőleg kimondja, hogy semmi kedve sincs önkénytelenül szájkosarat tétetni számára, mint társa Nævius. Így vitetett keresztül az, a mi a maga nemében nem kevesebb páratlan dolog, mint Hannibál legyőzése, hogy a nép leglázasabb izgatottságának korában egy politikailag tökéletesen színtelen, népszerű színpad keletkezhetett.

De e szűk és kínos korlátok közt, melyeket az erkölcsök s a rendőrség vontak köréje, a költészet elfulladt. Næviusnak igaza lehetett, midőn a Lagidák és Seleukidák uralkodása alatt élő költő helyzetét, a szabad Rómában lakóéval összehasonlítva, irigylésre méltónak nevezte *). Az egyes darabok sikere természetesen az alapúl vett

A római
vígjáték-át-
dolgozás jel-
leme.

*) Egyebet a „Tarenti leányban“ előforduló nevezetes hely nem jelenthet:

Mi itt nekem legméltóbban tetszett a színpadon,
Az, hogy támadni meg királyt ott nem mer senki sem.
Mennyivel jobb ott szolgál sorsa, mint nálunk az úré!

eredetinek minőségétől és az illető átdolgozó tehetségétől függött; de ezen egész fordított játékrendnek, az írók minden egyéni eltérései daczára is, bizonyos fővonalokban egyformának kellett lennie, a mennyiben minden darabot az előadás ugyanazon feltételeihez és ugyanazon közönséghez kellett alkalmazni. A kezelés általában úgy egészben véve, mint a részletekben igen szabad volt, s annak is kellett lennie. Míg az eredeti darabok ugyanazon közönség előtt adattak, melynek festéséből állottak, a mi épen fő érdekességeket képezte, az e korbeli római közönség annyira különbözött az attikaitól, hogy ama külföldi világot jóformán meg sem bírta érteni. A hellenek házi életének a római nem fogta fel sem kellemeit és emberieségét, sem érzelgősségét és kendőzött ürességét. A rabszolga-világ is egészen más volt: a római rabszolga házi eszköz volt, az attikai inas — a hol rabszolgák közt házasságok fordultak elő, vagy az úr emberséges hangon beszélt a rabszolgával, a római fordítók figyelmeztetik közönségeket, hogy efféle, Athénben szokásos dolgokon fenn ne akadjon *); s midőn később római öltönyben eljátszandó darabokat kezdtek írni, a furfangos inas szerepének ki kellett esnie belőlök, mert a római közönség nem tűrt el ily inasokat, kik uraik eszén túljárnak s őket vezetik. A finom mindennapi alakoknál könnyebben kiállották a fordítást a magokban véve nyersebb és bohózatosan kidolgo-

*) Mikép gondolkozott a modern Hellas a rabszolgaságról, azt például Euripidesnél (Jon. 854; v. ö. Helena 728) láthatjuk:

Csak egy dolog hoz szégyent a rabszolgára:
Neve; minden egyébben nem rosszabb
A szabad embernél, ha jól viseli magát.

zott rendi és jellem-alakok; de a római átdolgozónak még ezek közül is sokat, s valószínűleg épen a legfinomabbakat és legeredetiebbeket, mint például Thaist, a lakodalmi szakácsnét, a holdidéző asszonyt, a kolduló papot Menanderből, egészen mellőznie és túlnyomólag azon külföldi életfoglalkozásokhoz kellett magát tartania, melyekkel a Rómában már igen általánosan elterjedt asztali fényűzés a közönséget megismertette. Hogy a plautusi darabokban a szakács és a tréfás ember oly feltűnő előszeretettel és élénkséggel rajzoltatnak, ennek oka abban rejlik, hogy görög szakácsok már ekkor nyilvánosan kínálták szolgálatukat a római piacon, s hogy Cató szükségesnek tartotta még majorosának utasításába is bele tenni, hogy tréfás embert nem szabad tartania. A fordító eredeti alakjai elegáns attikai társalgásának igen nagy részét szintén nem használhatta. Athén raffinírozott koresmai és bordélyházi életével a római polgár és parasztember körülbelül úgy állt szemben, mint egy kisvárosi német a Palais Royal mystériumaival. A tulajdonképi konyhai tudományosság nem fért a fejébe; az evési jelenetek természetesen a római átdolgozásokban is nagy számmal szerepeltek, de a sokféle sütemények és raffinírozott mártások és halfélék felett mindenütt a közönséges római disznópecsenye uralkodik. A talányos beszédeknek, bordaloknak, a görög retorikának és philosophiának, melyek az eredeti darabokban oly nagy szerepet játszottak, csak itt-ott akadunk egy-egy elmosódott nyomára. — Azon pusztítás, melyet a római átdolgozók, közönségek iránti tekintetből, az eredeti munkákon kénytelenek voltak elkövetni, elkerülhetetlenül az összevonás és összezavarás oly modorára kényszerítette őket, melylyel a művészeti alkotás igényei sehogy sem fértek meg. Rendes szokássá lett hogy nem csak egész

Compositió.

200.

szerepeket kihagytak az eredetiből, hanem helyökbe ugyanazon szerző más, vagy valamely más szerző darabjából toldtak be másokat; a mi, az igaz, az eredeti darabok külsőkép rationális compositiója s állandó alakjaik és indoklásaik mellett nem okozott oly nagy kárt, mint gondolk. Továbbá a költők, legalább a régibb korban, compositio dolgában a legsajátságosabb licentiákat engedték meg magoknak. A különben oly kitűnő Stichus (előadott 554-ben) cselekvénye abból áll, hogy két nővér, kiket apjuk rá szeretne bírni, hogy távol lévő férjeiktől elváljanak, Penelopékat játszanak, mígnem a férjek gazdag üzleti nyereménynyel hazatérnek s ipjoknak egy csinos leányt hoznak ajándékul. A Casinában, mely a közönség rendkívüli tetszésében részesült, a menyasszony, kiről a darab nevét vette és kinek személye körül forog, ki sem lép a színpadra, s a csomó feloldását teljes naivsággal mondja el az epilóg, mint oly valamit, a mi „később odabenn fog megtörténni.“ Egyáltalában a bonyodalom gyakran ketté vágatik, a megkezdett fonal elejtetik, s a még nem kész művészet más efféle hibái bőven elkövetetnek. Ennek oka kétségkívül sokkal kevesebbé keresendő a római átdolgozók ügyetlenségében, mint a római közönségnek az æsthetika törvényei iránti közönösségében. De az ízlés lassanként művelődött. Későbbi darabjaiban Plautus észrevehetőleg több gondot fordított a compositióra, és például a Foglyok, a Hazug s a két Bacchis mesterileg vannak dolgozva; utódáról Cæciliusról, kitől már egy darabot sem ismerünk, azt mondják, hogy leginkább tárgyának művészibb kezelése által tűnt ki. Az egyes dolgok tárgyalásában a legcsudálatosabb ellentétekre találunk, melyeknek okai egyfelől a poétának azon törekvése, hogy a dolgokat minél közelebb hozza római hallgatóinak észjárásához, másfelől a rendör-

Római nyereség.

ség, melynek parancsa folytán a darabokat külföldi színben kellett tartani. A római istenek, a rómaiak sacrális, katonai és jogi kifejezései sajátságos színben tűnnek fel a görög világban; a római ædílek és triumvirek összevissza kevervék az Agoranómokkal és Demarchosokkal; Aetóliában vagy Epidamnosban játszó darabok a nézőt minden lelkiismereti furdalás nélkül utasítják a Velabrumra s a Capitóliumra. A római helyi színezetnek ily darabos rá-mázolása a görög alkotásra már magában véve is ennek barbarizálása volt; de ezen, naivságokban gyakran igen mulattató betoldások még sokkal elviselhetőbbek, mint a daraboknak kivétel nélkül durvábbá tétele, a mit az átdolgozók, tekintettel a közönségnek az attikaitól oly távol álló műveltségére, szükségesnek tartottak. Igaz ugyan, hogy némely új-attikai poéták ripókság dolgában már magok sem szorultak mások hozzájárulására; s oly darabok, mint a plautusi szamar-komédia, aligha köszönik lapos és közönséges voltukat csupán fordítójoknak. De azért a római komédiákban a nyers motívumok mégis annyira túlnyomók, hogy a fordítóknak e tekintetben vagy betoldásokat kellett tenniök, vagy legalább igen egyoldalúlag compilálniok. Az ütlegek kimeríthetetlen számában, s a folyton a rabszolga háta felett lebegő korbácsban igen világosan ráismerünk a Cátó-féle házi uralomra, valamint a nők végnélküli kisebbitésében a nőnem elleni cátoi oppositóra. Azon saját tárlmányú tréfák közt, melyekkel a római átdolgozók jónak látták az elegáns attikai társalgást fűszerezni, nem egy szinte hihetetlenül üreset és nyerset találunk *). — A mi

*) Így például azon különben takaros vizsgálatba, melyet a plautusi Stichusban az apa leányaival a jó feleség tulajdonságairól tart, azon oda nem illő kérdés van beleszúrva, vajon szüzet jobb-e

Versmérték. ellenben a metrikus kezelést illeti, a hajlékony és jól hangzó versek becsületökre válnak az átdolgozóknak. Hogy a jambicus trimeterek helyét, melyek az eredeti darabokban túlnyomók és mérsékelt társalgási hangjoknak egyedül feleltek meg, a latin átdolgozásban igen gyakran jambicus vagy trochæicus tetrameterek foglalták el, ennek okát is kétségkívül nem annyira az átdolgozók ügyetlenségében, kik a trimeterrel igen jól tudtak bánni, mint inkább a római közönség míveletlen ízlésében kell keresnünk, melynek a hosszú versek pompás teli csengése ott is tetszett, a hol nem volt helyén. — **Scenírozás.** Végre a darabok inscenírozásán is egyiránt rajta van a színigazgatók úgy mint a közönség közönyének bélyege az æsthetika kíváncsi írá-

elvenni vagy özvegyet, csak azért, hogy erre válaszul egy a nők ellen irányzott, ép úgy oda nem illő s a beszélő nő szájában egyenesen képtelen közhely szolgáljon. De ez még csekelység a következő példához képest. Menander „Nyakkötőjében“ egy férj barátjának a maga bajait panaszolja:

A. Hogy elvevém nőül a gazdagon öröklött Lámiát
Tán csak tudod? — *B.* Hogy ne tudnám. — *A.* Azt, akié e ház,
Mező s mindaz, mit itt körülte látsz.
Ó istenem, nekünk ma ő mi szörnyű gondot ad!
Terhére van mindnyájunknak, nemcsak magamnak énnékem,
Hanem fiamnak és leányomnak is. — *B.* Tudom jól
Hogy úgy van.

Cæcilius latin átdolgozásában ezen, a maga nagy egyszerűségében elegáns társalgásból a következő pimaszos szóváltás lett:

B. Nőd hát veszekvő, nemde nem? — *A.* Haj, ezt elő se hozd!
B. Miért? — *A.* Nincs kedvem hallanom. Hanem midőn jövök haza,
Amint leülök, nyom csókot egy szárazat reám.
B. Ám tudja ő, mit tesz a csók, gondolja, hányd ki tőle, mit künn
ívál.

nyában. A régiek színpada, mely már a színház terjedelme s a nappal való játszás miatt is kénytelen volt a tulajdonképi tagjátékról lemondani, mely a női szerepeket férfiakkal játszatta, s melynek kivétel nélkül szüksége volt a színész hangjának mesterséges erősítésére, úgy scénai mint akustikai tekintetben tisztán az arc- és hangálarczok használatán alapúlt. Ezeket Rómában is jól ismerték; műkedvelő előadások alkalmával a játszó kivétel nélkül álarczban jelentek meg. Ennek daczára azon színészek, kiknek a görög vígjátékokat kellett játszaniok, a rájok nézve szükségesebb és kétségkívül mesterségesebb álarczokat meg nem kapták; a mi aztán, minden egyebet nem tekintve, kapcsolatban a színpad hiányos akustikai berendezésével *), nem csak a színészt kényszerítette arra, hogy hangját túlságosan megerőltesse, hanem már Líviust is azon szerfelett művészetellenes, de ki nem kerülhető eszközhöz nyúlni kényszerítette, hogy t. i. az énekdarabokat egy, a játszó személyzetén kívül álló énekessel adassa elő, miközben azon színész, kinek szerepébe ez ének tartozott, azt némajátékával kísérte. Ép oly kevéssé fizette ki magát a római ünnepet adókra nézve magokat díszítmények és gépezetek kedvéért költségbe verni. Az attikai színpad is rendszerint utcát mutatott, házakkal a háttérben, és nem bírt felváltható díszítményekkel; de azért a görög színháznak volt, egyéb mindenféle készülékein kívül oly gépezete is, mely a színpadra egy kisebb, egy ház belsejét ábrázoló színpadot tudott kitolni. A római színházban azonban ez hiányzott s ez okból nem vehetjük rossz néven

*) Még midőn kőszínházak épültek, sem alkalmaztattak bennök azon hangedények, melyekkel a görög építészek a színészeket támogatták (Vitruv. 5, 5, 8).

a poétának, ha mindent, még a gyermekágyat is, az utczára teszi ki.

Aesthetikai
eredmény.

Ilyen volt a római vígjáték a hatodik században. Azon mód, melyen a görög színdarabok Rómába átültetettek, történelmileg végtelen becses képét nyújtja a műveltségi állapotok eltérésének; de æsthetikai úgy mint erkölcsi tekintetben az eredeti nem magas, utánzása pedig még alacsonyabb fokon állt. A koldus csöcselék-világ, bár a rómaiak készen vették át a görögöktől, Rómában mégis furfangosan és idegenszerűen lépett fel, a finom jellemzés úgy szólván elesett; a komédia nem állt többé a valóság talaján, hanem a személyek és helyzetek önkényesen és meggondolatlanul összekevertettek, mint a kártyajátékban; a mi az eredetiben életkép volt, torzképpé vált az átdolgozásban. Oly igazgatás mellett, mely képes volt egy görög ágont fuvolajátékkal, tánczokkal, tragédákkal és athletákkal kihirdetni s azt végül verekedéssé alakítani át; oly közönséggel szemben, mely, mint még későbbi írók panaszojlik, ha valahol ökölviadorokat vagy kötél-tánczosokat vagy épen vívókat láthatott, tömegesen oda hagyta a színdarabot, oly költők, minők a rómaiak voltak, azaz társadalmilag alacsony állású bérelt munkások, saját jobb belátásuk és jobb ízlésük ellenére kénytelenek voltak többé kevesbbé meghajolni az uralkodó csélcapság és nyersség előtt. Ily viszonyok közt csak az volt lehetséges, hogy ezek daczára egyes élénkebb és frisebb tehetségek támadjanak köztök, kik képesek legyenek a külföldi és a mesterkelt elemeket a költészetben legalább háttérbe szorítani s az adott úton örvendetes, sőt jelentékeny műveket is teremteni. Ezek élén Gnæus Nævius áll, az első római, ki a költő nevét megérdemli, és a mennyire a róla fennmaradt jelentések és munkáinak csekély töredékei után

Naevius.

megítélhetjük, igen valószínűleg egyike az összes római irodalom legnevezetesebb és legjelentékenyebb tehetségeinek. Ifjabb kortársa volt Andronicusnak, — költői tevékenysége jóval a hannibáli háboru előtt kezdődött s valószínűleg csak utána ért véget — és egészen véve tőle függött; mint ez csinált irodalmakban történni szokott, ő is foglalkozott minden, elődje által megkísértett műfajjal, egyszerre írt épost, szomorú- és vígjátékot, és mérték dolgában is hozzája csatlakozott. Mindazonáltal úgy e két költő, mint műveik, végtelenül távol állnak egymástól. Nævius nem volt sem szabadon-bocsátott, sem iskolamester, sem színész, hanem bár nem előkelő, de feddhetetlen polgára volt valószínűleg Campánia valamelyik latin községének és katona az első pún háborúban *). Éles ellentétben Líviussal, Nævius nyelve kényelmes és világos, ment minden feszességtől és szenvedésgéstől, s még a szomorújátékban is mintegy szándékosan kerüli a pathost; versei, daczára

*) A Nævius személyéről szóló adatok rútúl összezavarvák. Miután az első pún háborúban harczolt, nem születethett 495 után. Darabjai, valószínűleg az elsők, már 519-ben adattak (Gell. 12, 21, 45). Varró (Cicerónál *Brut.* 15, 60) kétségkívül helyesen, kétségbe vonja, hogy már 550-ben meghalt volna, mint közönségesen állítják; ha ez igaz volna, akkor a hannibáli háboru alatt ellenséges földre kellett volna szöknie. A Scípióra írt gúnyversek sem készülhettek a zámai ütközet előtt. Életét a 490 és 560 közti időre tehetjük, úgy hogy kortársa volt az 543-ban elesett két Scípiónak (Cic. *de rep.* 4, 10), tíz évvel ifjabb Andronicusnál s talán tízzel idősb Plautusnál. Campániai születését Gellius említi, latin származását, ha szükség volna bizonyítására, maga mondja meg síriratában. Ha nem volt római polgár, hanem talán Calesnek vagy más campániai latin városnak polgára, akkor könnyebben megmagyarázható, mikép bántott vele a római rendőrség oly kíméletlenül. Színész semmi esetre nem volt, miután a seregben szolgált.

259.

235.

204.

264. 194.

211.

a gyakori hiátusoknak, és sok más, utóbb kiküszöbölt licentiának, könnyen és szépen gördülnek *). A míg Lívius alköltészete, mint például a németeknél Gottschedé, tisztán külső ösztönzésekből keletkezett és elejétől végig a görögök járszalagán járt, addig utódja a római költészetet emancipálta és a költő valódi varázssvesszejével feltalálta azon forrásokat, melyekből egyedül támadhatott népies költészet Itáliában: a nemzeti történetet és a komikumot. Az epikai költészet már nem csak az iskolamesternek adott olvasó könyvet, hanem önállóan fordult a hallgató és olvasó közönséghez. A színpadi költészet eddig, úgy mint a costume-készítés, a színésznek mellékfoglalkozása vagy napszámos munkája volt; Næviussal e viszony megfordult, s most a színész lett a költő szolgájává. Költői tevékenysége elejétől végig magán viseli a népiesség bélyegét. Ez leghatározottabban komoly nemzeti színjátékában és nemzeti époszában ötlük szembe, a miről alább még lesz szó, de vígjáté-

*) Hasonlítsuk össze például Lívius darabjaival Nævius „Lycurgus” című szomorújátékának töredékét:

Ti, kik királyi testőrök vagytok, kimenjetek
Legott ama lombdús zöldellő térre mind,
Hol ültetés nélkül, magától nő fel a berek.

Vagy azon híres szavakat, melyeket „Hektor búcsújában” Hektor mond Priamosnak:

Atyám, nekem kedves, mikor dicsért ember dicsér
és e bájos verset a „Tarenti leányból”:

Alii adnutat, alii adnctat; alium amat, alium tenet.
Int ennek, arra — meg kacsint; szívében ez: karjában az.

kaiban is, melyek, úgy látszik, minden költői művei közül leginkább megfeleltek tehetségének és melyekkel a legnagyobb sikert aratta, mint már említettük, alkalmasint csak külső tekintetek bírták az írókat arra, hogy úgy csatlakozzék a görög eredeti művekhez, a mint tette, de mégsem gátolták meg benne, hogy utódait sőt magokat a halvány eredetieket is friss vidámságban és a jelen élet teljességének dolgában messze felül ne múlja, sőt hogy bizonyos értelemben az aristophanesi vígjáték útjára ne lépjen. Ő maga jól tudta, és síriratában meg is mondta, mi volt nemzete számára:

Ha isteneknek illenék gyászt öltetni emberért:

Siratnák Nævius költőt Caména istennők;

Mióta ő az árnyaknak honába költözött,

Elhallgatott Rómában a római nyelv híre;

és a férfinai és költői büszkeség meg is illette azon embert, ki a Hamilkár és Hannibál elleni harczoknak részint kortársa, részint maga is harczosa volt, és ki mozgalmas és hatalmas örömujjongásban emelkedő korának nem ugyan költészetileg legmagasabb, de kitűnő, ügyes és népies költői kifejezése volt. Elmondtuk már, mily bajai lettek e miatt a hatóságokkal, és hogy, valószínűleg ezek által elűzve Rómából, Uticában fejezte be életét. Az egyéni élet a közjó, a szép, a hasznos kedvéért itt is elveszett. — Ifjabb kortársa Titus Maccius Plautus (500?—570) úgy látszik, messze mögötte állt úgy külső körülményeire mint a költő hivatásának felfogására nézve. Az umbriai, de ekkor talán már ellatinosodott Sassina kis városból származva, mint színész élt Rómában, és miután ez úton szerzett pénzét kereskedelmi üzletekben ismét elvesztette, mint színházi költő görög vígjátékok átdolgozásából élt a nélkül,

hogy az irodalomnak egyéb ágait is művelte volna, és valószínűleg a nélkül is, hogy tulajdonképen írónak tartotta volna magát. Ily komédiákat átdolgozó mesteremberek e korban, úgy látszik, meglehetősen számmal voltak Rómában; de neveik, főkép, miután darabjaikat, alkalmasint egytől-egyig, ki nem adták *), úgy szólván elenyésztek, s mindaz a mi e játékrendből magát fenn bírta tartani, utóbb legnépszerűbb társuknak, Plautusnak tulajdoníttatott. A következő század irodalmárai százharminczra tették a „plautusi darabok“ számát, melyeknek nagy részét azonban Plautus minden esetre csak átnézte, vagy épen nem ismerte; javuk még megvan. Indokolt ítéletet mondani az átdolgozó költői sajátságai felett ennek daczára igen nehéz, vagy épen lehetetlen, miután az eredetieket nem bírjuk. Hogy az átdolgozók válogatás nélkül fordítottak jó és rossz darabokat, hogy alázatosan és alárendelt helyzetben álltak szemben úgy a rendőrséggel, mint a közönséggel, hogy az aesthetika követelményei iránt ép annyi közönösséget tanusítottak, mint közönségek, s hogy ezek kedvéért az eredeti műveket bohózatossá és aljassá ferdítették, ezen szemrehányások nem annyira az egyes átdolgozókat, mint inkább az egész átdolgozó rendszert illetik. Ellenben Plautus sajátságának tekinthetjük a nyelv és a különféle rhythmusok mesteri kezelését, azon ritka ügyességet, melylyel

*) E feltevés azért látszik szükségesnek, mert különben lehetetlen lett volna a plautusi darabok valódisága vagy nemvalódisága felett oly eltérő nézeteket táplálni, minőket a régieknél találunk; a római ókornak egyetlen tulajdonképi írója sem volt, kinek irodalmi tulajdonjoga csak távolról is oly bizonytalan volna. Plautus és Shakespeare közt ezen, úgy mint temérdek más, külső tekintetben is a legnévezetesebb analógiát találjuk.

a helyzeteket a színpadhoz alkalmazni és kizsákmányolni tudja, majd mindig ügyes és gyakran kitűnő párbeszédeit, és mindenek felett azon nyers és friss vidámságot, mely sikerült tréfákban, a szitkozódó szavak gazdag szótárában, szeszélyes szóképzésekben, drastikus, gyakran mimikai rajzokban és helyzetekben ellenállhatatlan komikai hatást tesz, mely előnyökben a volt színészt véljük felismerhetni. Az átdolgozó kétségkívül ezekben is inkább megtartotta az eredetinek sikerült részeit mintsem önállóan teremtet, — a mi e darabokban biztosan a fordítóra vihető vissza, az szeliden szólva, közepszerű; de ez megfoghatóvá teszi, mikép lett és maradt Plautus a római színpad tulajdonképi római népköltője és középpontja, sőt miért tért vissza hozzá a színház több ízben még a római világ bukása után is. — Még sokkal kevesebbé alkothatunk magunknak saját ítéletet e kornak harmadik és utolsó — mert Ennius írt ugyan komédiákat, de egytől-egyig siker nélkül — nevezetes vígjátékírója, Statius Cæcilius felett. Helyzete az életben és mestersége egy volt a Plautuséval. Kelta földön, Mediolánum vidékén születve, az insubri hadi foglyok közt hozatott Rómába, s élt itt mint rabszolga, utóbb mint szabadon-bocsátott, görög komédiáknak a színpad számára való átdolgozásából, valószínűleg kora haláláig (586). Hogy nyelve nem volt tiszta, azt megmagyarázza származása; de mint már említők, compositió dolgában nagyobb szigorúságra törekedett. Kortársai nem igen élvezték darabjait s Plautus és Terentius mellett a későbbi közönség is elejtette Cæciliust; s ha Róma tulajdonképi irodalmi korának, a Varró és Augustus korának kritikusai a görög vígjátékok római átdolgozói közt ennek daczára Cæciliust teszik első helyre, ennek oka úgy látszik az, hogy a közepszerű műbírák többre becsülik a szellemileg velök rokon

Cæcilius.

középszerű, mint az egyoldalúlag kitűnő költőket. Ama műbiralat valószínűleg csak azért vette Cæciliust pártfogása alá, mert szabályszerűbb volt mint Plautus és erőteljesebb mint Terentius; a mi azonban még nem zárja ki azt, hogy mindkettőnél kisebb lehetett.

Erkölcsei
eredmény.

A míg ekkép az irodalomtörténetész, daczára a római vígjátékírók igen tiszteletre méltó tehetségei iránti elismerésének, fordított játékrendjökben még sem talál sem művészetileg jelentékeny sem művészetileg tiszta alkotásokra, szükségkép még sokkal keményebben kell szólnia azon ítéletnek, mely történelmi-erkölcsi szempontból hozható feletők. Azon görög vígjáték, mely neki alapúl szolgál, erkölcsi tekintetben annyiban közönös volt, a mennyiben épen közönsége romlottságának színvonalán állt; a római színpad azonban e korban, mely a régi szigor és új romlás közt ingadozott, iskolája volt a hellenességnek s egyúttal a bűnnek. Ezen attikai-római vígjáték, a maga testi és lelki prostitutiójával, mely a szerelem nevét bitorolja és úgy arczátlanságában mint érzelgősségében egyiránt erkölcs-telen, visszataszító és természetellenes nemeslelkűségével, a lebúj-élet kivétel nélküli dicsőítésével, s a parasztos durvaságnak és külföldi raffinementnek vegyülékével szakadatlan predikálása volt a római-hellen demoralisációnak, és ilyennek is tekintetett. Ennek egy bizonyítékát találjuk a plautusi „Foglyok“ epilógjában:

Néző közönség, e darab készült a tiszta erkölcsűekért.
Csábítgatás, szeretkezés nincs benne semmi sem;
Gyerekeserélés, pénzsikkasztás sem fordul elő;
Ifjú sem teszi ágyasát szabaddá apja tudtán kül.
Kevés költő talál ki ily komédiát,
Mely jókon is javítna. Most, ha tetszik e darab,
S kedvet szereztünk nektek: adjátok jelét,
Kik a szemérmet tisztelik, díjúl tapsoljanak.

Látjuk ebből, mikép ítélte meg az erkölcsi reform pártja a görög vígjátékot; és hozzá tehetjük, hogy eme fehér holóknak, az erkölcsös vígjátékoknak, morálja is csak arra való, hogy az ártatlanságot annál biztosabban elámítsa. Ki kételkedhetik rajta, hogy e szindarabok gyakorlatilag előmozdították a corruptiót? Midőn Sándor királynak egy efféle vígjáték, melyet szerzője előtte felolvasott, nem tett, az író azzal mentette magát, hogy ennek oka nem benne, hanem a királyban van; a ki az ily darabot élvezni akarja, annak hozzá kell szokva lennie a tivornyához s ahhoz, hogy egy leány kedvéért mást megverjen és magát megveresse. Ez az ember ismerte a maga mesteriségét; ha tehát a római polgárság lassanként meg tudta kedvelni a görög komédiákat, látjuk, hogy mivel fizetett meg értök. A római kormányt méltó vád éri, nem azért, hogy oly keveset tett a költészetért, hanem azért, hogy azt egyáltalán megtúrte. A bűnnek ugyan van ereje szószék nélkül is; de ez még nem menti azokat, kik hirdetésére szószéket állítanak. Az, hogy a kormány a hellel-neskedő vígjátéknak nem engedte meg közvetetlenül hozzányúlni a római egyénekhez és intézményekhez, inkább mentség volt, mintsem komoly védelem. Sőt inkább, a komédia erkölcsi tekintetben valószínűleg kevesebbet ártott volna, ha szabadabb mozgást engednek neki, ha a költő hivatását nemesbűlni s némileg önálló római költészetet keletkezni és fejlődni engednek; mert a költészet is erkölcsi hatalom, s ha mély sebeket üt, képes sokat meg is gyógyítani. Az adott viszonyok közt e téren a római kormány kelletinél kevesebbet és többet tett; színházi rendőrségének politikai félsége és erkölcsi tettetése szintén közreműködött a római nemzet irtóztatóan gyors felbomlására.

Nemzeti víg-
játék.

Azonban az, hogy a kormány a római vígjátékírónak nem engedte meg szülővárosa viszonyainak rajzolását és polgártársainak a színpadra vitelét, egy latin nemzeti vígjáték keletkezését még nem tette végkép lehetetlenné; mert a római polgárság e korban még nem ment egyre a latin nemzettel, s a költőnek szabadságában állt darabjait ép úgy a latin jogú itáliai városokban, mint Athénben vagy Massáliában játszattnia. És csakugyan ez úton keletkezett a latin eredeti vígjáték (*fabula togata* *) ; ily-

*) *Togatus* a jogi s általában a műnyelvben az itáliait jelenti, ellentétben nem csak a külföldivel, hanem egyszersmind a római polgárral. Így mindenek előtt a *formula togatorum* (C. I. L. I. n. 200. v. 21, 50) azon itáliai katonakötelezettek jegyzéke, kik nem a légiókban szolgálnak. A cisalpíni vagyis innenső Galliának ezen elnevezése: „*Gallia togata*“, mely először Hirtiusnál fordul elő, és kevéssel utóbb a közönséges nyelvhasználatból ismét eltűnik, e tartományt alkalmasint jogi helyzete után jelöli meg, a mennyiben a 665-től 705-ig tartott korszakban községeinek túlnyomó része a latin joggal volt felruházva. Virgil (Aen. 1, 282) a *gens togata* alatt, melyet a római mellett említ, úgy látszik, szintén a latin nemzetet értette. — Ezek szerint a *fabula togata*-ban azon vígjátékot fogjuk felismerni, melynek színhelye Látium volt, úgy mint a *fabula palliata*-ban azt, mely Görögországban játszott; mindkettővel közös azonban a színhelynek a külföldre való áttétele, s Róma városát és polgárságát a színpadra hozni a vígjátékírónak egyszerűen tilos. Hogy a *togátúnak* csakugyan csupán a latin jogú városokban volt szabad játszania, mutatja azon tény, hogy mindazon városok, melyek tudtunkkal Titinius és Afránus darabjainak színhelyét képezték, mint Setia, Ferentinum, Velitræ, Brundisium, bebizonyíthatólag egészen a szövetségesek háborújáig, a latin jogot bírták. Midőn a polgárság egész Itáliára kiterjesztetett, a vígjátékírók e színhelyet elvesztették, miután a cisalpíni Gallia, mely jogilag a latin községek helyébe lépett, a fővárosi színpadi költőre nézve nagyon távol feküdt, s ezzel a *fabula togata*, úgy látszik, le is tűnt a színpadról. Itália jogilag

nemű darabok bebizonyíthatólag legrégibb szerzője valószínűleg e korszak vége felé virágzott, Titinius *). E komédiának is az új-attikai ármánydarab szolgált alapul; de ez már nem fordítás, hanem utámköltés volt: a darab színhelye Itáliában volt s a színészek a nemzeti öltönyben, a togában jelentek meg. Ezekben a latin élet sajátos frissességében uralkodik. A darabok Látium középvárosainak polgári életében játszanak, a mit már címeik is bizonyítanak: „a hárfásnő vagy a ferentínumi leányzó” — „a flótafuvónő” — „a jogásznő” — „a kallósok”, és, a mit számos egyes helyzetek még inkább megerősítenek, a mint hogy például egyikben egy nyárs polgár az albai királyi sandálok mintájára csináltatja cipőit. A férfi szerepek ezekben feltűnő módon háttérbe szoríttatnak a nőiek által **). A költő valódi nemzeti büszkeséggel emlékszik

Titinius.

megsemmisült községei, mint Cápua és Atella azonban e hézagot betöltötték, s ennyiben a *fabulla Atellana* mintegy folytatása a togatának.

*) Titínusról semmi irodalmi hírrrel nem bírunk, azon kívül, hogy, Varrónak egy töredékéből következtetve, úgy látszik, Terentiusnál (558—595) régibb volt (Ritschl, *parerg.* 1, 194) — mert ennél többet természetesen e helyből sem lehet kiolvasni, habár az itt összehasonlított két csoportozat közül a második (Trabea, Atílius, Caecilius) egészen véve régibb az elsőnél (Titínus, Terentius, Atta), azért a későbbi csoportozat legrégibb tagjának még nem kell szükségkép újabbnak tekintetnie a régibb csoportozat legújabb emberénél.

196—159.

**) Azon tizenöt titínusi komédia közül, melyet ismerünk, hat férfi (*baratus*?, *caecus*, *fullones*, *Hortensius*, *Quintus*, *varus*), kilencz pedig női szerepekről veszi címét (*Gemina*, *iurisperita*, *prilia*?, *privigna*, *psaltria* vagy *Ferentinatis*, *Sabina*, *tibicina*, *Veliterna*, *Ulubrana*?), melyek közül kettő, a jogásznő s a flótafuvónő nyilván férfi mesterségeket parodizáltak. A töredékekben is a női világ túlnyomó.

meg a pyrrhusi háboru nagy idejéről, és nézi le az újlatin szomszédokat,

Kik osk és volsk nyelven beszélnek, mert latinul nem igen tudnak. E vígjáték épen úgy a fővárosi színpad tulajdona, mint a görög; de alkalmasint a vidéki szellem azon opposíciója uralkodott benne a fővárosi élet és annak kinövései ellen, mely ugyan e korban Cátónál és utóbb Varrónál előtérbe lép. Valamint a német komédiában, mely a francziából ugyanazon módon keletkezett, mint a római az attikaiból, a franczia Lisettet csakhamar a Franciska nevű vászoncseléd váltván fel, azon módon lépett, habár nem hasonló költői erővel, de ugyanazon irányban s talán ugyanazon sikerrel Rómában a helleneskedő vígjáték mellé a latin nemzeti vígjáték.

Szomorú-
játék.

Valamint a görög vígjáték, úgy jutott el e korban Rómába a görög szomorújáték is. Ez becsesebb és bizonyos tekintetben könnyebb szerzemény is volt a komédiánál. A szomorújáték alapja, a görög, főkép a homéri épos, nem volt idegen a rómaiak előtt és saját törzs-mondájokkal már össze volt fonva; s a fogékony keblű idegen egyáltalában sokkal hamarabb érezte magát otthonosnak a heroikus mythosok eszményi világában, mint az athéni halpiacon. Ennek daczára a szomorújáték is előmozdította a nemzetellenes és helleneskedő irányt, habár nem oly rideg és aljas módon; a miben döntő fontosságú körülmény volt az, hogy a görög tragikai színpadon e korban túlnyomó részben Euripides (274—348) uralkodott. Nincs helyén itt e nevezetes embert és még sokkal nevezetesebb hatását saját korára, úgy mint az utókorra, kimerítőleg előadni; de ő oly határozólag folyt be úgy a későbbi görög, mint a görög-római korszak szellemi mozgalmaira, hogy elkerülhetetlenül szükséges őt és hatását leg-

Euripides.
480—406.

alább alapvonásaiban vázolnunk. Euripides azon költők közé tartozik, kik a költészetet ugyan magasabb fokra emelik, de kik e haladásban inkább bírnak annak helyes átérzésével, a mivé lennie kellene, mintsem azon hatalommal, mely ezt költészetileg megteremtse. Azon mély értelmű mondás, mely úgy erkölcsi mint költői tekintetben minden tragikum lényegét magában foglalja, hogy t. i. a cselekvés szenvedés, áll természetesen az antik tragédiáról is; a cselekvő embert ábrázolja, de nem ismeri a tulajdonképi egyénítést. Azon meg nem haladt nagyság, melylyel az ember a végzet elleni harczot Aeschylosnál küzdi, lényegében azon alapszik, hogy a küzködő hatalmak mindenikét csak egészben fogja fel; a lényegileg emberire a költői egyénítés Prometheusban és Agamemnonban csak felületesen van rálehellve. Sophokles ugyan az emberi természetet a maga általános feltételeességében fogja fel, így a királyt, az aggastyánt, a nővért; de az emberi mikrokosmos, a maga mindenoldalúságában: a jellem, egyetlen alakjában sem domborodik ki. Magas czélt ért el, de nem a legmagasabbat; az embernek ábrázolása a maga egész voltában, és ezen egyes magokban kész alakoknak összekapcsolása egy költői totalitássá, emelkedést foglal magában, s ez okból Aeschylos és Sophokles csak tökéletlen fejlődési fokokat képviselnek Shakespeare irányában. Abban azonban, a mint Euripides az embert úgy igyekszik ábrázolni, a mint van, inkább logikai és bizonyos értelemben történelmi, mintsem költészeti haladás rejlik. Meg bírta dönteni az antik tragédiát, de a modernt nem bírta megteremteti. Fél úton állt meg mindenütt. Az álarczok, melyek segítségével a lelki élet nyilatkozása a különbösből mintegy az általánosra átvitetik, ép oly szükségesek az ókor tipikus tragédiájára nézve, mint összeférhetetlenek a

jellem-szomorújátékkal; de Euripides azokat megtartotta. A régibb tragédia a drámai elemet, melynek szabad mozgását nem engedhette meg, bámulatra méltó tapintattal soha sem adta elő tisztán, hanem az istenek és herosók ember feletti világából vett epikai anyagokkal és lyrai karokkal bizonyos tekintetben mindig megkötötte. Érezzük, hogy Euripides tágított e bilincseken: tárgyaival leszállt legalább a félig történelmi korba, kardalait pedig annyira háttérbe szorítottak, hogy későbbi előadások alkalmával gyakran, és aligha a darabok rovására, el voltak hagyhatók — de azért sem alakjait nem állította teljesen a valóság talajára, sem a karokat végkép el nem vetette. Mindenben és minden irányban telivérf kifejezése korának, mely egyfelől a legnagyobbyszerű történelmi és philosophiai mozgalmak, másfelől a tiszta és egyszerű népiesség, minden költészet ezen ősforrása, elhomályosodásának kora volt. Míg a régibb tragikusok tiszteletteljes jámborsága darabjaikat az ég viszfényével mintegy elárasztja, míg a régibb hellenek látkörének korlátolt volta, megnyugtatólag hat a hallgatóra is, addig Euripides világa a speculáció fakó derengésében ép úgy az isteniből kivetkőzve, mint átszellemítve tűnik fel, és zavaros szenvedélyek villámként cikáznak benne a szürke felhőkön keresztül. A végzetbe vetett régi, mély bensőségű hit eltűnt; a fátum, mint külsőkép despotikus hatalom, uralkodik, és rabjai fog-vicsorgatva viselik bilincseiket. Dæmoni hatalommal szól Euripidesből azon hitetlenség, mely a hit kétségbeesésében áll. Ennélfogva a költő szükségkép soha sem emelkedik egy, őt magát legyőző plastikai conceptióra, és soha, egészben véve valódi költői hatásra; a miért is némiképp közönös volt szomorújátékainak compositiója iránt, sőt e tekintetben nem ritkán egyenesen kontárkodott, és darabjainak nem adott

központot sem valamely cselekvényben, sem valamely személyiségben; — azon felületes modort, mely a csomót a prológban bonyolítja össze s egy isteni megjelenés vagy más efféle ízetlenség segélyével oldja meg, tulajdonképen Euripides hozta divatba. Nála minden hatás a részletekben rejlik, és e tekintetben minden esetre nagy művészettel használ fel minden irányban mindent, hogy a költői totalitás pótolhatatlan hiányát elfedje. Euripides mestere az úgynevezett hatásos jeleneteknek, melyek rendszerint érzékenien érzelmős színezetűek, s az érzékeket gyakran még valamely rendkívüli fűszer, mint például a szerelmi anyagnak gyilkossággal vagy vérfertőztetéssel való vegyítése által ingerlik. Az önkényt meghaló Polyxena, a titkos szerelmi bánatban elhaló Phædra, s mindenek felett a mystikus elragadtatásban lévő Bacchaek pompás ábrázolása a maga nemében a lehető legszebb; de ez alakok sem művészeti sem erkölcsi szempontból nem tiszták, és Aristophanes azon szemrehányása, hogy a költő egy Penelopét nem képes rajzolni, teljesen igaz. Rokon ezzel a közönséges részvétnek bevonása az euripidesi tragédiába. A míg elcsenevészedett hősei, mint Menelaos a Helenában, Andromache, Elektra mint szegény parasztasszony, a beteg és tönkre ment kereskedő Telephos, visszataszítók vagy nevetségesek, s rendszerint mindkét bajban szenvednek, addig azon darabjai, melyek inkább megmaradnak a hétköznapi valóság légkörében, s a szomorújáatékból az érzékeny családi drámába, sőt majdnem már az érzelmős komédiába csapnak át, mint Iphigenia Aulisban, Ion, Alkestis, valamennyi munkái között talán a legörvendetesebb hatásúak. Épen oly gyakran, de már kevesebb szerencsével kísérti meg a költő az értelem érdekeltségét is foglalkoztatni. Ide tartozik a bonyolódott cselekmény, melynek célja, nem a kedélyt

megmozgatni, mint a régibb tragédiának, hanem inkább a kíváncsiságot felizgatni; ide a dialektikai élű, ránk nem-athéniekre nézve gyakran egyenesen elviselhetetlen párbeszéd; ide azon sententiák, melyek úgy szórvaak el az euripidesi darabokban, mint díszkertben a virágok; ide tartozik mindenek felett az euripidesi lélektan, mely épen nem közvetetlen emberi utánérzésen, hanem racionális megfontoláson alapszik. Medeiája annyiban kétségkívül az élet után van rajzolva, a mennyiben elutazása előtt kellőleg elláttatik útipénzzel; de az anyai szeretet s a féltékenység közti lelki küzdelemből az elfogúlatlan olvasó nem sokat fog Euripidesnél találni. Mindenek felett azonban Euripides tragédiáiban a tendentiosus hatás helyettesíti a költőit. A nélkül hogy tulajdonkép a napi kérdések mezejére lépne, és elejétől végig inkább a társadalmi, mintsem a politikai kérdéseket tartva szem előtt, Euripides a maga benső consequentiáiban mégis összetalálkozik a vele egykorú politikai és bölcsészeti radicalismussal, s első és legfőbb apostola azon kosmopolitikus humanitásnak, mely a régi attikai népiességnak véget vetett. Ez okozta egyfelől azon opposítiót, mely kortársai közt az isteneket és attikai voltát megtagadó költő ellen támadt, másfelől azon csudálatos lelkesülést, melylyel az ifjabb nemzedék s a külföld az érzékenység s a szerelem, a sententia és az irányzatosság, a bölcsészet és a humanitás költőjét fogadták. A görög szomorújáték Euripidessel önmagából kilépett s ezzel semmivé lett; de ez a világpolgári költőnek diadalát csak előmozdította, mert vele egyidejűleg nemzete is kilépett önmagából és hasonlóképen elbukott. Aristophanes kritikája erkölcsi úgy mint politikai szempontból igaz lehetett; de a költészet történelmi hatása nem absolut becstől, hanem attól függ, mennyire képes korának szellemét

előérezni, s e tekintetben Euripidest senki sem múlta felül. Így történt, hogy Sándor szorgalmasan olvasta, hogy Aris-
toteles őt tartotta szem előtt, midőn a tragikai költő fo-
galmát fejtegette, hogy Attikának újabb költő és képző-
művészete úgy szólván belőle keletkezett, hogy az új-attikai
vígjáték mindössze Euripidest vitte át a komikum mezejére,
s hogy a festők azon iskolája, melylyel a későbbi vázák
rajzaiban találkozunk, tárgyait nem többé a régi éposok-
ból, hanem az euripidesi tragédiákból merítette s hogy
végre, a költő dicsősége és befolyása annál inkább növe-
kedett, minél inkább lépett az új hellenség a régi Hellás
helyébe, és hogy a görögségre a külföldön, Egyiptomban
úgy mint Rómában, közvetve vagy közvetetlenül Euripides
gyakorolt döntő befolyást.

Az euripidesi hellenesség a legkülönbélebb csatorná-
kon át szivárgott Rómába, és itt közvetve kétségkívül
gyorsabb és mélyebb hatást tett, mintsem közvetlenül,
fordítások alakjában. A tragikus színpad nem épen később
nyílt meg Rómában a komikainál, de a tragédiát úgy a
tragikai színi előadás jóval nagyobb költségei, melyekre
pedig a rómaiak legalább a hannibáli háboru alatt, kétség-
kívül tekintettel voltak, mint a közönség minősége is fel-
tartóztatták fejlődésében. A plautusi vígjátékok nem épen
gyakran hivatkoznak tragédiákra, s a legtöbb efféle cél-
zás alkalmasint az eredetiből vétetett át. E kor első és
egyetlen, sikerrel működő, tragédia-költője Næviusnak és
Plautusnak ifjabb kortársa Quintus Ennius volt (515—585),
kinek darabjait már az egykorú vígjátékírók parodizálták,
s az utókor a császári korig hallgatta és szavalta. — Mi
a rómaiak tragikai színpadát sokkal kevesebbé ismerjük a
komikainál; egészben véve az ennél észrevehető jelenségek
amannál is ismétlődnek. A játékrend ebben is leginkább

Római szo-
morújáték.

görög darabok fordításaiából keletkezett. Az írók tárgyukat leginkább Troia ostromából s az ezzel közvetetlenül összefüggő mondákból szeretik venni, nyilván azért, mert ez volt az egyetlen mondanakör, melyet a római közönség ismert már az iskolából; e mellett túlnyomó helyet foglalnak el az érzékeny kegyetlen motívumok, az anya- vagy gyermekgyilkosság az Eumenidákban, Alkmæonban, Kresphontesben, Melanippában, Medeiában, a szűzek feláldozása a Polyxenában, az Erechthidákban, Andromedában, Iphigeniában, — önkénytelenül eszünkbe jut, hogy e tragédiák közönsége már megszokta a vívójátékok nézését. A legmélyebb hatást úgy látszik a nők és szellemek szerepei tették. A római átdolgozásnak figyelemre legméltoőbb eltérése az eredetitől, az álarcz elhagyásán kívül, a karokban tűnik szembe. A római színpadon, mely közvetetlenül a karokkal nem járó komikai játék számára volt berendezve, hiányzott a különös tánczhely (*orchestra*), közepén az oltárral, melyen a görög chorus mozgott, vagy inkább ezt a rómaiak a földszint egy neméül használták; e szerint legalább a művésziesen tagozott s a zenével és a szavalattal összefűződő kartáncznak Rómában el kellett esnie, s ha a chorus megmaradt is, jelentősége alábbszállt. A részletekben, a mértékek felcserélésében, rövidítésekben és eléktelenítésekben természetesen nem volt hiány; így például az euripidesi Iphigenia latin átdolgozásában, akár valamely más tragédia példája, akár az átdolgozó saját eszméje következtében, a női karokból katonák kara lett. Jó fordításoknak, a szó mai értelme szerint, a hatodik századbeli latin tragédiákat természetesen nem mondhatjuk *);

*) Összehasonlítás kedvéért álljon itt Euripides és Ennius Medejájának kezdete:

de azért Enniusnak bármely szomorújátéka valószínűleg sokkal világosabb képét nyújtotta az euripidesi ere-

*Εἴθ' ὦφελ' Ἀργοῦς μὴ διαπτάσθαι δκάφος
Κόλχων ἐς αἶαν κυανέας Συμπληγάδας,
Μηδ' ἐν νάπαισι Πηλίου πεδεῖν ποτε
Τμηθεῖδα πύκκη, μηδ' ἐρετμῶδαι χέρας*

Ἀνδρῶν ἀρίστων, οἱ τὸ παγχρυσὸν δέρος

*Πελία μετῆλθον· οὐ γὰρ ἂν δέδοποιν' ἐμὴ
Μήδεια πύργους γῆς ἐπλευσ' Ἰωλκίας
Ἔρωτι θυμὸν ἐκπλαγεῖσ' Ἰάδονος.*

Bár a sötét Symplegadákon át soha
Argó hajó Kolchosba el ne juthatott,
És Pelionnak erdején ne vágaték vala,
Az a fenyő, melylyel a hőshad azt hajtá,

Meghozni onnét Péliasznak az aranyfürtöt:

Médéa úgy, ki szívemen uralg, nekem
Jásontúl elbűvölve a jolchosi várba
Eszét vesztetten nem hajózott volna el.

Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
Vecti petebant pellem inauratam arietis
Colchis. imperio regis Peliae, per dolum.
Nam nunquam era errans mea domo efferret pedem
Medea, animo aegra, amore saevo saucia.

Vajha Pélion erdejébe földre ne
Terített volna fenyvet fejszeél soha,
S ne készítették volna abbul a hajót
Mely mind maig Argónak hivatik, mivel

detinek, mint valamely plautusi vígjáték Menander darabjának.

A szomorú-
játék erköl-
csi hatása.

A görög szomorújátéknak történelmi helyzete és hatása Rómában teljesen egyenmű a görög komédiaéval; és míg egyfelől, a mint ezt a két költői műfaj közti különbség magával hozza, a hellen irány szellemiben és tisztábban lép fel a szomorújátékban, másfelől e kor tragikái színpadában s ennek képviselőjében Enniusban a nemzetellenes és öntudatosan propaganda-csináló irányzat sokkal határozottabban domborodik ki. Ennius, a hatodik századnak aligha legjelentékenyebb, de kétségkívül legbefolyásosabb költője, nem volt született latin, hanem származására nézve félgörög; messápiei születésű volt és hellen műveltséget nyervén, harminczöt éves korában költözött át Rómába és élt itt, kezdetben mint zsellér, 570. óta mint polgár, szerény anyagi körülmények közt, részint a latin és görög nyelv tanításából, részint darabjainak jövedelméből, részint azon római nagyok ajándékaiból, kik, mint Publius Scípió, Títus Flamínius, Marcus Fulvius Nobilior, hajlandók voltak a modern hellenességet előmozdítani, és megjutalmazni a költőt, ki saját és őseik dicsőségét zengte,

184.

Szemenszedett argoszi hősek rajta szálltanak
Colchisba el Pelias király rendeltiből
Meghozni fortélylyal onnan az arany gypjat :
Amúgy soha házamból ki nem lép vala
Ámor nyilától mélyen megsebezve Médéa.

A fordítás eltérései az eredetitől tanulságosak, nem csak a tautologiák és periphrasisok, hanem egyszersmind a kevesbbé ismeretes mythologiai neveknek elhagyása vagy megmagyarázása is, minők a Symplegádok, a Jolkusok földje, az Argo. Az eredetinek tulajdonképi félreértését azonban Enniusban ritkán találjuk.

s egyeseket közölök még a táborba is elkísért, kétségkivül mint az elkövetendő nagy tettek számára előre fel-fogadott udvari poéta. Azon védencz-természetet, mely az ilyen mesterséghez szükséges, ő maga ügyesen lefestette *). Származására úgy mint egész életében elfoglalt helyzetére nézve kosmopolita, azon nemzetiségeket, melyek közt élt, a görögöt, latint, sőt az oskot is, el tudta sajátítani, a nélkül hogy valamelyiknek teljesen oda adja magát; és míg az előbbi római poéták hellenessége inkább költői tevékenységök következménye, mintsem világos cél-

*) A régiek, kétségkivül joggal, a költő önjellemzésének tekintették a Krónika hetedik könyvének azon helyét, hol a consul magához hívja bizalmas emberét,

kivel szerette gyakran ő

Megosztani asztalát s közölni házi dolgait
Ha jött kifáradtan közügyek vitatásiból,
Mikben a nap nagyobb részét el szokta tölteni
A forumon s tisztes várostanácsban egyaránt;
Kivel nagyot, kicsinyt is széltiben közölhetett,
Kinek mindent, mit a világ jót, vagy rosszat beszél,
Megmondhatott, kitarhatott bizvást, ha kedve volt reá
Ki véle házban, házon kívül mulatott sokat,
Kit aljas, könnyelmű, gonosz tanács soha
Rossz tette nem csábított, és ki képzett, szolgálatra kész,
Kedves társalgó és elégedett, mikor kedélyű volt,
Időhöz, helyhez illőn szólt, okos, rövid szóval
Üzérkedéshez értett, ismert őt és újjakat,
Mert megtaníták őt az évek múlt s jelen szokására,
Sok istenes dologra s emberek törvényire,
És mint előadni, úgy elhallgatni jól tudott mindent.

Az utolsó előtti sorban kétségkivül ez írandó: *multarum rerum leges divumque hominumque.*

jok volt, s ez okból legalább többé-kevesbbé meg is kísértették népies talajra állani, addig Ennius figyelemre méltóan világos öntudatával bír forradalmi irányának és szemmel láthatólag arra törekszik, hogy a neolog-hellen irányt az itáliaiaknál erőteljesen érvényesítse. Leghasználatóbb eszköze a tragédia volt. Szomorújátékainak töredékei mutatják, hogy a görögök összes tragikai irodalmát, nevezetesen még Aeschylust és Sophoklest is jól ismerte; s annál kevesbbé a véletlen okozta, hogy legtöbb és ezek közt legünnepelebb darabjait Euripides után készítette. Választás és kezelés dolgában természetesen részben külső tekintetek voltak rá nézve határozók; de ez egymaga még nem lehet oka annak, hogy Euripidest oly határozottan kiemelte Euripidesben, hogy a karokat eredetijénél még inkább elhanyagolta, s az érzéki hatásra még nagyobb súlyt fektetett, mint a görög; hogy oly darabokat használt fel, mint Thiestest, és az Aristophanes halhatatlan gúnya által ismeretessé lett Telephost, és ennek fejedelmi nyomorát és nyomorúlt fejedelmeit, sőt olyat is, minő „Menalippe a philosophus nő“, melynek egész cselekvénye a népvallás képtelensége körül forog és melyből világosan kirí azon tendentia, hogy annak természetbölcseleti álláspontjáról akar hadat izenni. A csudákba vetett hit ellen mindenütt, részben bebizonyíthatólag betoldott helyeken *)

*) A jövődömondónak azon definitiójából Euripidesnél (*Iph. in Aul.* 956), mely szerint az olyan ember

Ki sok hamis között kevés valót beszél

Legjobb esetben; és ha bé nem üt, föl sem veszik.

a latin átdolgozó a következő diatribét csinálta a horoszkopcsinálók ellen:

a legmérgeesebb nyilakat röpíti s az oly tirádákról, minő például ez :

Mennybéli istenek, az igaz, vannak, mondám egykor s mondom
most is ;

De azt tartom, mit sem törődnek az emberek sorsával,
Különben jó dolga volna a jónak, rossz a gonosznak ; pedig
nem úgy van.

szinte csudáljuk, hogy a római színpadi rendőrség által keresztülbocsáttattak. Említettük már, hogy Ennius ugyan-ezen vallástalanságot tudományosan hirdette egy tankölteményben, s a felvilágosodás nyilván kedvencz eszméjét képezte. Ezzel mindenben megegyezik a nála itt-ott előtérbe lépő radikális színezetű politikai opposíció*), a görög asztali élvezetek dicsőítése, mindenek felett a latin költészet utolsó nemzeti elemének, a saturnusi mértéknek megsemmisítése és a görög hexameter általi helyettesítése. Hogy a „sokalakú“ költő mindezen feladatokat ugyanazon szabatosággal oldotta meg, hogy a daktylusokra korántsem hajlandó nyelvet a hexameterek mértékére vonni bírta, és hogy biztosan és szabadon tudott a szokatlan mértékek és formák keretén belül mozogni a nélkül, hogy a beszéd természetes menetét megakasztaná, az rendkívüli, s valóban inkább görög, mintsem római forma-képességét bizo-

Keres csillagjegyet fent égen, leskődik, vajon
Jovis bakja, Rák vagy egy fénykép feltün-e neki ;
Nem hogy néznénk lábunk elé, ég ürén kalandoz szemünk.

*) A Telephusban ez áll :

Palam mutire plebeis piaculum est.
Köz embernek bűn egy szót hangoztatni is.

nyítja *); a hol rajta fennakadunk is, gyakrabban bánt a görög szócsavarítás **) mintsem a római nyersség. Nem

*) A következő, forma úgy mint tartalom dolgában kitűnő sorok az euripidesi Phœnix átdolgozásából valók:

De a világ fiához hős, hatalmas működés illő;
Az a szabad, kiben tisztán, szilárdan vér a szív,
Másként sötét éj rejtí a gaztettet el.

„Scipió“-ban, mely valószínűleg a vegyes költemények gyűjteményébe soroztatott, e festői sorok álltak:

— — mundus Caeli vastus constitit silentio;
Et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit,
Sol equis iter repressit ungulis volantibus,
Constitere amnes perennes, arbores vento vacant.
[Jovis inte]; az ég roppant világa hallgatódzva állt.
A vad haboknak durva Neptun engedt szünetet,
A nap repülő körmű méneit utba feltartóztatá
Elálltak a folyóvizek, nem mozdult fákon a szél sem.

Az utolsó hely feltárja előttünk azon módot is, melyen a költő eredeti költeményeit dolgozta: nem egyéb az, mint azon szavak kidolgozása, melyeket a „Hektor kiváltása“ című eredetileg alkalmasint sophoklesi tragédiában valaki mond, a ki a Hephæstos és Skamander közti küzdelmet szemléli:

Constitit credo Scamander, arbores vento vacant.
Megállt, hiszem, Skamander, szél a fákon nem mozog.

S a motivum végelemzésben az Iliásból ered (21, 381).

**) A Phœnixben például ez áll:

— — stultus, qui cupita cupiens cupienter cupit.
Bolond, ki a kívántat oly kíváncsian kívánva kívánja.

és ez még nem a legvadabb e fajta bukfenczhányás. Akrostichoni játékok is fordulnak nála elő (Cic. *de div.* 2, 54, 111).

volt nagy költő, de kellemes, vidám tehetség, minden ízében élénken érző költői kedély, melynek, az igaz, szükségé volt a poétai kothurnusra, hogy költőnek érezze magát, s melyből a komikai ér teljesen hiányzott. Könnyen megmagyarázható azon büszkeség, melylyel a helleneskedő költő ama dallamokat lenézte, „melyekben egykor az erdei szellemek s a bárdok énekeltek“, s azon lelkesülés, melylyel a tulajdonképi művészi költészetet ünnepli:

Üdv neked költő Ennius! ki a halandóknak
Kebled mélyéből zengted lángoló dalod.

A szellemdús ember tudta, hogy teljes gőzerővel megy előre; a görög szomorújáték rajta kezdve a latin nemzet tulajdona lett és maradt. — Járatlanabb úton és kevesbbé kedvező széllel vitorlázott egy merészebb hajós magasabb cél felé. Nævius nem csak görög szomorújátékokat dolgozott át a római színpad számára mint Ennius, habár kevesebb sikerrel, hanem megkísérté a komoly nemzeti színjátéknak (*fabula praetextata*) önálló megteremtését is. Külső akadályokra ez úton nem talált; úgy a római mondából, mint hazája egykorú történetéből vett tárgyakat vitt a színpadra. Ilynemű darabok töle „Romulus és Rémus neveltetése“ vagy a „Farkas“, melyben Amúlius, Alba királya szerepelt, és „Clastidium“, melyben Marcellusnak 532-ben a keltákon nyert győzelmét ünnepelte. Példáját követve az „Ambrakiában“ Ennius is e városnak ostromát pártfogója Nobilior által 565-ben, írta le saját szemlélete alapján. E nemzeti színjátékok száma azonban csekély maradt s e műfaj gyorsan letűnt ismét a színpadról; Róma szegényes mondái és színtelen története nem állhatta ki sokáig a versenyt a görög mondakörrel. E darabok költői tartalma felett többé ítéletet nem mondhatunk; de ha a költő szán-

Nemzeti
színjáték.

222.

189.

dékát szabad a latba vetnünk, úgy a római irodalomban kevés oly geniális kezdeményezést fogunk találni, minő a római nemzeti színjáték megteremtése volt. Csak a legrégibb kornak, mely még közelebb érezte magát az istenekhez, tragikus költői, csak a Phrynichosok és Aeschylosok merték a mondakor eseményein kívül azon nagy tetteket is a színpadra hozni, melyeknek kortársai és részesei voltak; s ha az, a mi a pún háborúk voltak s a mód, a mint hatottak, valahol, úgy e téren ötlik élénken szemünkbe, melyen a költő, ki mint Aeschylos, maga is harczolt az általa megénekelt csatákban, Róma királyait és consulait hozta azon színpadra, melyen azelőtt csupán istenek és herosok szoktak megjelenni.

Olvasó-költészet.

Az olvasó-költészet is e korban kezdődik Rómában: azon szokást, mely a régieknél a mai közzététel helyét pótolta, új munkáknak a szerző általi felolvasását, már Lívius is legalább annyiban meghonosította Rómában, a mennyiben műveit iskolájában előadta. Miután e téren a költészet nem volt, vagy legalább nem volt egyenesen kenyérkereset, a közvélemény az irodalomnak ezen ágát nem részesítette azon kicsinylésben, melylyel a színpadi költést sujtotta; e korszak vége felé már némely előkelő rómaiak is léptek fel e téren nyilvánosan mint költők *). A szavaló költészetet azonban túlnyomólag ugyanazon költők művelték, kik a színpadival foglalkoztak, s amaz a színpadi költészet mellett egyáltalán alárendelt szerepet játszott, a minthogy a tulajdonképi költői olvasó közönség

*) Cátón kívül e korból még két „consuláris és poéta“ nevezetetik meg (Sueton. *vita Terent.* 4): Quintus Labeo consul 571. és Marcus Popillius consul 581. Kérdés azonban, ha közzé tették-e költeményeiket; a mi még magáról Cátóról is kétséges.

e korban Rómában még csak igen csekély lehetett. Mindenek felett gyöngén volt képviselve a lyrai, didaktikai, epigrammai költészet. Azon vallásos ünnepi cantáták, melyeknek szerzőit ugyan e kor évkönyvei már méltóknak tartják a megnevezésre, valamint a monumentális templomi és sír-felírások, melyek számára a saturnusi mérték megtartatott, alig tartoznak a tulajdonképi irodalomhoz. A mennyiben a kis költészet ebben egyáltalán szerepel, rendszerint és már Næviusnál a Satura neve alatt lép fel, — mely elnevezés eredetileg a régi, cselekvénynyel nem bíró színpadi költeményt jelentette, melyet a görög dráma Lívius óta leszorított a színpadról, most azonban a recitativ poézisben némileg annak felel meg, a mit mi „vegyes költeményeknek“ nevezünk, és mikép ez nem jelöl meg tulajdonképen valamely pozitív műfajt és művészeti modort, hanem csak sem nem epikai sem nem drámai fajú, tetszés szerinti, többnyire subjectív tárgyú és tetszés szerinti alakú költeményeket jelent. Cátó alább még említendő „Költemény az erkölcsökről“ című művén kívül, mely alkalmasint, a népiesen didaktikus költészet régibb kezdetihez csatlakozva, saturnusi versekben volt írva, ezekhez leginkább Ennius kisebb költeményei tartoznak, melyeket az ezen téren szerfelett termékeny költő részint satura-gyűjteményében, részint külön tett közzé: rövidebb elbeszélő költemények a hazai mondavilágból vagy egykorú történelemből, Euhemeros vallási regényének, az Epicharmos neve alatt forgalomban levő természet-bölcsészeti költeményeknek s a gelai Alcestratos, a felsőbb szakácsművészet e költője gastronomiájának átdolgozásai; továbbá egy párbeszéd az élet és halál közt, æsopusi mesék, erkölcsi mondásoknak egy gyűjteménye, parodisticus és

Satura.

Metrikus
krónika.

Nævius

epigrammatikus apróságok — csekély, de jellemző dolgok egyfelől a költő sokoldalúságára, másfelől didaktikailag-neolog irányára nézve, ki e téren, melyre a censura ki nem terjedt, nyilván a legszabadabban mozgott. — Nagyobb jelentőséggel bírnak úgy költői mint történelmi tekintetben az ország krónikájának kötött beszédben való megírására tett kísérletek. Ismét Nævius öntötte költői alakba azt, a mit úgy a monda mint az egykorú történelemből összefüggő elbeszéléseben elő lehetett adni, nevezetesen az első pún háborút, melyben egyszerűen és világosan, jól rosszúl úgy a mint a dolgok állottak, a nélkül hogy bármit is elvetett volna mint költőietlent és a nélkül hogy bármikép, nevezetesen a történelmi kor előadásában, költői eszményítésre vagy épen felcziczomázásra törekedett volna, a jelen időben elbeszélve, sorolt el mindent a félig prózai saturnusi versmértékben *). E munkáról lényegé-

*) Hangjáról fogalmat nyújthatnak a következő töredékek Didóról:

Kiváncsian és nyájasan tudaklá, Aeneas miként
Hagyá Tróját oda.

alább:

Kezeit emelve ég felé Amulius
Király, az istenekhez mond imát.

egy beszédből, melynek közvetett fogalmazása figyelemre méltó:

Cserben hagyák mégis ama nagy hősöket.
Gyalázatára lenne a népnek, bármelyik fajnak az.

256.

a 498-iki máltai partraszállásra vonatkozólag:

Máltába száll hajón a római, egész sziget tövig
Leég, dul és pusztít, megsemmisíti ellenét.

végre azon békéről, mely a Sicíliáért folyt háborút befejezte:

Alkuszna is, hogy ajándékkal Lutatiust
Kibékítik — kívánja az, hogy számos foglyait
S a túszoikat Sicíliából is mind visszaadják.

ben véve ugyanaz áll, a mit ugyan e költő nemzeti színjátékáról mondtunk. A görögök epikai költészete úgy mint a tragikai, tisztán és lényegében a hőrosi korban mozog; teljesen új, és legalább fogamzásában irigylésre méltóan nagyszerű gondolat volt a költészet fényével a jelenkort is megvilágítani. Habár Nævius krónikája kivitel dolgában alig volt sokkal több mint a vele sok tekintetben rokon középkori rímes krónikák, a költőnek mégis teljes joggal telt különös öröme munkájában. Oly korban, midőn, a hivatalos feljegyzéseket kivéve történeti irodalom még nem létezett, nem csekély dolog volt az, midőn Nævius honfiktársainak összefüggő képet adott koruk és az előkor tetteiről, s e mellett ezeknek legnagyobbyszerű momentumait drámailag állította szemök elé. — Ugyan e feladatot tűzte Ennius is maga elé, de a tárgy ugyanazonsága csak annál kirívóbbá teszi a nemzeti és a nemzetellenes költő közti politikai és költői ellentétet. Nævius új formát keresett az új anyag számára; Ennius azt a hellen épos formáiba illesztette vagy szorította be. Nála a hexameter lép a saturnusi vers, és a felcizfrázott, plastikai szemlélhetőségre törekvő, homéri modor az egyszerű történeti elbeszélés helyébe. A hol csak bármikép lehetséges, Homért egyenesen lefordítja, a mint például a Herakleia mellett elesettek temetését Patroklos temetésének mintájára írja le, és az istriaiakkal harczoló Marcus Lívius Stolo haditribún ruhája egyenesen a homéri Aiaszt takarja — még Homérnak a Múzsához intézett felhívását sem engedi el az olvasónak. Az epikai gépezet teljesen mozgásban van; így például a cannæi ütközet után Junó az istenek teljes tanácsában megbocsát a rómaiaknak, Jupiter pedig, felesége beleegyezését kinyervén, megígéri nekik a végleges diadalt a karthágóiak felett. Ezen „évkönyvek“ szerzőjük neolog

Ennius.

és hellenes irányát sem tagadják meg. Már az istenek világának pusztán decoratív alkalmazása is ennek bélyegét viseli magán. Azon nevezetes álomlításban, mely a költeményt bevezeti, valódi pythagorasi módon elmondatik, hogy azon lélek, mely most Quintus Enniusban lakozik, előtte Homérosban, ezelőtt pedig egy pávában volt megtelepedve, azután igaz természetbölcészeti úton megmagyaráztatik a dolgok lényege s a test viszonya a lélekhez. Maga a tárgy megválasztása is ugyan e célra szolgál — hiszen a római történelem nyélbe ütésében már a hellen irodalmárok is, minden korban kitűnően alkalmas eszközt találtak görög-kosmopolitikus tendenciáik számára. Ennius hangsúlyozza, hogy a rómaiak

Hisz mindig görögök s grájok nevén neveztettek.

Az ünnepelt évkönyvek költői becsét a költőnek előnyei és hiányai felett fentebb általában tett megjegyzéseink után könnyen megítélhetjük. Hogy azon lendület által, melyet a pún háborúk nagy korszaka adott az itáliai népöntudatnak, ezen élénken fogékony lelkű költő is emelve érezte magát, s hogy nem csak szerencsésen eltalálta gyakran a homéri egyszerűséget, hanem még gyakrabban képes volt a római ünnepélyességet és becsületességet is viszhangoztatni, az ép oly természetes mint az epikai compositiónak hiányossága, melynek szükségkép igen lazának és mellékes dolognak kellett lennie, miután a költőnek lehetséges volt egy különben elpendült hősnek és patrónusnak kedvéért utólag egy külön könyvet toldania be munkájába. Egészben véve azonban az „évkönyvek“ Ennius legelhibázottabb műve voltak. Egy új Iliás megírásának terve önmagában hordja bírálatát. Ennius vezette be e költeményével először az irodalomba az épos és történelem azon

váltott gyermekét, mely rajta kezdve napjainkig jár benne kísértet gyanánt, mely sem élni, sem meghalni nem bír. Sikere azonban a költeménynek minden esetre volt. Ennius még elfogulatlanabbúl adta ki magát a római, mint Klopstock a német Homérnak, s kortársai és még inkább az utókor, annak is tartották. A római költészet atyja iránti tisztelet örökségképen szállt nemzedékről nemzedékre: Enniust, úgymond még a finom Quintilián is, tiszteljük mint egy agg szent ligetet, melynek hatalmas ezredéves tölgyei inkább tiszteletre méltók mintsem szépek; s a ki ezen csudálkozik, emlékezzék hasonló jelenségekre, az Aeneis, a Henriasz, a Messiás sikerére. A nemzetnek hatalmas költészeti fejlődése a homéri Iliásnak és az enniusi évkönyveknek ama szinte komikus hivatalos párhuzamba állítását természetesen ép úgy lerázta volna magáról, mint a németek Sappho-Karschint és Pindar-Willamovot; de Róma ebben nem részesült. A költeménynek tárgybeli érdeke főkép az aristokratikus körökre nézve, s a költő nagy formaképessége okozták, hogy ez évkönyvek a legrégibb római eredeti költemény maradtak, melyet a későbbi művelt nemzedékek olvashatónak és olvasásra méltónak találtak; és csudálatos módon így történt, hogy az utókor az igazi római mintakölteményt egy félig görög írónak e minden ízében nemzetellenes éposában tisztelte.

Nem sokkal később a római költészetnél, de igen eltérő módon, keletkezett Rómában a prózai irodalom. E téren elestek egyfelől azon mesterséges támogatás, melylyel az iskola és a színpad idő előtt megteremtették a római költészetet, másfelől azon mesterséges korlátok, melyeket a szigorú és szűk látkörű censúra vont főkép a római komédia elé. Továbbá e neme a könyvszerzésnek a jó társaság szemében nem volt már előre megbélyegezve mint

Prózai iro-
dalom.

a „piaczi énekesek“ mestersége. Ez okból a prózai irodalom ugyan sokkal kisebb terjedelmű és kevesebbé élénk, mint ugyanezen korban a költői, de fejlődése sokkal természetesebb; s míg a költészet, szinte kivétel nélkül, alsóbbrendű emberek kezében volt, és e kor ünnepeelt költői közt egyetlen előkelő rómain sem találunk, addig megfordítva, e kor próza-írói közt alig akadunk más mint senátori nevekre, s az irodalom tisztán a legfőbb arisztokratia, volt consulok és censorok, a Fábiosok, Gracchusok, Scípiók körében keletkezők. A dolog természetében fekszik, hogy a conservatív és nemzeti irány inkább meggyezett e prózai irodalommal, mintsem a költőivel; de azért a hellenes irány úgy tárgy mint forma dolgában erősen, sőt túlnyomó hatalommal hatott e téren is, nevezetesen az irodalom legfontosabb ágára, a történetíráásra.

Történetírás.

A hannibáli háborúk koráig történetírás Rómában nem létezett; mert a városkönyv bejegyzései hivatalos okmányok, nem irodalmi művek voltak, és kezdet óta lemondtak a dolgok összefüggésének minden fejtegetéséről. Jellemző a római jellem sajátzerűségére nézve, hogy daczára a római község Itália határain messze túl terjedő hatalmának és daczára annak, hogy az előkelő római társaság szakadatlan érintkezésben állt az irodalmi téren oly termékeny görögökkel, mégis a hatodik század közepe előtt nem nyilvánult annak szüksége, hogy a római polgárság tettei és viselt dolgai irodalmi úton jussanak a jelen és a jövő tudomására. Midőn pedig ennek szükségét végre megérezték, a római történelemnek sem kész irodalmi alakja, sem kész olvasó közönsége nem volt; s mindkettőnek megteremtésére nagy képességek és hosszú idő kelletek. Először tehát ezen akadályokat mintegy megkerülték az

által, hogy a hazai történetet vagy latinúl de versben, vagy prózában de görögül írták meg. Nævius (írt 550? 204. körül) és Ennius (írt 581 körül) verses krónikáiról már 173. volt szó; ezek egyszersmind a rómaiak legrégibb történeti irodalmához tartoznak, sőt Næviusét egyáltalán a legrégibb római történelmi munkának tekinthetjük. Körülbelül egyidejűleg ezzel keletkeztek Quintus Fábius Pictor *) (553 201. után) egy előkelő származású, a hannibáli háboru alatt állami ügyekkel foglalkozó férfinak, és Scípió Africánus fiának, Publius Scípiónak († 590 körül) görög történeti 164. könyvei. Amazok tehát a bizonyos fokig már kifejlődött költészetet használták fel, és a nem teljesen hiányzó költői közönséghez fordultak; ezek készen találták a görög formákat, és közleményeiket, a mint már munkáik tárgybeli érdeke, mely messze túl terjedt Látium határain, könnyűvé tette, első sorban a művelt külföldhöz intézték. Az első

*) Hogy e legrégibb, prózában írt, római történelmi mű görögül íratott, azt Dionys. 1, 6 és Cicero *de div.* 1, 21, 43 kétségtelenül bizonyítják. Talány maradnak azon latin évkönyvek, melyeket Quintilián és későbbi grammatikusok ugyanezen név alatt említenek, s a zavart még növeli az, hogy ugyan e név alatt még a pontifexi jognak egy igen részletes előadása is említettik latin nyelven. Ez utóbbi munkát azonban senki, ki a római irodalom fejlődését összefüggésében kíséri, nem fogja egy, a hannibáli háboru korában élt írónak tulajdonítani; sőt e korbéli latin évkönyvek is gyanúsaknak látszanak, ámbár nem tudjuk eldönteni, vajon névcseré forog-e itt fenn a későbbi Quintus Fábius Maximus Servílianus (consul 612) évkönyvíróval, vagy vajon létezik-e egy régi latin átdolgozása is Fábius görög annálisainak, mint van az Acílius- és Albinus-féléknek, vagy végre, vajon két Fábius Pictor nevű annalista létezett-e. — Azon szintén görög történeti munka, mely Lúcius Cincius Alimentusnak, Fábius kortársának tulajdonítatik, koholtnak és az augustusi kor csinálmányának látszik.

utat a plebejus, a másodikat az előkelő írók választották; azon módon, a mint Nagy Frígyes korában Poroszországban a hazai lelkészek és tanárok irodalma mellett egy francia nyelven írt aristokratikus irodalom létezett, s míg Gleim és Ramler német harczy dalokat, addig a királyok és hadvezérek francia haditörténeteket írtak. Sem a verses, sem római szerzők által írt görög krónikák nem voltak még tulajdonképi latin történetírás; ez csak Cátóval kezdődött, kinek, nem e korszak vége előtt nyilvánosságra jutott „Keletkezési történetei“ a legrégibb latinul írt történelmi munka s egyszersmind a római irodalom első jelentékeny prózai műve *). — Mindezen munkák természetesen nem görög értelemben **), de ellentétben a városkönyv tisztán jegyzetszerű szerkesztésével, összefüggő elbeszéléssű és többé-kevesebb rendezett előadású pragmatikai történelmi művek voltak. A mennyire mi ismerjük, magokba foglalták a hazai történetet Róma felépítésétől az írók koráig, habár czímére nézve Nævius munkája csak az első karthágói háborúra, Cátóé csak a keletkezés történetére vonatkozott; e szerint magoktól három szakaszra, a mondák korának, az előkornak, s a jelennek történetére oszlottak. A mondakor tárgyalásában, Róma városának eredetére vonatkozólag, mely mindenütt nagy részletességgel íratik le, azon sajátságos nehézséget kellett legyőzni, hogy annak, mint fentebb említők, két,

Róma
eredetének
története.

168.

*) Cátó összes irodalmi tevékenysége csak agg korára esik (Cicero *Cat.* 11, 38; Nepos *Cat.* 3); a „keletkezési történetek“ régibb könyvei is nem 586 előtti időben, hanem valószínűleg kevéssel ez után íratlak meg (Plin. *h. n.* 3, 14, 114).

**) Polybios (40, 6, 4) valószínűleg ellentétben Fábíussal kiemeli, hogy a græcomán Albinus arra törekedett, hogy történetét pragmatikailag írhasa meg.

egymással semmikép meg nem egyeztethető szerkezete létezett: a nemzeti, melyet, legalább fő körvonalaiban, valószínűleg már a városkönyv írásban megállapított, és Timaeos görög szövege, mely nem maradhatott ismeretlen a római krónikások előtt. Amaz Rómát Albával, ez Trójával hozta kapcsolatba; az első szerint tehát az albai királyfi Romulus, a második szerint Aeneiás trójai fejedelem építette. A mostani korszak, és pedig valószínűleg Nævius vagy Pictor, keverte össze e két regét. Az albai királyfi Romulus Róma alapítója marad, de egyszersmind Aeneiás vejévé lesz; Aeneiás nem alapítja ugyan Rómát, de a római Penáteseket magával hozza Itáliába és ezeknek székhelyéül Lavíniumot, fia Ascanius pedig a hosszú Albát, Róma anyavárosát és Látium régi metropolisát építi. Mindez igen rosszúl és ügyetlenül volt koholva. A rómaiaknak meg kellett botránkozniok azon állításon, hogy Róma eredeti Penátesei nem, mint eddig hitték, a római piaczon álló templomokban, hanem Lavíniumban őriztetnek; s még rosszabbúl járt a görög költemény, miután itt az istenek csak az unokának adták meg azt, a mit már ősenek szántak. E szerkezet azonban megfelelt céljának: a nélkül, hogy Róma nemzeti eredetét egyenesen megtagadná, eleget tett a hellenes iránynak is, és némileg igazolta azon kaczerkodást az Aeneiássággal, mely e korban már nagy lendületet nyert; s ekkép ez lett a hatalmas községnek stereotyp és csakhamar hivatalos keletkezési történetévé.

— A görög történetírók, a keletkezési regét kivéve, egyebekben keveset vagy épen nem törődtek a római községgel; úgy hogy a hazai történelem további előadásának túlnyomólag hazai forrásokból kellett meríttetnie a nélkül, hogy abban a kevésben, a mit mi e korból ismerünk, háttározottan meg lehetne különböztetni, mely hagyományok

álltak a város könyvén kívül a legrégibb krónikásoknak rendelkezésekre, és mit adtak hozzá netalán a magokéból. A Herodotból átvett adomákat *) a legrégibb évkönyvírók alkalmasint még nem ismerték és görög anyagnak közvetlen átkölcsönzése e szakaszban be nem bizonyítható. Annál figyelemre méltóbb azon irányzat, mely mindenütt, még a görögök iránt ellenséges Cátónál is, határozottan előtérbe lép, és nem csak Rómát hozza kapcsolatba Hellással, hanem az itáliaiakat és görögöket eredetileg egy népnek igyekszik feltüntetni — ide tartoznak a Görögországból bevándorlott ósitáliaiak vagy az aboriginesek, valamint az Itáliába vándorló ösgörögök vagy pelasgok. —

Előttörténet.

A forgalomba hozott elbeszélés, habár gyöngén és lazán vázolt nyomon, de mégis némi összefüggésben ment végig a királyi koron egészen a köztársaság életbe léptetéseig; itt azonban a monda forrása végkép kiapadt, és a hivatalnokok lajstromából s az ehhez ragasztott sovány jegyzetekből nem csak nehéz, hanem kétségkívül egyenesen lehetetlen volt csak némileg is összefüggő és olvasható elbeszélést alakítani. Leginkább érezték ezt a költők. Nævius, úgy látszik, ezért tért át a királyi korról rögtön a Sicíliáért vítt háborúra; Ennius, ki tizenhatsz könyvének harmadikában még a királyi kort, a hatodikban már a Pyrrhossal folyt háborút írta le, a köztársaság első két századát csupán legáltalánosabb körvonalaiban tárgyalhatta. Mikép segítettek magokon a görögül író annalisták, nem tudjuk. Sajátságos útra lépett Cató. Neki sem volt kedve,

*) Így Gabii ostromának története Herodot-féle adomákból Zopyrostól és a tyrannos Thrasybulostól íratott össze; Romulus kitétele történetének egyik verziója pedig azon elbeszélés kaptájára van ütte, melyben Herodot Kyros ifjúságát mondja el.

a mint maga mondja, „leírni azt, a mi a főpap házában a táblán áll: hányszor volt drága a búza, s hányszor setédett el a hold és a nap“; s ennél fogva történelmi munkájának második és harmadik könyvét a többi itáliai községek keletkezésének és a római szövetségbe történt belépésének elbeszéléseire szánta. Lerázta tehát magáról a krónika lánczait, mely a mindenkori hivatalnok nevét előre bocsátva, évről évre elmondja a történt dolgokat, s nevezetesen ide tartozó lesz azon megjegyzés, mely szerint Cátó, történelmi munkájában az eseményeket „szakaszonként“ beszéllte el. A többi itáliai községeknek ezen, római munkában oly feltűnő figyelembe vétele egyfelől összevágott a szerző ellenzéki állásával, ki a fővárosi gazdálkodás ellen tisztán a municipális Itáliára támaszkodott, másfelől némi kárpótlásul szolgált Rómának, Tarquínius király elűzetésétől a pyrrhosi háborúig tartott történetének hiányaért, midőn e kornak lényeges eredményét, Itáliának Róma alatti egyesülését, a maga módja szerint szintén előadta. — Ellenben az egykorú történet ismét összefüggőleg és behatólag tárgyalatott. Nævius az első, Fábius a második karthágói háborút saját tapasztalataik alapján írták le; Ennius krónikájának tizenhatsz könyvből legalább tizenhármát a Pyrrhostól az istriai háborúig terjedő kornak szentelt; Cátó történelmi munkájának negyedik és ötödik könyvében az első pún háborútól kezdve a perseusi háborúig folyt harczokat, s a két utolsó, valószínűleg másképp és részletesebben kezelt, könyvben a szerző élete utolsó húsz évének eseményeit beszéllte el. A pyrrhosi háborúra vonatkozólag Ennius használhatta Timæost vagy más görög forrásokat; egészben véve azonban ez elbeszélések részben önészleleten vagy szemtanúk közleményein, részben egymáson alapúltak. — A történelmivel

Egykorú történelem.

Beszédek s levelek.

egyidejűleg és némileg ennek függeléke gyanánt keletkezett a beszéd és levél-irodalom, mely szintén Cátóval kezdődik — mert a régibb korból nem volt fenn egyéb mint néhány temetési beszéd, melyek legnagyobb részt kétségkívül későbbi korban jutottak a családi levéltárakból napvilágra, mint például az, melyet az öreg Quintus Fábius, Hannibál ellenfele, agg korában tartott élte delén álló fiának ravatala mellett. Cátó ellenben azon temérdek beszédei közül, melyeket hosszú és tevékeny közpályáján tartott, a történelmi fontossággal bírókat öreg korában feljegyezte, némileg politikai emlékiratok gyanánt és részint történeti munkájában, részint, mint látszik, ehhez adott önálló toldalék gyanánt, nyilvánosságra bocsátotta. Tőle már egy levélgyűjtemény is létezett. — A nemrómai történelemmel annyiban ugyan foglalkoztak, a mennyiben a mívelt római annak bizonyos ismerete nélkül el nem lehetett; már az öreg Fábiusról mondják, hogy jól ismerte nem csak a római, hanem a külföldi háborúkat is, az pedig határozottan ki van mutatva, hogy Cátó Thukydidest s általában a görög történetírókat szorgalmasan olvasta. De, irodalmi tevékenységnek e téren, ha azon adomák és mondások gyűjteményét, melyet Cátó a maga számára, mint ezen olvasmányainak eredményét, összeállított, kiveszszük, nyomára nem akadunk.

Külföldi történelem.

Történeti akrisia.

Magától értetik, hogy ezen összes irodalmon a kritika ártatlan hiánya vonúl keresztül; sem az írók sem az olvasók nem akadtak fel egykönnyen a belső vagy külső ellenmondásokon. Második Tarquínius király, ámbár atyja halálakor már felnőtt ember volt és csak harminczkilencz évvel utána jutott a kormányra, mégis mint ifju lép trónra. Pythagorast, ki körülbelül egy emberkorral a királyoknak Rómából történt elűzetése után jött Itáliába, a római történetírók ennek daczára a bölcs Numa barátja-

ként szerepeltetik. Azon állami követek, kik a város 262. évében küldettek Syrakúsába, itt az idősebb Dionysiossal alkudoznak, ki nyolczvanhat évvel utóbb (348) lépett a trónra. E naiv akrisia leginkább a római időszámítás kezelésében tűnik szembe. Miután a római időszámítás szerint, mely alapvonalaiban valószínűleg már az előbbi korszakban állapítottatott meg, Róma 240 évvel a capitóliumi templom felavatása és 360 évvel a gall égés előtt alapítottatott, és ez utóbbi, görög történeti munkákban is említett esemény, ezek szerint Pyrgion athéni archon évébe, Kr. e. 388-ba, azaz a 98. Ol. 1. évébe esett, ezek szerint Róma a 8. Ol. 1. évében építettett. Ez az akkor már kánoni érvényű eratosthenesi időszámítás szerint a Trója eleste utáni 436. év volt; és ennek daczára a közönséges elbeszéléseben Róma alapítója a trójai Aeneiásnak veje maradt. Cátó, ki mint igazi pénzember, itt is ellenőrizte a számítást, ez esetben ugyan figyelmeztette olvasóit ez ellenmondásra; de kisegítő eszközt belőle úgy látszik szintén nem javasolt, — az albai királyok lajstroma, mely utóbb e célból szúratott közbe, kétségkívül nem tőle származik. — A kritikának e hiánya, mely e téren nyilvánul, uralkodott bizonyos fokig a történelmi kor előadásán is. Az elbeszélések kétségkívül kivétel nélkül magokon viselték azon erős pártszellem bélyegét, mely miatt Polybios, a sajátságát képező keserűséggel lerántja Fábius elbeszélését a második Karthágó elleni háboru kezdetéről. E tekintetben azonban inkább helyén van a bizalmatlanság, mintsem a szemrehányás. Hannibál római kortársaitól némileg nevetséges volna igazságos ítéletet kívánni ellenfeleik felett; a tények öntudatos elferdítése azonban, a mennyiben azt már maga a naiv hazafiság nem hozza magával, a római történetírás atyáira nincs rájuk bizonyítva.

492

406.

Részrehaj-
lás.

Tudomány.

A tudományos műveltségnek, sőt az ide tartozó irodalmármkodásnak kezdete is e korszakba esik. Azelőtt az oktatás leginkább olvasásra és írásra s az országos jog ismeretére szorítkozott *). De a görögökkel való benső érintkezés folytán a rómaiak lassanként megismerkedtek az általános műveltséggel, és törekedni kezdtek, nem ugyan egyenesen a görög műveltségnek Rómába való közvetlen átültetésére, hanem arra, hogy a rómaid némileg ennek mintájára módosíthassák. — Először is az anyanyelv ismerete kezdett egy latin nyelvtanná kifejlődni; a görög nyelvtudomány a rokon itáliai nyelvre átvitetett. A nyelvtani tevékenység körülbelül egyidejűleg kezdődött a római íróskodással. Spúrius Carvílius írómester, úgy látszik, már 234. 520 körül szabályozta a latin ábécét, és az ezen kívül álló *g*. betűt a nélkülözhetővé vált *z*-nek helyébe tette, mely e helyet még a mai nyugoti ábécékben is megtartotta. A helyesírás megállapításán alkalmasint folytonosan dolgoztak a római iskolamesterek; és a latin Múzsák sem tagadták meg soha iskolamesteri Hyppokrenéjüket, s a költészet mellett minden időben foglalkoztak az orthographiával is. Nevezetesen Ennius, ebben is egy nyomon járva Klopstockkal, nem csak az összehangzó etymologia-játékot űzte már egészen alexandriai modorban **), hanem a kettős mássalhangzóknak addig szokásos egyszerű megjelölése helyett is szokásba hozta a szabatosabb görög kettős megjelölést. Næviusról és Plautusról természetesen

*) Plautus (*mostell.* 126) azt mondja a szülőkről, hogy gyermekeiket „olvasásra és a jog és törvény ismeretére tanítják“; s ugyanezt bizonyítja Plutarch *Cato mai.* 20.

*) Így az epicharmosi versekben Jupiter neve nála onnan jön *quod iuvat*, Ceresé pedig onnan *quod gerit fruges*.

semmi effélét nem tudunk — a népies költők valószínűleg ép oly közönös szemmel nézték a helyesírást és etymológiát Rómában is, mint a költők általában szokták. — A rhetorikát és a philosophiát a rómaiak e korban még nem ismerték. A beszéd nálok még sokkal határozottabban központját képezte a nyilvános életnek, sem hogy az idegen iskolatanító hozzáférkőzhetett volna ; Cátó, a valódi szónok, haragos gúnyjával ostorozta az isokratesi együgyű örökké való beszélni tanulást és soha beszélni nem tudást. A görög philosophiát, habár a tanulságos és mindenek felett a tragikai költészet közvetítése által némi befolyást nyert a rómaiakra, mégis bizonyos, parasztos tudatlanságból és sejtelmes ösztönből vegyült, nehezteléssel nézték. Cátó Sokratest nyíltan fecsegőnek és forradalmárnak nevezte, ki mint hazája hitének és törvényeinek lábbal tapodója megérdemelte a halált ; s mikép gondolkodtak a philosophiáról még a reá hajlandó rómaiak is, kitűnik Ennius szavaiból :

Rhetorika és
philosophia.

Tanúlom a bölcsészetet, de kurtán, kész egészbbe nem,
Szűrcsölni jó, hanem belé merülni rossz.

Ennek daczára azon költői erkölcostant és azon utasítást az ékesszólás művészetére, melyek Cátó művei közt előfordultak, a görög philosophia és rhetorika római quintessentiájának, vagy ha úgy tetszik, római caput mortuum-jának tekinthetjük. Cátó, erkölcsi költeményéhez, főforrásul az ősök egyszerű erkölcsseinek magától érthető feldicserése mellett valószínűleg a pythagorasi erkölcsi iratokat használta, a szónoklat könyvéhez pedig Thukydides és főkép Demosthenes beszédeit, melyeket buzgón tanulmányozott. E kézikönyvek szelleméről hozzávetőleg fogalmat alkothatunk magunknak azon, a szónoknak adott arany

tanácsból, melyet az utánzók inkább idéztek mint követtek s mely azt mondja, hogy „gondoljon a tárgyra s a szavak majd megjönnek magoktól“ *). — Hasonló általánosan propædeutikai kézikönyveket készített Cátó a gyógyászat, haditudomány, mezőgazdaság és jogtudomány számára is, mely ismeretágak többé-kevésbé egytől-egyig szintén görög befolyás alatt álltak. A physika és matematika ugyan nem, de az ezekkel összefüggő gyakorlati tudományok bizonyos mértékben szintén behatoltak Rómába. Leginkább áll ez a gyógyászatról. Miután 535-ben az első görög orvos, a peloponnesusi Archagathos Rómában letelepedett és itt műtői operációi által oly tekintélyre vergődött, hogy a kormány egy helyiséget bocsátott rendelkezésére és a polgárjoggal megajándékozta, társai tömegesen özönlöttek Itáliába. Cátó természetesen ez idegen kuruzslókat nem csak jobb ügyre méltó buzgalommal leszidta, hanem gyógyászati segédkönyvecskéje által, melyet saját tapasztalásából s ezenkívül alkalmasint még a görögök gyógytudományi irodalmából állított össze, meg is kísérté ismét fölleveníteni azon régi jó szokást, mely szerint a házatya egyszersmind a háznak orvosa volt. Az orvosok úgy mint a közönség, igen helyesen, nem sokat törődtek az önfejű zsémbelődéssel; de azért e foglalkozás, a legjövedelmezőbbek egyike Rómában, a külföldiek monopóliuma maradt és századokon át csak görög orvosok voltak Rómában. — Azon barbár közönösség, melylyel a rómaiak eddig az idő mérése iránt viseltettek, legalább némileg szűnni kezdett. Mióta 491-ben az első napóra felállíttatott a római piacon, azóta a rómaiak is kezdték a görög órát ($\omega\rho\alpha$, *hora*) használni; az igaz, hogy megtörtént rajtok,

*) *Rem tene, verba sequentur.*

hogy oly napórát állítottak fel magoknak, mely a négy
 fokkal délrebb fekvő Katána számára készítettett, s hogy
 egy századnál tovább ehez tartották magokat. E kor-
 szak vége felé egyes előkelő férfiak jelennek meg, kik a
 matematikai dolgok iránt érdeklődtek. Manius Acilius
 Glabrió (consul 563) a naptár zavart voltán egy törvény
 által igyekezett segíteni, mely a pontifexek collégiumának
 megengedte, hogy belátásához képest szökő hónapokat
 iktasson a naptárba vagy töröljön ki belőle; és ha e
 rendszabály célra nem vezetett, sőt a bajt még növelte,
 ennek oka nem annyira a római theologusok tudatlansá-
 gában, mint inkább lelkiismeretlenségökben rejlett. A görög
 míveltségű Marcus Fulvius Nobilior (consul 565) is leg-
 alább a római naptár általános kihirdetésében fáradozott.
 Gáius Sulpicius Gallust (consul 588), ki nem csak az
 586-iki holdfogyatkozást előre megmondta, hanem azt is
 kiszámította, mily távolságra van a föld a holdtól, s a ki,
 úgy látszik, még csillagászati íróként is fellépett, kortársai
 ezek miatt mint a szorgalom és éles ész valódi csudáját
 megbámúlták. — Hogy a mezőgazdaságban és a hadtudo-
 mányban mindenen felett a szerzett és öröklött tapasztalás
 volt irányadó, az magától értetik, és igen határozottan
 kitűnik azon két Cató-féle mezőgazdasági utasítás egyiké-
 ből is, mely reánk maradt. Ennek daczára a szellemi élet
 ezen alárendelt ágában épen úgy mint magasabb rétegei-
 ben, a görög-latin sőt még a phöníkiái míveltség ered-
 ményei is összetalálkoztak, s az ide vágó külföldi irodal-
 mat már csupán ezen okból sem lehetett egészen figyelembe
 vétlenül hagyni. — Ellenben csak alárendelt mértékben áll
 ez a jogtudományról. E kor jogtudósainak tevékenységét
 a hozzájuk folyamodó felek felvilágosítása és az ifjabb

191.

189.

166.

168.

Mezőgazda-
ság és had-
tudomány.

Jogtudo-
mány.

hallgatók oktatása még nagyjában kimerítette; de már a tudománynak e szóbeli tanításából is a szabályok hagyományos törzse keletkezett s az írói tevékenység sem hiányzott teljesen. Cátó rövid vázlatánál fontosabb lett a jogtudományra nézve, a „ravasznak“ (*catus*) nevezett Sextus Aelius Pætusnak, ki korának első gyakorlati jogásza volt és e téren kifejtett közhasznú tevékenysége következtében consullá (556) és censorrá (560) lett, úgynevezett „háromrészű könyve“, vagyis a tizenkét tábláról írt munkája, mely e táblák minden tételéhez, alkalmasint leginkább ezeknek elavult és érthetetlen kifejezéseihöz, magyarázatot adott s a megfelelő kereseti formulárét hozzá tette. Míg e munkában, a glossálás terén a görög nyelvtani tanulmányok befolyása tagadhatatlanul nyilatkozik, addig a keresetek formulázása Appius régibb gyűjteményén és a jognak összes népies és pörbeli fejlődésén alapúlt. — E kor tudományosságának készlete általában véve határozottan kidomborodik azon kézi könyvek összegében, melyeket Cátó, fia számára állított össze, s melyeknek, mint az encyclopædia egy nemének czéljak volt rövid tételekben megmutatni mindazt, a minek egy „derék embernek“ (*vir bonus*) mint szónoknak, orvosnak, mezei gazdának, katonának és jogásznak lennie kell. Különbséget a propædeutikai és szaktudományok közt még nem tettek, hanem azt, a mit a tudományból egyáltalán szükségesnek és hasznosnak tartottak, minden igazi rómainál megkivánták. Ebből ki van zárva egyfelől a latin nyelvtan, mely tehát ekkor nem állhatott még a formai fejlődés azon fokán, melyet a tulajdonképi tudományos nyelvoktatás előfeltételez, másfelől a zene s az összes matematikai és physikai tudományok. A rómaiak szerint a tudományból azt, a minek közvetlen gyakorlati értéke van, de egyebet nem, és ezt is lehetőleg

egyszerűen és röviden kellett összefoglalni. A görög irodalmat e célra ugyan felhasználták, de csak azért, hogy ennek nagy lomtárából egyes használható tapasztalati szabályokat nyerjenek — „a görög irodalmat át kell nézni, de nem tanulmányozni“, volt Cátó egyik kedvencz mondása. Így keletkeztek azon házias szükségbeli és segédkönyvek, melyek a görög szörszálhasogatással és homályossággal együtt természetesen a görögök éles látását és mélységét is kiküszöbölték a tudományból, de épen ez által örök időkre irányadókká lettek azon viszonyra nézve, melyben a rómaiak a görög tudományhoz álltak.

A világalommal karöltve ekkép a költészet és iro-

A római irodalom jel-
leme és tör-
ténelmi ál-
lása.

dalom is bevonult Rómába, vagy, a cicerói kor egyik költőjével szólva:

Hannibált mikor legyőztük, szárnyas léptekkel jött felénk
Quini kemény népéhez fegyverzetten a múza.

Ugyan e korban kétségkívül a sabelli és etrusk nyelvet beszélő vidékek sem voltak bizonyos szellemi mozgalom híjával. Midőn etrusk nyelven írt szomorújátékokat halunk említetni, midőn osk felíratú agyagedényeket találunk, melyek mutatják, hogy készítőik ismerték a görög komédiát, önkénytelenül kérdjük, vajon nem volt-e Nævius-sal és Cátóval egyidejűleg egy, a rómaihoz hasonlóan hel- lenes irodalom az Arnus és Volturnus mentén is alakuló- ban? E kérdésre azonban semmi választ nem adhatunk s a történelem itt csak rámutathat azon hézagra, mely ismereteinkben létezik. — A római irodalom, melyről egye- dül van még módunkban itéletet mondani, bármily kétes legyen is abszolút becse az æsthetikus szemében, arra nézve, ki Róma történetével meg akar ismerkedni, mégis nagy beccsel fog bírni, mint Itália belső szellemi életének

tükre a fegyverek zajától visszhangzó és a jövő magvaival teljes hatodik században, melyben Itália fejlődése befejeződött s az ország át kezdett lépni az antik civilisatio általánosabb fejlődésébe. Benne is azon belső meghasonlás uralkodik, mely a nemzet összéletét e korban minden téren áthatja és az átmeneti kort jellemzi. Az elfogúlatlan szem, melyet két ezredév tiszteletre méltó rozsdája meg nem vesztegetett, nem csalódhatik a helleneskedő római irodalom hiányos voltának felismerésében. A római irodalom úgy áll a görög mellett, mint egy német narancsültetvény a sicíliai narancsfaerdő mellett; mindkettőben gyönyörködhetünk, de egymás mellett a kettőt még elgondolni sem bírjuk. Ez a latin anyanyelven dolgozó írókról, ha lehetséges, még inkább áll, mint azokról, kik idegen nyelven írtak; ez irodalom igen nagy részben nem is rómaiak, hanem idegenek műve, félgörögöké, keltáké, majd afrikaiaké is, kik a latint még csak külsőleg sajátították el — azok közt, kik e korban mint költők léptek a közönség elé, nem csak egy bebizonyíthatólag előkelő embert, mint már mondtuk, de még olyat sem találunk, kinek szülőföldre bebizonyíthatólag Látium volna. Maga a költő elnevezése is külföldi; már Ennius nyomatékka poétá ak nevezi magát *).

Hellenes-
kedő iroda-
lom

*) *Enni poeta salve, qui mortalibus
Versus propinas flammeos medullitus.*

Jellemző, hogy a *poeta* szó a népies görög ποιητής-ből és nem a ποιητής-ből — a mint ἐποίησεν-t mondtak rendesen az attikai fazekasok — alakíttatott. Egyébiránt a *poeta* mint műszó csak az epikai vagy szavaló költemények szerzőjét jelenti, nem a színpadi költőt, ki e korban rendesen scribá-nak neveztetik (Festus u. d. W. 333. l. M.).

földi, hanem mindazon hiányokban is szenved, melyeket ott találunk, hol az iskolamesterek csapnak fel íróknak s közönségöket a nagy tömegben lelik fel. Megmutattuk, mikép lett a komédia a tömeg iránti tekintetből durvábbá, sőt mikép sülyedt paraszti nyerseségbe; megmutattuk továbbá, hogy a legbefolyásosabb római írók közül kettő először iskolatanító volt és csak azután lett költő, és hogy, míg a görög — csak a népies irodalom felvirágzása után keletkezett — philologia csak a holt testen experimentált, addig Látiumban a nyelvtan megalapítása kezdet óta karöltve járt az irodalom keletkezésével, majdnem úgy, mint a mai pogány missiókban. És csakugyan, ha a hatodik századnak a hellenes irodalom e mesterségszerűleg űzött, minden tulajdon termékenység nélküli költészetét, a külföld épen leglaposabb műfajának e szinte kivételt nem ismerő utánzását, e fordított játékrendet, s az éposznak e váltott gyermekét elfogulatlanul szemügyre vesszük, hajlandóknak érezzük magunkat azt egyszerűen e kor betegségének symptomái közé sorolni. — Ez ítélet mind a mellett, ha nem igazságtalan is, de mégis csak igen egyoldalúan volna igazságos. Mindenek felett nem szabad felednünk, hogy e csinált irodalom oly nemzetnél keletkezett, mely nem csak nem bírt népies költészettel, de soha többé ilyenhez nem is juthatott. Az ókorban, mely az egyénnek modern költészetét nem ismeri, a teremő költői tevékenység lényegében a nemzet születési vajadásának és keletkezési lelkesülésének megfoghatatlan korába esik; a nélkül hogy levonnánk valamit a görög epikusok és tragikusok nagyságából, kimondhatjuk, hogy költészetök főkép az emberi istenekről és isteni emberekről szóló ősrégi elbeszélések szerkesztésében állt. Az antik költészetnek alapja Látiumban teljesen hiányzott; a hol az

istenvilágnak nem voltak alakjai s a monda semmis maradt, ott a költészet arany almája sem teremhetett meg magától. Ehez járul egy második és fontosabb körülmény. Itáliának úgy belső szellemi fejlődése mint külső állami terjeszkedése egyiránt azon pontra érték, melyen a minden magasabb és egyéni szellemi műveltség kizárásán alapuló római nemzetiséghez továbbra is ragaszkodni és a hellenségtől távol maradni többé lehetetlen volt. A római-hellenes irodalom történelmi, sőt még költői jogosultsága is mindenek felett a hellenesség ezen minden esetre forradalmi és elnemzettlenítő elterjeszkedésén Itáliában alapúlt, mely azonban a nemzetek szükséges szellemi kiegyenlítésére elkerülhetetlen volt. Nem került ki műhelyéből egyetlen egy új és valódi művészeti mű sem, de Hellás szellemi látkörét kiterjesztette Itáliára. A görög költészet, már pusztán külsőleg tekintve is, a pozitív ismeretek bizonyos összegét előfeltételezi a hallgatóban. Ama teljes, önmagában való befejezettséget, mely például Shakespeare drámáinak lényeges sajátosságai közé tartozik, az antik költészet nem ismeri; a ki a görög mondakörben nem járta, az egy rhapsodiának és egy tragédiának sem fogja háttérét meglátni, sőt gyakran az egészet egyenesen meg sem érti. Ha a római közönség e korban, mint a plautusi vígjátékok bizonyítják, némi jártassággal bírt a homéri költeményekben és a Herakles-mondákban, a többi mythosok közül pedig legalább az általános érvényűeket ismerte *), e tudásnak az iskolán kívül mindenek felett a

*) A trójai és a Herakles-körből még alárendelt alakok is fordulnak bennök elő: például Talthybios (*Stich.* 305), Autolykos (*Bacch.* 275), Parthaon (*Men.* 745). Továbbá például a thebai s az argonauta mondának Bellerophon (*Bacch.* 810), Pentheus (*merc.*

színpadon át kellett a közönség közt elterjednie, mely ezzel képessé kezdett válni a hellen költészet megértésére. Még sokkal mélyebb hatása volt, a mit már az ókor legszellemdúsabb irodalmárai joggal hangsúlyoztak, a görög költői nyelv és költői mértékek meghonosodásának Látiumban. Ha „a legyőzött Görögország a nyers győzött művészetével győzte le“, ez leginkább az által történt, hogy a nehezen hajlítható latin nyelvből mívelt és emelkedett költői nyelv keletkezett, hogy az egyhangú és vagdosott saturnusi versek helyett a senárius folyt s a hexameter ömlött, hogy a hatalmas tetrameter, az ujjongó anapæstus, a művészileg összefonódó lyrai rhythmusok, anyanyelvökön szóltak a latin fülekhez. A költői nyelv a költészet eszményi világának kulcsa, a versmérték kulcsa a költői érzésnek; a kire nézve az ékesszóló melléknév néma s az eleven hasonlat halott, a kinél a daktylus és jambus ütenyei belsőleg nem viszhangzanak, arra nézve hiába költött Homér és Sophokles. Ne mondja senki, hogy a poetikus és rhythmikus érzés önmagoktól értető dolgok. Az eszményi érzéseket ugyan a természet ültette az emberi kebelbe, de kedvező napfényre van szükségök hogy kicsirázhassanak; a kevés költői hajlamú latin nemzetnél pedig mindenk felett még külső ápolásra is szorúltak. Ne mondja senki azt se, hogy a görög nyelv messzire elterjedt ismerete folytán a fogékony római közönség a görögök irodalmával beérhette volna. Azon titokszerű varázs, melyet a nyelv gyakorol az emberre, s melynek a költői nyelv és rhythmus csak meghatványozása, nem rejlik minden véletlenül

467), Prokne és Philomela (*Rud.* 604), Sappho és Phaon (*mil.* 1247) történeteinek legalább általános körvonalaikban ismereteseknek kellett lenniök.

megtanult nyelvben, az csak az anyanyelv sajátja. Ezen álláspontról a rómaiak hellenes irodalmát és nevezetesen költészetét e korban igazságosabban fogjuk megítélni. Ha törekvésök arra volt irányozva, hogy az euripidesi radicalismust átültessék Rómába, hogy az isteneket vagy elhalt emberekké vagy gondolt fogalmakká oszlassák fel, hogy egyáltalában az elnemzettlenedett Hellás mellé egy elnemzettlenedett Látiumot állítsanak, és a népies jellemnek minden tisztán és élesen kifejtett sajátját az általános civilisáció problematikus fogalmába beleolvaszszák, akkor bárkinek szabadságában áll ez irányt örvendetesnek vagy bosszantónak találnia, de történelmi szükségét senki kétségbe nem vonhatja. E szempontból tekintve még a római költészet hiányossága is, bár semmikép nem tagadható, de megmagyarázható és ezzel némileg igazolható. Bizonyos aránytalanság vonúl ugyan végig rajta a keveset érő s gyakran elégtelenített tartalom és az aránylag tökéletes forma között; de e költészet tulajdonképi jelentése épen formai s mindenek felett nyelvi és metrikus természetű volt. Nem szép dolog volt, hogy Rómában a költészet túlnyomólag iskolatanítók s külföldiek kezében volt, s túlnyomólag fordításban vagy utánköltésben állt; de ha a költészet első feladata volt Látiumot összekötni Hellással, akkor Lívius és Ennius kétségkívül hivatással bírtak e költői áthidalásra s a fordított irodalom a legrövidebb úton vezetett el a célhoz. Még kevesbbé szép dolog volt, hogy a római költészet előszeretettel vetette magát a legcsekélyebb értékű eredeti munkákra; de ezen értelemben ez is czélszerű volt. Euripides költészetét senki nem fogja Homéré mellé állítani akarni; de történelmi szempontból tekintve, Euripides és Menander művei ép úgy bibliáját képezik a kosmopolitikus hellenségnek, mint az Iliás és az

Odysea a népies hellenségnek, és ennyiben ez irány képviselői helyesen jártak el, midőn közönségöket először az irodalomnak ezen körébe vezették be. A római átdolgozókat egyrészt korlátozt költői erejük ösztönszerű érzete is arra ösztönözhetette, hogy leginkább Euripideshez és Menanderhez tartsák magokat, Sophoklest pedig s még inkább Aristophanest mellőzzék; mert míg a költészet lényegében nemzeti s ennél fogva nehezen átültethető, addig az ész és az élcz, mely úgy Euripides, mint Menander költészetének alapját képezi, természetből fogva kosmopolitikus. Az még mindig dicséretes elismerést érdemel, hogy a hatodik század római költői nem csatlakoztak a hellen napi irodalomhoz, vagy az úgynevezett Alexandrinismushoz, hanem példányképeiket egytől-egyig a régibb klasszikai irodalomban, habár nem is ennek leggazdagabb és legtisztább rétegeiben, keresték. Egyáltalában, bár számtalan hamis alkalmazást és művészetellenes hibát lehet rájuk bizonyítani, e hibák csupán oly elégtelenítései az evangéliomnak, melyek az apostolkodás épen nem tiszta szerepének elkerülhetetlen szükségességgel mindenütt nyomában járnak; s történeti, sőt még æsthetikai tekintetben is némileg ellensúlyoztatnak a propaganda-csinálástól ép oly elválhatatlan buzgóság által. Másképp ítélhetünk az evangéliom felett, mint tette Ennius; de ha hit dolgában nem az a fő dolog, hogy mit, hanem hogy mikép hisz az ember, akkor a hatodik század római költőitől sem tagadhatjuk meg elismerésünket és bámulatunkat. Friss és hatalmas fogékonyság a hellen világirodalom nagysága iránt, s a szent vágy: a csudás fát átültetni az idegen földbe, hatotta át a hatodik század összes költészetét, és egyesült sajátos módon e nagy korszak mindenben emelkedő szellemével. A későbbi megtisztult hellenesség bizonyos megvetéssel

nézett le e kor költészeti tevékenységére; pedig inkább feltekinthetett volna azon költőkhöz, kik minden tökéletlenségeik daczára mégis benső viszonyban álltak a görög költészettel és közelebb jutottak a valódi költészethez, mint magasabb műveltségű utódaik. E kor költőinek merész utánzásaiban, csengő rhythmusaikban, sőt magában erős költői büszkeségökben is több imponáló nagyszerűség rejlik, mint a római irodalom bármely más korszakában, és az is, a ki nem ringatja magát csalódásban e költészet gyöngeségei felett, reá alkalmazhatja azon büszke szavakat, melyekkel az önmagát ünnepelte, s melyek szerint a halandóknak

Lángdalt kölcsönzött keble mélyiből.

Nemzeti
ellenzék.

Valamint a kor hellen-római irodalma lényegileg tendenciósus, azon módon uralkodik a tendentia ellenesén, a vele egykorú nemzeti irodalmon is. A míg az nem akart egyebet, mint a latin nemzetiséget egy latinúl beszéllő, de formájára és szellemére nézve hellen költészet teremtése által megsemmisíteni, viszont épen a latin nemzet legjobb és legtisztább része kénytelen volt magával a hellenességgel a neki megfelelő irodalmat is mintegy elvetni magától és kárhoztató ítéletével sujtani. Róma Cátó korában körülbelül úgy állt szemben a görög irodalommal, mint a Caesárok korában a keresztyénséggel: szabadon-bocsátottak és idegenek képezték magvát úgy a költők, mint utóbb a keresztyének községének; a nemzet nemessége s mindenek felett kormányja csupán ellenséges hatalmat látott úgy a költészetben mint a keresztyénségben; körülbelül ugyanazon okokból számította a római arisztokratia Plautust és Enniust a csöcselékhez, mely okokból a római kormány az apostolokat és püspököket a vérpadra hurczoltatta. Természetesen e téren is Cátó volt az első, ki hazája ügyét buzgón képviselte az idegenek ellen. A görög irodalmáro-

kat az alapjaiban megromlott görög nép *) legveszedelmesebb salakjának tekinti, és kimondhatatlan megvetéssel nézi le a római piaczi énekeseket. Gyakran és keményen rótták meg ezért őt és elvtársait, és igaz, hogy bosszankodásának nyilatkozatait nem ritkán azon rideg korlátoltság jellemzi, mely neki sajátja volt; de szigorúbb megfontolás után nem csak az egyes dolgokban fogunk neki lényegileg igazat adni, hanem kénytelenek leszünk azt is elismerni, hogy a nemzeti opposíció e téren, inkább mint bárhol egyebütt, túlmént a csupán védelmi eszközökkel vitt védelem tökéletlen harczmódjának korlátaiban. Midőn ifjabb kortársa, Aulus Postúmius Albínus, kit visszataszító görögsködése még a hellenek előtt is gúny tárgyává tett, s ki például már görög verseket faragott, történelmi munkájának előszavában görögségének gyarlóságát azzal mentette, hogy születésére nézve római, — vajon nem volt-e itt teljesen helyén a kérdés, ha ítélet által van-e reá kárhoztatva, hogy oly dolgokat űzzön, melyekhez nem ért? s

*) „Ezen görögökről, úgy mond, a maga helyén el fogom mondani, fiam Marcus, a mit rólok Athénben tapasztaltam; s be fogom bizonyítani, hogy hasznos dolog irataikat átnézni, de nem áttanulmányozni. Alapjaiban megromlott és kormányozhatatlan faj ez — higyj nekem, ez oly igaz, mint egy orákulum; s ha e nép közénk hozza míveltségét, mindent el fog itt rontani, főkép pedig ha orvosait hozzánk küldi. Ezek összeesküdtek, hogy gyógyszerikkel minden barbárt megölnek, és még meg is fizettetik magokat érte, hogy bízzunk bennök s annál könnyebben tönkre tehessenek. Minket is barbároknak neveznek, sőt az opikusok még aljasabb névvel szidalmaznak. A gyögmesterektől tehát óvlak és eltiltalak.“ — A buzgó férfit nem tudta, hogy az opikusok neve, melynek a latinban piszkos jelentése van, a görögben egészen közönséges elnevezés s hogy a görögök a legártatlanabb úton jutottak arra, hogy azt az itáliaiakra alkalmazzák.

vajon a gyárilag dolgozó vígjáték-fordító s a hősök pénzért és protectióért dalló megéneklőjének mestersége tiszteletre méltóbb volt-e két ezer év előtt, mint most? vagy nem volt-e Cátónak oka szemére hányni Nobiliornak, hogy Enniust, ki különben verseiben a római hatalmasokat személyválogatás nélkül megénekelte, s még Cátót magát is elhalmozta dicsőítésével, magával vitte Ambrakiába, hogy elkövetendő nagy tetteit megénekelje? nem volt-e oka azon görögöket, kikkel Rómában és Athénben megismerkedett, javíthatatlan, nyomorúlt csőcseléknek szidalmazni? Ezen ellenzék a kor művelődése s divatos hellenessége ellen teljesen jogosult volt; de azzal Cátó korántsem vádolható, hogy a műveltséget és hellenséget általában ellenezte volna. Sőt épen az válik a nemzeti pártnak legnagyobb dicséretére, hogy egy latin irodalom megteremtésének, és ebben a hellen ösztönzések felhasználásának szükségét teljesen átlátta; csak hogy szerinte a latin irodalomnak nem kellett volna a görög halvány másolatának lennie s a római népjellemre rákényszeríttetnie, hanem görög termékenyítés mellett az itáliai nemzetiség szellemében fejlesztetnie. Geniális ösztönnel, mely inkább általában a kor hatalmas lendületét, mintsem egyesek éleslátását bizonyítja, felismerték, hogy Róma, a költészeti előmunkálatok teljes hiánya folytán, csupán történelmében találhat anyagot egy, sajátját képező, szellemi életnek kifejtésére. Róma állam volt, a mi Görögország nem volt; és ennek hatalmas öntudatán alapúl úgy Nævius merész kísérlete, ki a történelem segítségével igyekezett a római épost és római színjátékot megalkotni, mint a latin prózának megteremtése Cátó által. Azon kísérlet, mely a monda isteneit és herosait Róma királyaival és consulaival akarja helyettesíteni, a gigások vállalatához hasonlít ugyan, kik egymásra rakott

hegyekkel kísértették meg az ég ostromát; istenvilág nélkül nincs antik épos, és nincs antik dráma, és a költészet nem ismer surrogátumokat. A mérsékeltebb és értelmesebb Cató a tulajdonképi költészetet, mint menthetetlenül elveszett álláspontot átengedte az ellenpártnak; habár kísérlete, a régibb római, az appiusi erkölcsi s a gazdasági költemény mintájára nemzeti versmértékben didaktikai költészetet teremteni, ha sikerére nézve nem is, de szándékára nézve jelentékeny és figyelemre méltó marad. Kedvezőbb talajra lelt a próza terén, és csakugyan egész sokoldalúságát és erélyét, mely jellemző vonása volt, ráfordította, hogy anyanyelvén a prózairodalmat megteremtse. E törekvés annál inkább római és annál tiszteletre méltóbb, miután közönységét leginkább saját családi körében kereste, s mert e téren meglehetősen egyedül állt korában. Így jöttek létre „keletkezési történetei“, feljegyzett állami beszédei, szaktudományi munkái. Nemzeti szellem szól ugyan belőlök, és nemzeti tárgyakkal foglalkoznak; de azért korántsem hellen-ellenesek, sőt a dolog lényegében szintén görög befolyás alatt keletkeztek, habár természetesen más módon, mint az ellenpárt iratai. Fő munkájának eszméjét, sőt címét is a görög „alapítási történetektől“ (κτίσεις) kölcsönözte. Ugyanez áll szónoki íróskodásáról; Isokratest kigúnyolta, de Thukydidestől és Demosthenestől tanulni igyekezett. Encyclopædiája leginkább a görög irodalom terén tett tanulmányainak eredménye. Mindabból, a mibe e tevékeny és hazafias ember bele fogott, semmi sem volt következményekben gazdagabb és hazájára nézve hasznosabb, mint ezen, önmaga által aránylag csekélyre becsült irodalmi tevékenysége. A szónoki és tudományos irodalomban sok és méltó utód lépett nyomába; s habár eredeti és a magok nemében bátran a görög Logographiához hasonlítható „ke-

letkezési történetei“ után nem támadt is egy új Herodot és Thukydides, mégis ő emelte érvényre és pedig önmaga által azon elvet, mely szerint a gyakorlati tudományokkal és a történelemmel való irodalmi foglalkozás a rómaina nézve nem csak tisztességes, hanem tiszteletre méltó dolog is.

Építészet.

Ha végül még egy pillantást vetünk az építő és képző művészetek állapotára, úgy találjuk, hogy, a mi az elsőt illeti, a keletkező fényűzés inkább a magán, mintsem a nyilvános építkezésben vergődik érvényre. Ebben csak e korszak vége felé, nevezetesen Cátó censorságával (570) kezdenek a közönséges szükségen kívül a közönséges kényelemre is figyelmet fordítani, a vízvezetékekből megtöltött medenczéket (*lacus*) kővel kirakni (570), oszlop-csarnokokat építeni (575. 580), és mindenek felett az attikai törvénszéki és üzleti csarnokokat, az úgynevezett basilikákat, Rómában meghonosítani. Az első efféle épületet, mely körülbelül mai bazárjainknak felel meg, a porciusi vagy ötvös-csarnokot Cátó építtette 570-ben a tanácsház mellett, melyhez csakhamar mások is csatlakoztak; míg végre a piacz hosszabb oldalain levő magánboltok helyébe lassanként csupa ily oszlopokon nyugvó pompás csarnokok léptek. Mélyebben hatott azonban a mindennapi életre a házépítési mód átalakulása, melyet legkésőbbben e korra kell tennünk; a lakóterem (*atrium*), udvar (*cavum aedium*), kert és kertcsarnokok (*peristylum*), a papirok őrzésére szolgáló hézag (*tablinum*), a kápolna, konyha, hálószoba lassanként elkülönződtek egymástól; a belső berendezésben pedig az oszlop alkalmaztatni kezdett úgy az udvarban, mint a lakóteremben a nyílt fedél támogatására, valamint a kerti csarnokokban — a miben kétségkívül mindenütt görög minták másoltattak, vagy legalább használtattak. Az építési anyag

azonban egyszerű maradt; „eleink, úgymond Varró, téglából épített házakban laktak, és csak a nedvesség eltávolítása végett raktak házaik alá mérsékelt alapot faragott kőből.“ — A római plastikának alig akadunk más nyomára, mint talán az ősök képeinek viaszból lemintázására. Valamivel gyakrabban van szó a festészetről és festészekről: Marcus Valérius azon győzelmet, melyet a karthágóiak és Hieron felett 491-ben Messána előtt nyert, a tanácsház oldalfalára lefestette — s ez volt az első történeti fresco Rómában, melyet sok hasonló követett, s mely a képzőművészet terén az volt, a mi nem sokkal később a nemzeti épos és a nemzeti színjáték lett a költészet mezején. Festőkül említettnek: egy bizonyos Theodotos, ki, mikép Nævius gúnyolódott:

Plastika és
festészet.

263.

Beülve ponyvasáncz közé szent sátorába,
Úgy festé ökörfarkkal a tréfáló Lárokat.

Marcus Pacúvius Brundisiumból, ki a marhavásáron álló Hercules-templomban festett — ugyanaz, ki hajlottabb korában mint görög tragédiák átdolgozója szerzett nevet magának; a kis-ázsiai Marcus Plautius Lyco, kit az ardeai Júnó-templomban készített szép festményeiért e község a maga polgárjogával ruházott fel *). De épen ezekből igen kétségtelenül kiviláglik az is, hogy a művészet gyakorlása Rómában nem csak egyáltalán alárendelt helyet foglalt el és inkább mesterség volt, mintsem művészet, hanem hogy szintén, és valószínűleg még kizárólagosabban mint a

*) Plautius ezen korszakba, vagy a következőnek elejére tartozik, miután a képeihez alkalmazott felírások (Plin. *h. n.* 35, 10. 115), hexameterekben levén írva, nem lehetnek Enniusnál régiebbek; az ardeai polgárjog adományozásának pedig szükségkép a szövetségesek háborúja előtt kellett megtörténnie, mert e háborúban Ardea önállását elvesztette.

költészet, görögök és félgörögök kezében volt. — Ellenben az előkelő körökben már feltűnnek első nyomai a későbbi műkedvellői és gyűjtői érdeklődésnek. A korintheta és athéni templomok pompáját már csodálták és kicsinyléssel nézték a római templomok tetején álló ó divatú agyagképeket; már egy Lúcius Paullus is, inkább Cátó mintsem Scípió elvtársa, szakértő szemmel nézte és bírálta meg Pheidias Zeusét. A műkincseknek elhordását a meghódított görög városokból nagyobb mérvben először Marcus Marcellus kezdte meg Syrakúsa bevétele után (542); s habár a régi erkölcsű emberek ez eljárást szigorúan megrótták, és például a szigorú öreg Quintus Maximus Tarent bevétele után (545) megparancsolta, hogy senki a templomok szobraihoz ne nyúljon, hanem hagyja meg a tarentieknek haragra gyúladt isteneiket, az efféle templomrablások mégis mind gyakoriabbakká lettek. Róma nyilvános épületeit főképp 212. Títus Flamínius (560) és Marcus Fulvius Nobílior (567), 209. a római hellenség e két fő képviselője, valamint Lúcius 194. 187. Paullus (587) töltötték meg a görög vésők mesterműveivel. 167. A rómaiak ösztönszerűleg e téren is be kezdték látni, hogy a művészet iránti érdeklődés ép úgy lényeges részét teszi a hellen míveltségnek, azaz a modern civilisációnak, mint a költészet iránti; de míg a görög költészet elsajátítása bizonyos költői tevékenység nélkül lehetetlen volt, e téren elegendőnek látszott a műtárgyak pusztja szemlélése és megszerzése, és ez okozta, hogy a rómaiak teremtettek ugyan magoknak mesterséges úton saját irodalmat, de egy sajátjokat képező művészet létrehozását még meg sem kísérelték.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

